

ЭРНЕСТ ХЕМИНГУЭЙ

АЛВИДО, ҚУРОЛ!

Русчадан Иброҳим Ғафуров таржимаси

Тошкент
«Ёш гвардия»
1986

МУАЛЛИФ СЎЗ БОШИСИ¹

Бу китоб Парижда, Ки-Уэстда, Флоридада, Пиггота, Арканзас, Канзас-Сити, Миссури, Шеридан, Вайомингда ёзилди; 1929 йил кўкламида Парижда сўнги таҳрирдан чиқарилди.

Биринчи вариантни ёзаётганимда Канзас-Ситида ўғлим Патрик туғилди, уни онасининг қорнини ёриб олдилар, мен Оук-Паркда, Иллинойсда, сўнги вариант устида ишлаётганимда отам ўзини отиб қўйди. Бу китобни тугатганимда ҳали ўттизга кирмагандим, у биржада бухрон рўй берган кун дунё юзини кўрди. Мен доим отам шошди, деб ўйлайман, бироқ, балки унинг сабр қосаси тўлиб кетгандир. Отамни ниҳоятда севардим, шунинг учун у ҳақда бир нарса деб мулоҳаза юритиш мендан лозиммас.

Мен барча ушбу воқеаларни ва ўзимиз яшаган жойларни, ўша йили бўлган яхши-ёмон гапларнинг ҳаммасини эслайман. Лекин ҳаммасидан ҳам китобда яшаган ҳаётимни, ўзим кун-бақун тўқиб чиқарган ҳаётни яхшироқ хотирлайман. Шу мамлакат, шу одамлар ва уларнинг бошдан кечирганларини тўқир эканман, дунёда мендан ҳам бахтлироқ одам йўқ эди. Ҳар кунни мен ёзилганларни бир бошдан ўқиб чиқар ва шундан сўнг давом эттирар ва ҳар кунни яхши ёзиб турганимда, бундан бу ёғига нима ёзишим маълум бўлган бир пайтда ишни тўхтатар эдим.

Китоб фожиа билан тугаётгани мени ранжитмасди, чунки, мен умуман ҳаёт — фожиадан иборат, унинг ҳамма кўчалари бир жойга олиб боради, деб билардим. Бироқ ёза олишингдан, ёзганда ҳам ҳаққоний қилиб, кейин ўзинг ўқиганда ҳам лаззатланадиган қилиб ёза олишингдан ва ҳар кунингни мана шу ёқимли иш билан бошлашдан қувончлироқ нарса йўқ бўлса керак. Бунинг олдида бошқа ҳамма нарса арзимас гаплардир.

1926 йилда бир романим чиққан эди. Лекин уни ёзган пайтларим ҳали роман устида қандай ишлаш кераклигини мутлақо билмасдим: мен жуда ҳам тез ёзар ва айтадиган гапим қолмагандагина тўхтардим. Шунинг учун биринчи варианты жуда ҳам ёмон чиқди. Мен уни ярим йилда ёзиб тугатдим, кейин мутлақо қайтадан кўчириб чиқдим. Лекин қайта ишлаётганда мен жуда кўп нарсаларни ўргандим.

Ноширим, Чарльз Скрибнер отларнинг яхши-ёмонини ажратишга уста, нашриёт ишлари ҳақида нимани билиш керак бўлса, барини, эҳтимол, билса ҳам керак, ўрганмаган қулоққа гарчи ғалати эшитилса-да, китобларни ҳам унча-мунча тушунади, мендан безакларга қандай қарайсиз, китобингизни безакли қилиб чиқарсак, розимисиз, деб сўраб қолди. Агар рассом ёзувчидай ўз ишининг устаси бўлмаса, бунга жавоб бериш осон бўлади, чунки ёзувчи ўзи жонли гўвоҳ бўлиб кўрган-билган ҳодисаларни, мамлакатларни,

¹ Сўз боши 1948 йилда чиққан безакли нашрга ёзилган.

нарсаларни булардан беҳабар бир кимса томонидан билар- билмас акс эттирилишига сира рози бўлолмайди.

Агар мен воқеаси Багам оролларида кечадиган роман ёзганимда эди, мен унинг безакларини Уинслоу Хомер ишлашини истаган бўлардим, бироқ шундаям ундан бирон нарсани безашни эмас, Багам оролларини ва у ерда кўрганларини чизишни сўраган бўлардим. Агар мен Мопассан бўлганимда (қани эди ундай бўлиш ўликларга ҳам, тирикларга ҳам насиб бўлса) мен ўз китобларимга безак сифатида Тулуз-Лотрекнинг расм ва суратларини, Ренуар умрининг ўртасида чизган айрим пленерларини олган бўлардим, норманд табиати манзараларига эса ҳеч кимнинг қўлини урдирмаган бўлардим, чунки ҳеч бир рассом бунда у билан тенглашолмасди.

Агар фалон ё пистон ёзувчи бўлганимда дейиладиган бўлса, уларга муносиб рассомларни топса бўларди. Лекин у ёзувчилар ҳозир бўлмаганларидай, у рассомлар ҳам ҳозир ўлиб кетишган, Макс Перкинс ва яна бошқа кўплар ҳам ўтган йили ўлиб кетишди. Бу йилнинг шуниси яхшики, олдинда бизни қандай айриликлар кутаётган бўлмасин, у ўтган йилдан кўра ёмонроқ бўлмайди, ёки 1944 йил, ёки 1945 йилнинг эрта қиш ва кўклам чоғларичалик ёмон бўлмас. Булар айриликларнинг мўл ҳосиллари кўтарилган йиллар эди.

Биз ушбу йилни ўртада пул йиғиб шампан сотиб олиб Сан-Вэллида, Айдахода, кўтиб олганимизда, кимдир бир ўйин таклиф қилди: тортилган арқон ёки ёғоч калтак тагидан елкада судралиб ўтиш керак эди, ўтаётганда ҳеч қачоннинг арқон ёки таёққа тегиб кетмаслиги шарт қилинганди. Мен бир бурчақда Ингрид Бергман билан халфана шампанни ичиб ўтирдим, унга дедим: «Қизим, бу йил йилларнинг энг худо ургани бўлади» (Сифатлар тушириб қолдирилади).

Мисс Бергман, нега ундай деб ўйлайсиз, деди. Унга ҳозирча ҳамма йиллар бир-биридан яхши бўлиб келган, шунинг учун менинг фикримга қўшилиши қийин эди. Мен сўзга бой эмасман, сўзнинг кифтини келтириб гапиролмайман, шунинг учун бунинг сабабларини сизга батафсил тушунтириб беролмайман, лекин қатор, бир-бирига боғланмаган аломатларга қараганда, яхшилик бўлишини кутиш қийин, таёқнингми, арқоннингми тагидан ўрмалаб ўтаётган бойваччаларнинг кўриниши ҳам яхшиликдан дарак бермайди, дедим. Шу билан гапни тугатдик.

Шундай қилиб, бу китоб биринчи марта 1929 йилда, Нью-Йорк биржасида талофат юз берган куни майдонга чиқди. Безакли нашри бу йил кузда чиқиши керак. Бу вақт ичиде Скотт Фицжеральд ўлди, Том Вулф ўлди, Жим Жойс ўлди (у биографлари томонидан ўйлаб ёзилган Жойсга сира ўхшамайди, антиқа ўртоғимиз эди. Бир куни у ичиб ўтирганимизда, менинг китобларим сизга жуда ҳам ибтидоий бўлиб кўринмайдими, деб сўраганиди); Жон Бишоп ўлди, Макс Перкинс ўлди. Улиши керак бўлган яна бир канча одамлар ўлиб кетишди; бир хиллари Милан бензоколонкаларида оёқларидан осилдилар, бошқалари яхшими, ёмон-

ми бомбардимон қилинган немис шаҳарларида осиб қўйилди. Қанчадан-қанча номаълум, номсиз, нишонсиз, бироқ қаётни жуда ҳам севган кишилар йўқ бўлиб кетишди.

Бу китоб «Алвидо, қуро!л!» деб аталади, у ёзилгандан кейинги уч йилдан бу ёгига ер юзининг қаеридадир тўхтовсиз уруш бўляпти. Кўплар ўшанда нега бу одам мунча уруш билан банд бўлиб кетди, деб ҳайрон бўлиб юришганди, лекин 1933 йилдан кейин эндиликда ҳаттоки уларга ҳам ёзувчи одам сурбетларча қилинаётган муттасил қирғинларга, разил жиноятлар билан тўла урушларга ҳеч қачон бефарқ қараб туролмаслиги равшан бўлиб қолди. Мен кўп урушларда қатнашдим, шунинг учун бу масалада ғаразим қаттиқ, ҳатто жуда ҳам қаттиқ. Бу китобнинг муаллифи онгли суратда шу фикрга келдики: урушларда жанг қилаётган одамлар дунёдаги энг ажойиб одамлардир, фронтнинг қизғин қисмларига кириб борганинг сари бундай ажойиб кишиларга кўпроқ дуч кела бошлайсан. Лекин урушни бошлаганлар, унинг оловига жа олов ташлаб турганлар иқтисодий рақобатдан, фойда ундиришдан бошқа нарсани ўйламайдиган тўнғизлардир. Мен урушда бойлик орттирганлар, уруш оловини ёққилар урушнинг биринчи кунларидаёқ мамлакат граждaнларининг мухтор вакиллари томонидан отиб ташланмоғи зарур, деб ҳисоблайман.

Бу китобнинг муаллифи, агар жангга кетаётганлар унга лутфан топширсалар, бунақанги отиб ташлаш бўладиган бўлса, уни ташкил этишни ўз зиммасига жон-жон деб олган бўлур эди ва бу ишнинг ҳаммаси имкони борича одамийлик ва ахлоқ-одоб доирасидан чиқмай адо этилишига (ахир отилаётганлар орасида ҳар хил одамлар бўлиши мумкин-да) ҳамда уларнинг жасадлари, шубҳасиз, дафн этилишига риоя қилган бўлурди. Ҳаттоки, уларни целлофанда ёки шунга ўхшаш бирор замонавий синтетик нарсада ўраб кўмилишига ҳам қаршилиқ қилмасди. Мабодо, охири бориб бошланган урушда менинг ҳам ҳиссам борлиги аниқлангудай бўлса, қанчалик қайғули бўлмасин, майли, мени ҳам ўша ўқчилар взводи отиб ташласин. Кейин мени ҳам истасалар целлофанга ўраб ёки ўрамасдан кўмсинлар, ёхуд менинг урён танимни тоғ ёнбағридан улоқтириб юбора қолсинлар. Розиман.

Шундай қилиб, оравдан йигирма йилча ўтди, бинобарин, мана сизга китоб ва мана унга сўз боши.

Финка-Вишия,
Сан-Франциско-де-Паула, Куба
30 июнь 1948 й.

Биринчи боб

Уша йили ёз охирларида биз қишлоқда, кулбада гу-
рардик. Кулбадан нарида дарё билан водий, улардан
ҳам олисроқда тоғлар ёстаниб ётарди. Дарёнинг ўзани
офтобда оқарган, қуруқ қайрағочлар ва майда шағал
билан қопланган, дарё шохобчаларида эса сув тип-ти-
ниқ ва кўм-кўк бўлиб, шўх шалдираб оқиб борарди.
Кулба олдидаги йўлдан қўшинлар ўтиб борар, уларнинг
оёғидан кўтарилган тўзон оғочларнинг баргларига ўти-
рарди. Оғочларнинг шохлари ҳам чангга бурканганди,
ўша йили япроқлар эрта тўкила бошлаганди, биз бўл-
сак, йўлдан қўшинларнинг ўтиб боришини, чанг-тўзон-
нинг кўкка ўрлашини, шамол япроқларни юлқиб-сул-
қиб учуриб кетаётганини, солдатларнинг одимларини,
сўнгра эса кимсасиз, бўм-бўш тупроқ йўлда ёлғиз яп-
роқларгина тўкилиб ётишини томоша қилардик.

Водий ерлари ҳосилдор эди, унда боғзорлар сероб
эди, водий этагидаги тоғлар эса тақир қўнғир тоғлар
эди. Тоғларда жанг кетмоқдайди, кечалари портлаш-
лардан ёлқинлар кўтариларди. Қоронғида улар ша-
фаққа ўхшаб кўринарди: фақат тунлари этни жунжик-
тириб совуқ турар, ҳаво қуруқ эди.

Баъзан қоронғида деразадан қўшинларнинг ўтиб
боришини, тўп-тўпхоналар тортиб келаётганини эшитиб
қолардик. Тунда йўлда қатнов зўраяр, иккала томони-
га яшик-яшик ўқ-дори ортган хачирлар, устига солдат-
лар тушган, юкларига брезент ташлаган кулранг
машиналар шошилмай тўхтовсиз ўтиб турарди. Кундуз-
лари ҳам шатак машиналар оғир тўпларни судраб бо-
рар, тўпларнинг оғир стволларига кўм-кўк шох-шабба-
лар ташлаб қўйилган, шатакчилар ҳам қуюқ яшил шох-
лар ва ток занглари билан беркитилган эди. Биздан
шимол ёқда водий, водийдан нарида каштанзор, каш-
танзордан ҳам нарида — дарёнинг бу бетида баланд те-
палик бор эди. Шу тепаликни эгаллашга бир печа мар-

та уриниб кўрилди, лекин бундан ҳеч нарса чиқмади. Куз кириб, ёмғир кетидан ёмғир қуйиб бергач, каштанларнинг япроқлари дув тўкилдилар-да, шохлари қип-яланғоч бўлиб қолдилар, дарахтларнинг тепалари ёмғирдан қорайиб кетди. Токзорларнинг ҳам ораси очилиб, қуруқ навдаларгина қолди, теварак-атроф қўнғир тусга кирди, ҳаммаёқ рутубат, кузги сўлгинликка чўмди. Дарё усти туман билан қопланган, тоғлар тепасида булутлар сузиб юрарди; юк машиналари йўллардан лой сачратиб борар, ёмғирпўш кийган солдатлар ҳам лойга беланган, ивиган ҳолда борардилар: уларнинг милтиқлари ҳам ҳўл эди; қайишларидаги иккита кулранг чарм патрон сумка 6,5 миллиметрли ингичка патронлар жойланган обоймалардан зил тортиб, ёмғирпўш тагидан кўтарилиб турар ва гўё йўлдан бораётган солдатларни олти ойлик ҳомиладордай қилиб кўрсатарди.

Қичкина оч тусли енгил машиналар ҳам ўтар, уларни тез ҳайдаб боришарди; кўпинча ҳайдовчининг ёнида офицер ўтирар, орқа томонда ҳам офицерлар бўларди. Булар юк машиналарга қараганда кўпроқ лой сачратиб кетарди. Агар офицерлардан бири жуда ҳам пакана бўлиб, орқа ўриндиқда икки генерал ўртасида ўтирган бўлсаю, азбаройи бўйи калталигидан юзи кўринмай, фақат шапкасининг тепасию, торгина елкасигина кўриниб турса ва бунинг устига машина ғоят тез кетаётган бўлса — ажабмаски, шу киши қирол эди. Унинг қароргоҳи Удинада бўлиб, деярли ҳар куни шу йўлдан аҳволни билиш учун ўтиб турар, аҳвол эса жуда ёмон эди.

Қиш бошланиши билан сурункасига ёмғир қуйиб берди, ёмғир билан бирга вабо тарқалди. Лекин унинг олди олинди, вабо давомида қўшинда фақат етти минг кишигина ўлди, холос.

Иккинчи боб

Янги кирган йилда анча ғалаба қозонилди. Водий этагидаги баландлик ва каштанзорлар ишғол қилинди, водийнинг жануб томонидаги ерларда ҳам ғалаба қозонилди ва биз август ойида дарёдан ўтиб, Горицияда жойлашдик; биз турган уйнинг деворларига аргувон вистария чирмашиб кетган, баланд четан билан тўсилган боғда фонтан отилиб турар, қалин, сарсоя дарахтлар

кўп эди. Энди жанглар шу атрофдаги тоғларда, биздан бир чақирим ҳам келмайдиган жойларда борарди. Шаҳар жуда ажойиб, биз турган уй эса жуда чирсйли эди. Дарё бизнинг ортимизда оқарди, шаҳарни ҳам осонгина қўлга киритдик, лекин нарироқдаги тоғларни ишғол қила олмадик; мен шунисига хурсанд эдимки, австрияликлар қачонлардир уруш тугаса, қайтиб борамиз-ку, деган ўй билан бўлса керак, шаҳарни айтарли бомбардимон қилишмас, йўлига нўписа қилиб қўядилар, холос. Аҳоли кетмай, шаҳарда қолган эди, бу ерда госпиталлар ҳам, қаҳвахоналар ҳам, муюлишларда артиллерия ҳам, бири солдатларга, иккинчиси офицерларга мўлжалланган исловатхона ҳам бор эди; ёз охирлаб, тунлар совуқ бўлиб қолди, яқин тоғлардаги жанглар, снарядлар майиштириб, пачақланган кўприкларнинг темири, жанг бўлиб ўтган дарё бўйидаги бузилган туннель, майдон атрофидаги дарахтлар ва майдонга чиқадиган кўчанинг икки бетидagi қўша-қўша оғочлар,— буларнинг бари ва яна шаҳарда ойимтиллаларнинг борлиги, қирол ўзининг оч рангли машинасида ўтиб-кешиб турганлиги, энди унинг башарасини ва дутор бўйин кичкина гавдасини, эчкиникига ўхшаш бир тутам оппоқ соқолини кўриш мумкин бўлиб қолгани,— буларнинг бари ва яна деворлари ўпирилган, ичи кўриниб ётган уйлар, боғларда, баъзан эса кўчаларда уюлиб ётган синган гишт уюмлари, тахта-ёғочлар, Карсода ишлар жўнашиб кетганлиги бу йилги мавсум биз қишлоқда турган пайтимиздаги бултурги кузакдан бутунлай бошқача эканлигини кўрсатиб турарди. Уруш ҳам бошқачароқ бўлиб қолганди.

Шаҳарнинг нариги томонидаги тоғдаги эманзор ўрмон хароб бўлди. Биз шаҳарга кирган маҳалда ёзда бу ўрмон кўм-кўк кўкариб турганди, эндиликда эса ўрмондан фақат тўнкалару, мажақланган урён таналаригина қолди; ер ҳам бутунлай ағдар-тўнтар қилиб юборилганди: куз охирлаган кезлар эди, бир куни мен илгариги эманзор ўрмон харобасида туриб, тоғ ортидан бостириб келаётган булутни кўрдим. Булут шитоб билан келдию, бир зумда офтоб хиралашиб, сарғайиб қолди, кейин ҳаммаёқдан нур ўчди, кўк юзи қоронғи тортди, тоғ устини булут ўради ва ҳаш-паш дегунча устимизга ёпирилди, қор келмоқда эди. У шамол билан бўралаб урди, яланғоч ер унинг тагида гойиб бўл-

ди, фақат тўнгаларгина серрайиб қолдилар, тўпларнинг усти ҳам қор билан қопланди. Хандақларнинг орқа томонидаги ҳожат жойларига излар тушди.

Кечқурун шаҳарга тушиб, мен офицерлар кирадиган исловатхонанинг деразаси олдида ўртоғим билан бир шиша асти ичиб ўтирдим. Ташқарида қор ёғар ва биз унинг оғир ва шошилмай ёғаётганига термилиб ўтириб, қор бу йилги ишларга ҳам ёғаётганлигини англадик. Дарёнинг юқори қисмидаги тоғлар қўлга киритилмади; дарё орқасидаги тоғларнинг ҳам биронтаси эгалланмади. Буларнинг бари келаси йилга қолади. Оғайним кўчада балчиқлардан оҳиста ўтиб бораётган полкимизнинг руҳонийсини кўриб қолди-да, деразани чертиб уни чақира бошлади. Руҳоний бошини кўтарди. У бизни кўргач, жилмайди. Оғайним уни бармоғи билан имлади. Руҳоний бошини лиқиллатиб, ўтиб кетди. Кечқурун офицерлар ошхонасида спагетти еб бўлингач,— спагеттини ҳамма жиддий қиёфада ўтириб, вилкага осилтириб илиб оларди-да, шоша-пиша дамани чиқармай ичига тортар, кейин эса кажава идишга солинган винодан ҳўпларди,— вино солинган кўза металл токча устида чайқалиб турар, кимга керак бўлса, кўрсаткич бармоғи билан унинг бўғзини энгаштирар, шунда стакан тип-тиниқ, ўткир ва ёқимли арғувоний май билан тўлиб чиқарди, спагетти еб бўлингач, капитан кашишнинг жиғига тега бошлади.

Кашиш ёш эди ва сал нарсага дарров қизариб кетарди, у ҳаммамиз қатори форма кийган, фақат кулранг френчининг сўл кўкрак чўнтаги устида тўқ қизил духобадан салб қадалган эди. Капитан мени назарда тутиб, италянчани бузиб-нетиб гапирар, чамаси, шундай қилсам, гапимни яхши англайди, деб ўйларди.

— Руҳоний бугун ойимчага борди,— деди капитан дам кашишга, дам менга қараб. Кашиш жилмайди ва қизариб кетди, бошини чайқаб қўйди. Капитан у билан ҳазил-мазах қилишни яхши кўрарди.

— Йўқ, денг-чи?— деди капитан.— Мен руҳонийни ойимчада кўрдим.

— Йўқ,— деди кашиш. Бошқа офицерлар капитаннинг майнабозчилигига қўшилиб ўтиришарди.

— Руҳоний ойимчага йўқ,— унамасди капитан.— Руҳоний ойимча билан ҳеч қачон,— тушунтирди у мен-

га. У стаканимни олиб мендан кўз узмай, аини чоқда
кашишга ҳам қараб-қараб қўйиб, тўлдириб берди.

— Руҳоний ҳар кечаси ўзини ўзи.— Ҳамма кулиб
юборди.— Сиз тушундингизми? Руҳоний ҳар кечаси
ўзини ўзи.— Капитан қўли билан қилиб кўрсатди-да,
хахолаб кулди. Кашиш буни ҳазилга йўйиб ўтирарди.

— Папа урушда австрислар ютиб чиқишини хоҳ-
лайди,— деди майор.— У Франц-Иосифни яхши кўра-
ди. Австрислар пулни кимдан олаётганликлари энди
равшандир. Мен — худосизман.

— Сиз «Қора тўнғиз»ни ўқимаганмисиз?— сўради
лейтенант.— Сизга топиб бераман. Шу китобни ўқиб,
динга ишонқирамай қўйдим.

— У ифлос ва расво китоб,— деди кашис.— У сиз-
га чиндан ёққан бўлиши мумкин эмас.

— Жуда фойдали китоб,— деди лейтенант.— Унда
нуқул руҳонийлар ҳақида ёзилган. Сизга маъқул бўла-
ди,— деди у менга.

Мен кашисга қараб жилмайдим, у ҳам шам орти-
дан менга кулимсиради.

— Ўқиманг уни,— деди у.

— Сизга топиб бераман,— деди лейтенант.

— Қалласи бор одамларнинг ҳаммаси атеист бўла-
ди,— деди майор.— Мен ҳатто масонликни¹ ҳам тан ол-
майман.

— Мен эса масонликни тан оламан,— деди лейте-
нант.— У жуда олижаноб ташкилот.

Аллаким ичкарига кирди, эшик очилганида ташқа-
рида ҳамон қор ёғаётганини кўрдим.

— Энди ҳужумга ўтмасак керак, қор тушди,— дедим
мен.

— Албатта-да,— деди майор.— Энди отпускаи олсан-
гиз сиз бўларди. Римга борсангиз, Неаполга, Сици-
лияга...

— Қўйинглар, у Амалфига боради,— деди лейте-
нант.— Мен сизга Амалфида турувчи ота-онамга хат
ёзиб бераман. Улар сизни ўз ўғилларидай қарши оли-
шади.

— У Палермога бора қолсин.

— Капри ундан ҳам яхши.

— Сиз Абрुццага бориб, Капракоттада менинг қа-

¹ Черковга эркин муносабатда бўлувчилар (тарж).

риндошларимникида қўноқ бўлсангиз деб эдим,— деди
кашиш.

— Абрущага бораман деб, кўзи учиб турибди. У
ёқда қор бу ердагидан ҳам қалин. Дехқонларга анқайиб
ўтирадимми у ерда? Яхшиси, фан ва маданият мар-
казларига борсин.

— Чиройли қизлар бор ерларга демоқчисиз-да. Мен
сизга Неаполдаги адресларни бераман. Шундоқ ҳури-
лиқо қизлар — яна ҳаммалари оналари билан бирга.
Ва-ха-хо-хо!

Капитан панжасини очди-да, бош бармоғини кўта-
риб, қолганларини деворга соя тушадиган қилиб йирди.
Унинг панжа сояси деворга тушди. У яна бузуқ талаф-
фузда сўзлай бошлади:

— Сиз кетганда ман¹ бундай бўлиб кетасиз,— у
бош бармоғини кўрсатди,— қайтганда эса мундоқ бў-
либ қайтасиз,— у жимжилоғини ушлаб қўйди. Ҳамма-
лари кулишди.

— Қаранглар,— деди капитан. У яна панжаларини
йирди. Яна шам алангаси панжанинг соясини деворга
туширди. У бош бармоқдан бошлаб, ҳамма бармоқлар-
га бирма-бир ном бериб чиқди:— *sotto-tenente*¹ (бош
бармоқ), *tenente*² (кўрсаткич), *capitano*³ (ўрта бармоқ),
*maggiore*⁴ (кичик бармоқ), *tenente-colonello*⁵ (жимжи-
лоқ).— Сиз *sotto-tenente* бўлиб кетасиз! Сиз *tenente-
colonnello* бўлиб қайтасиз!

Ҳаммалари кулиб юборишди. Капитаннинг соя ўйи-
ни ҳаммага маъқул тушди. У кашинга қараб қичқирди:

— Рухоний ҳар кечада ўзини ўзи!— ҳамма кулди.

— Дам олишни бир кунга ҳам кечиктирманг,— де-
ди майор.

— Афсус, сиз билан бирга боролмайман, ҳаммаси-
ни ўзим кўрсатган бўлардим,— деди лейтенант.

— Қайтиб келаётганингизда граммафон ола келинг.

— Яхши опера пластинкаларидан обкелинг.

— Карузони обкелинг.

— Карузо керак эмас, увиллайди.

— Узингиз ўшанақа увиллаб кўринг-чи!

— Увиллайди. Увиллайди деяпман сизга.

— Абрущага борсангиз деган эдим,— деди кашин.

¹ Кичик лейтенант, ² Лейтенант, ³ Капитан, ⁴ Майор, ⁵ Подпол-
ковник (итал.).

Бошқалар ўз гаплари билан овора эди.— У ерда мазза қилиб ов қилиш мумкин. Одамлари жуда ҳам ажойиб, қиши совуқ бўлсаям, лекин ҳаво қуруқ ва очиқ бўлади. Сиз менинг ота-онамниқида туришингиз мумкин. Отам овга муккасидан кетганлардан.

— Қани кетдик,— деди капитан.— Харобатхонага борайлик, яна ёпиб қўйишмасин.

— Хайри тун,— дедим кашишга.

— Хайрли тун,— деди у.

Учинчи боб

Мен дам олиб қайтганимда, биз ҳамон ўша-ўша шаҳарда турардик. Теварак-атрофда тўплар анча кўпайиб қолганди, илк баҳор кирганди. Далалар кўм-кўк майса билан қопланган, узум новдалари найча-куртак отганди; йўл ёқасидаги дарахтлар япроқчалар чиқарган, денгиз томондан шабада эсиб қолганди. Мен шаҳарни, тепаликни, тепаликдаги қалъани, улардан ҳам нарида тоғларни, ён бағирлари олачалпоқ кўкарган қўнғир тоғларни кўрдим. Шаҳар ичида тўплар олдингидан кўпроқ эди, бир қанча янги госпиталлар очилган, кўчаларда инглизлар, ахён-ахёнда инглиз хотинлар ҳам учраб қоларди; тўп отишмасидан яна бир-мунча уйлар вайрон бўлганди. Кун илиқ эди, кўклам ҳиди эсарди, мен деворга қуёш нури тушиб турган, офтобда исиган қатор дарахтзор кўчадан ўтиб бордим ва биз ҳамон ўша ўзимизнинг уйда турганлигимизни, шунча вақт ўтса-да, ҳамма нарса қандай бўлса шундай қолганлигини кўрдим. Эшик очиқ эди, девор олдидаги «эшик»да ўзини офтобга солиб бир солдат ўтирибди, санитар машина уйнинг биқинидаги эшикда махтал турарди, эшикдан ичкарига қадам қўйишим билан димоғимга нам гишт билан касалхона ҳиди урилди. Фақат ҳозир баҳор кирган, бошқа ҳамма нарса ўз эски ҳолича қолганди. Мен катта уйнинг эшигидан қараб, стол ёнида майор ўтирганини, дераза очилиб, уй ичига офтоб тушиб турганини кўрдим. У мени кўрмасди, мен эса аввал унга кўринишимни ҳам ёки олдин юқорига чиқиб, ювиниб-тараниб олишимни ҳам билмасдим. Мен аввал юқорига чиқа қолай деб ўйладим.

Мен лейтенант Ринальди билан турадиган уй ҳовлига қараган эди. Дераза ланг очиб юборилган, ме-

нинг каравотимга адёл тўшаб қўйилган, юмуш-яроқларим эса деворда осиглиқ турарди, противогаз узунчоқ тунука ғилофда, пўлат қалпоқ ўша илгакда илиғлиғича қолганди. Каравотнинг оёқ томонида сандиқчам, сандиқча устида эса йилтиратиб мойлаб қўйилган қишлик этигим турарди. Менинг саккиз қиррали, стволигим қора ва қулай, қўндоғи қорамтир ёнғоқдан чиройли ишланган австрис милтиғим иккита каравотнинг ўртасига осиб қўйилганди. Мен унинг нишонга олувчи телескопини сандиқчага беркитиб қўйганимни эсладим. Ринальди, лейтенант, иккинчи каравотда ухлаб ётарди. Менинг қадам товушимни эшитиб, у ёстиқдан бошини кўтарди.

— Сiao¹ — деди у.— Қалай, яхши ўйнаб келдингизми?

— Зўр.

Қўл олишиб кўришдик, кейин у мени бўйнимдан қучоқлаб, ўпди.

— Уф!— дедим мен.

— Қирлаб кетибсиз,— деди у,— ювиниб олинг. Қаерларга бордингиз, нималар қилдингиз? Бир бошдан айтиб беринг.

— Бормаган жойим қолмади. Милан, Флоренция, Рим, Неаполь, Вилла-Сан-Жованни, Мессина, Таормина...

— Нақ темнр йўл справочнигининг ўзи-я. Қизиқ саргузаштлар ҳам бўлдимми?

— Бўлди.

— Қайда?

— Milano, Firenze, Roma, Napoli...

— Бўлди-е. Энг зўри қайси бирида бўлди?

— Миланда.

— Чунки биринчи учратганингиз шу-да. Уни қаерда учратдингиз? «Кова»дами? Қаёққа бординглар? Қандай бўлди? Оқизмай-томизмай айтинг. Тунадингларми?

— Ҳа.

— Ол-а. Ҳозир бу ерда ҳам онаси ўпмаган ойим-тиллалар бор. Попукдеккина, фронтни шу ерга келиб кўриб турган қизлар.

— Қўйинг-е?

¹ Италияча салом.

— Ишонмайсизми? Бугун борайлик, ўзингиз кўрасиз. Шаҳарда бўлса олмадеккина, ёш инглиз қизлар ҳам бор. Мен ҳозир мисс Барклига ошиқ бўлиб юрибман. Сизни таништириб қўяман. Мен эҳтимол мисс Барклига уйлансам керак.

— Мен ювиниб, майорга кўриниш беришим керак. Нима, иш йўқми дейман?

— Сиз кетгандан бери бошимиз совуқ урганлардан, сариққа чалинганлардан, сўзак бўлганлар, атай ўзини майиб қилганлар, ўпкаси шамоллаганлар, ҳар турли чакмазакка йўлиққанлардан чиқмай қолди. Унда-мунда битта-яримтани қоядан тош учиб йиқитмаса. Бир нечта росмаиа ярадорлар бор. Келаси ҳафтадан яна уруш бошланади. Яъни демоқчиманки, бошланиб қолса ажабмас. Шунақа миш-мишлар бор. Нима дейсиз, мисс Барклига уйланаверсаммикин, албатта, уруш тугагач?

— Шубҳа бўлиши мумкинмас,— дедим мен тосга сув тўлдиранканман.

— Кечқурун менга оқизмай-томизмай ҳикоя қилиб берасиз,— деди Ринальди.— Ҳозир мен мисс Барклининг ҳузурига чарақлаб чиройли бўлиб бориш учун ухлаб олишим керак.

Мен френч ва кўйлагимни ечиб, тосдаги муздек сувга ювиндим. Сочиқ билан артинарканман, атрофга разм солиб чиқдим, деразага, ўрнида кўзларини юмиб ётган Ринальдига қарадим. У Амалфида туғилган, мен билан тенгдош, келишган йигит эди. Жарроҳ эди, касбига меҳр қўйганди, икковимиз қалин дўст тутингандик. Менинг қараб турганимни сезиб, у кўзини очди.

— Пулингиз борми?

— Бор.

— Менга элик лир бериб туринг.

Мен қўлимни артиб, деворда илиғлик турган френчнинг ён чўнтагидан ҳамённи чиқардим. Ринальди пулни олиб, буклади-да, ўрнидан кўзгалмай шимининг чўнтагига солди. У кулимсираб қўйди.

— Мисс Баркли мени давлатманд одам экан деб ўйлашини хоҳлайман. Сиз менинг меҳрибон, садоқатли дўстим, молиявий ҳомийимсиз.

— Олиб қочдингиз-ку,— дедим мен.

Кечқурун офицерлар ошхонасида мен кашиш билан ёнма-ён ўтирдим, у кутилмаганда, Абруццага бормаганим учун, мендан қаттиқ хафа бўлиб қолди. У мен

тўғримда отасига ёзиб юборган, боришимга ҳозирлик кўриб қўйишган экан. Ўзим ҳам бормаганимдан қаттиқ пушаймон эдим, нега бормаганим ўзимга ҳам қоронги эди. Мен боришга қатъий аҳд қилганим, лекин бир нарса кетидан бошқаси чиқиб, ўралашиб қолганимни тушунтиришга уриндим, у ҳам охирида менинг чиндан ҳам бораман, деб отланганимга ишонгандай бўлиб, кўнгли бирмунча таскин топди. Мен жуда кўл вино ичдим, ундан кейин қаҳва ичдим, кайфим тарақ, одам қандай қилиб ўзи кўнглига тугиб қўйган ишни кўнгилдагидай қила олмай қолишини гапирдим; ҳақиқатан ҳеч омадинг келмайди.

Бошқалар ғовур-ғувур қилиб, талашиб-тортишиш билан овора экан, биз у билан ундан-бундан сўзлашиб ўтирдик. Мен Абрўцгага бормоқчи эдим. Лекин мен йўллари худди темирдай қаттиқ, қатқалоқ, совуғи қуруқ ва аччиқ, қори қуруқ ва майда, қуёнлар қорда из қолдириб кетадиган, деҳқонлари қалпоқларини қўлга олиб, сизни «дон» деб атайдиган, ов бароридан келадиган ерларга боролмадим. Шундоқ жойларга бормадим тутунга тўлган қаҳвахоналар, тунлари уй ичи кўз ўнгингда чир айланадиган, айланишини тўхтатиш учун кўзни деворга қадаб туриш керак бўладиган ерларга бордим; бундай учиб қолинган кечаларда, дунёда шундан бошқа ҳеч нарса йўқ деб биласан, уйғонишинг ҳам жуда ғалати бўлади, ёнингда ким борлигини ҳам билмайсан ва ғира-шира қоронғида дунё кўзингга рўё бўлиб кўринади, рўё ичра ўткир ҳаяжонлари бордай туюладики, шу кечанинг ўзидаёқ ўйлаб-нетиб ўтирмай барини яна бошдан бошлагинг келади, шундан бошқа ҳеч нарса йўқ дейсан, ҳеч нарса йўқ, йўқ, буни ўйлаб ўтиришининг ҳожати ҳам йўқ. Шунда дафъатан чуқур ўйларга толасан, сўнг уйқу элтади, баъзан эрталаб уйғонганингда, кечаги нарсалар бугун йўқолган бўлади ва ҳаммаси юракда сирқироқ оғриқ уйғотади, барчаси аннқ, равшан бўлади, баъзан палатада тортишиб қоласан. Гоҳо ҳарқалай ўзингни яхши ҳис қиласан, меҳрибонинг, қадрдонинг бордай, нонуштанг ва тушлигинг тайёрдай кўринади. Баъзан ҳаммаси кўнгилга уриб кетади, тезроқ кўчага чиқа қолсам дейсан, аммо эртаси куни яна шу такрорланади, кечанг ҳам шундай ўтади. Мен кечалар ҳақида, кечаси билан кундузнинг фарқи ҳақида, нима учун кечаси яхшироғу, кундуз ку-

ни фақат совуқ ва ҳамма нарса равшан эканлиги ҳақида айтиб бермоқчи бўлдим, аммо удалай олмадим, ҳозир ҳам айиб беролмайман. Буни бошингиздан кечирган бўлсангиз, биласиз. У бундай аҳволга тушмаган экан, мен чиндан ҳам Абруццага бормоқчи бўлиб, нега боролмай қолганлигимни тушунди ва биз яна дўстлашиб кетдик. Биз бир-биримизга жуда ўхшардик, шунга қарамасдан бутунлай бошқа-бошқа олам эдик. У доимо мен билмаган нарсани билар, билганларини эса унутиб ҳам юбораверар эди. Лекин мен бу нарсани ўшанда эмас, анча кейин англадим. Ошхонада узоқ ўтириб қолдик. Ҳамма егилигини еб бўлган, энди тортишиб ўтирардилар. Биз кашиш билан жимиб қолдик, шунда капитан қичқирди:

— Руҳоний зерикиб қолди. Руҳоний оймтиллалар бўлмаса ўтиролмайди.

— Зерикканим йўқ, — деди кашиш.

— Руҳоний зерикапти. Руҳоний урушда австрислар ютиб чиқишига тарафдор, — деди капитан. Бошқалар унинг оғзига қарашди. Руҳоний бошини чайқаб қўйди.

— Йўқ, — деди у.

— Руҳоний ҳужум қилишимизни истамайди. Ҳужум қилишимизни истамайсиз, а, тўғрими?

— Йўқ, уруш бўлгандан кейин, менимча, ҳужум қилишимиз керакка ўхшайди.

— Ҳужум қилишимиз керак. Ҳужум қиламиз.

Руҳоний бош ирғади.

— Уни тинч қўйинг, — деди майор. — У аломат йигит.

— Ҳар ҳолда бу ерда икки қўлини бурнига тиқиб ўлтиришдан бошқа чораси йўқ, — деди капитан. Ҳаммамиз ўрнимиздан туриб, тарқалдик.

Тўртинчи боб

Эрталаб мени қўшни боғдаги батарея уйғотиб юборди. Деразадан қуёш чарақлаб тушиб турарди, ўрнимдан турдим. Деразадан ташқарига кўз югуртирдим. Йўлкалардаги майда шағал ҳўл, ўт-ўланларни шудринг босганди. Батарея икки маротаба ўқ узди. Ҳар ўқ узилганда ҳаво зириллаб кетар, дераза ойналари зинғиллаб, пиджагимнинг этаклари лап-лап кўтарилиб, тушарди. Тўпларнинг ўзи кўринмасди, лекин, афтидан,

снарядлар бизнинг устимиздан учиб ўтарди. Биқинингда батарея жойлашган бўлса, тинчингдан, роҳатингдан айрилсан, ишқилиб, энг катта ва оғир тўплар эмас экан-ку, деб ўзингга тасалли ҳам бериб қўясан. Деразадан қараб туриб, йўлга чиқиб бораётган юк машинасининг шовқинини эшитдим. Қийиниб пастга тушдимда, ошхонада қаҳва ичиб, сўнг гаражга ўтдим.

Узун тим тагида ўнта машина қатор тизилиб турарди. Булар олди тўмтоқ, кузовлари баҳайбат, оч рангга бўялган, мебель ташийдиган фургонларга ўхшаш санитар машиналар эди. Ҳовлида мана шундай машиналардан бирининг ёнида механиклар ўралашишарди. Яна учта машина тоғлардаги тез ёрдам пунктларида эди.

— Анов батареяга ҳам снаряд отишяптими?— деб сўрадим механикларнинг биридан.

— Йўқ, signor tenente¹. Уни тепалик тўсиб турибди.

— Ишлар кетяптими?

— Бир нави. Манави машина бутунлай ишдан чиққан, қолганлари ҳаммаси яроқли.— У ишини қўйиб жилмайди.— Сиз дам олиб қайтдингизми?

— Ҳа.

У қўлини тўр кўйлагига артиб, илжайди.

— Димоғни чоғ қилгандирсиз?

Унинг шериклари ҳам илжайишди.

— Шундайроқ,— дедим мен.— У машинага нима бўлибди?

— Ҳеч нарсага ярамайди. Соғ жойи йўқ. Ҳали у, ҳали бу.

— Ҳозир қаери бузилган?

— Поршень ҳалқаларини алмаштириш керак.

Мен уларни мотори очилган, қисмлари олиниб зиначага териб қўйилганидан талон-тороғга учрагандай ўксик кўринган машина олдида қолдириб, ўзим тимга ўтиб, барча машиналарни бирма-бир қараб чиқдим. Улар бир нави, артиб, тозалаб қўйилганди, баъзилари ҳозиргина ювилган, бошқа бирларини билинар-билинемас чанг босган эди. Мен тошлар қириб, ёриб юбормаганмикан деб, ҳамма ғилдирақларни диққат билан кўздан кечирдим. Ҳаммаси жойидадек эди. Кўринишдан мен бу ерда ҳаммасини назорат қилиб тураманми, йўқми, фарқсизга ўхшарди. Мен, машиналарнинг қан-

¹ Жансб лейтенант.

дай аҳволда бўлиши, у ёки бу қисмларни топиб келтириш, тоғлардаги тез ёрдам пунктларидан касал ва ярадорларни кечиктирмай кўчириш, уларни тарқатиш пунктига келтириш ва ҳужжатларда кўрсатилган госпиталларга жойлаштириш кўп жиҳатлардан менга боғлиқ, деб кеккайиб юрарканман. Лекин, афтидан, менинг бу ерда бор-йўқлигининг ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди.

— Керакли қисмларни олишда қийналмадингларми?— сўрадим катта механикдан.

— Йўқ.

— Енилғи омбори ҳозир қаерда?

— Уша, ўз жойида.

— Жуда соз,— дедим мен ва уйга қайтиб офицерлар ошхонасида яна бир стакан қаҳва ичдим. Қаҳва оч бинафша рангли, қуюлган сут қўшилганидан ширии эди. Ташқарида кўкламнинг эрталабки аломат ҳавоси эди. Кун иссиқ бўлишидан дарак бергандай димоққа енгил ҳовур урилди. Шу кун мен тоғлардаги постларни айланиб, уйга кеч кирганда қайтдим.

Мен йўқлигимда ишлар бирмунча ўнгланиб кетгандай кўринарди. Қулоғимга тезда ҳужумга ўтсак ажабмас, деган гаплар чалинди. Биз хизмат кўрсатадиган дивизия дарёнинг юқори томонларида ҳужум қилиши белгиланган эди, шунинг учун майор менга постлар ҳужум пайтига тайёр турсин, деб тайинлади. Ҳужум қилувчи қисмлар даранинг юқорироғида дарёдан кечиб, тоғ этаклари бўйлаб ёйилиши керак эди. Машиналар турадиган постлар иложи борича дарёга яқин бўлиши, панада жойлашиши шарт эди. Жойларни, албатта, пиёда қисмлар кўрсатиши керак бўлиб, плани эса биз ишлаб чиқишимиз кўзда тутилди. Бу биз ҳам ҳарбий фаолият олиб бораётганимизни кўрсатувчи хўжа кўрсинга қилинадиган тадбирлардан эди.

Ҳамма ёғим чанг-чунг, лойга ботиб қайтдим, ювиниб олиш учун хонамга кўтарилдим. Ринальди Хюгонинг инглиз тили грамматикасини қўлида тутиб, қара-водта ўтирган экан. У бошдан-оёқ кийинган — оёғида қора туфли, сочи ялтирар эди.

— Тасанно,— деди у мени кўриб.— Сиз мен билан бирга мисс Барклининг олдига меҳмонга борасиз.

— Йўқ.

— Ҳа. Сиз борасиз, чунки мен буни сиздан ўтиняпман, яна бир гап, унга ёқишга ҳаракат қилинг.

— Ҳай, майли. Сал одамбашара бўлиб олай унда.

— Ювининг-да, шундоқ бораверинг.

Мен ювиндим, сочимни тарадим, йўлга отландик.

— Шошманг,— деди Ринальди,— озгина ичиб ол-
сакмикин дейман,— у сандиқчасини очиб, ичидан ши-
ша олди.

— Фақат стрега ичмаймиз,— дедим мен.

— Йўқ. Граппа.

— Майли.

У икки стаканга қўйди ва биз кўрсаткич бармоқла-
римизни чиқариб, уриштирдик. Граппа жуда ҳам ўт-
кир эди.

— Яна биттаданми?

— Майли,— дедим мен. Граппанинг иккинчи стака-
нини ҳам ичиб олдик. Ринальди шишани олиб қўйди,
биз пастга тушдик. Шаҳардан кета туриб исиб кетдик,
лекин қуёш ботиб бормоқда эди, ўзимизни енгил ҳис
қилардик. Инглиз госпитали уруш арафасида алла-
қандай бир немис қурган каттакон виллада жойлаш-
ганди. Мисс Баркли боғда экан. Унинг ёнида яна бит-
та ҳамшира бор эди. Биз дарахтлар орқасидан улар-
нинг оқ кийимларини кўрдигу, тўғри олдиларига бора-
вердик. Ринальди ҳарбийча салом берди. Мен ҳам шу-
ндай қилдим, лекин ўзимни босиқроқ тутдим.

— Салом,— деди мисс Баркли.— Сиз, италиялик
эмассиз шекилли?

— Ҳа.

Ринальди бошқа ҳамшира билан гаплашаётган эди.
Улар ҳиҳилашди.

— Италия армиясида хизмат қилиш — ғалати-я.

— Буни армия демаса ҳам бўлади. Бу санитар
отряди, холос.

— Барибир ғалати туюлади. Нега бундай қил-
дингиз?

— Билмадим,— дедим мен.— Сўз билан англатиб
бўлмайдиган нарсалар бор.

— Ростдан-а? Менга бўлса, бунақа нарсалар йўқ,
деб ўргатишган.

— Хўп қилишган экан.

— Албатта шу йўсинда гаплашишимиз керакми?

— Йўқ,— дедим мен.

— Худога шукур.

— Қўлингиздаги қанақа асо?— сўрадим мен.

Мисс Баркли санамарастадай қиз эди. Унинг эгнидаги мен ҳамшира кийими деб ўйлаган нарса оқ кўйлак бўлиб чиқди, сочлари оқ сарғишдан келган, бада ни қизғимтир, тилла раиғ, кўзлари ним кўк тус. У менга жуда ҳам чиройли бўлиб кўринди. Унинг қўлида ўйинчоқ таёқчага ўхшаш ингичка ротанг асо бор эди.

— Бу — бир офицерники, у ўтган йили ҳалок бўлди.

— Кечиринг...

— У жуда ҳам ажойиб эди. Мен унга турмушга чиқадиган эдим, уни Соммда ўлдиринди.

— Тоза қирғин-барот бўлган унда.

— Сиз у ерда бўлганмисиз?

— Йўқ.

— Менга айтиб беришганди,— деди у.— Бу ерда уруш унчалик эмас дейишади. Менга шу таёқчани жўнатишди. Онаси юборибди. Таёқчани бошқа нарсалари билан бирга қайтаришган экан.

— Унашганларингизга анча бўлганмиди?

— Саккиз йил. Бирга катта бўлгандик.

— Нега унга олдинроқ тегмадингиз?

— Ҳзим ҳам билмайман,— деди у.— Аҳмоқлик. Унга олдинроқ тегсам бўлаверарди. Лекин мен унга жавр қиламанми деб қўрқдим.

— Тушувдим.

— Сиз ҳеч севганмисиз?

— Йўқ,— дедим мен.

Биз «эшак»ка ўтирдик ва мен унга қарадим.

— Сочингиз чиройли экан,— дедим мен.

— Сизга ёқдимми?

— Жуда.

— У ўлганда кесиб ташламоқчи бўлувдим.

— Қўйинг-е.

— Унинг хотирасига шундай қилмоқчийдим. Мен бундай нарсаларга аҳамият бермасдим; агар у истаса, мен ундан ҳеч нарсамни аямасдим. Агар сал фаҳмига етсайдим, у истаган нарсасига эриша оларди. Мен унга турмушга чиққан бўлардим, ёки турмушга чиқмай ҳам кўнглини олардим. Энди мен буларнинг барини тушунаман. Лекин ўшанда у урушга кетадиган эди, мен эса ҳеч нарсани тушунмасдим, фаросатим етмасди.

Мен индамай қулоқ солиб турдим.

— Мен у пайтда умуман ҳеч нарсага тушунмасдим. Мен шундай қилсам, унга ёмон бўлади, деб ўйлардим. Мен у бунга бардош бериб кетолмайди дердим. Кейин уни ўлдиришди, энди ҳаммаси тамом бўлди.

— Ким билсин.

— Ҳа, ҳа,— деди у.— Энди ҳаммаси тугади.

Биз бошқа ҳамшира билан гаплашаётган Ринальди-га қарадик.

— Унинг оти нима?

— Фергюсон. Эллен Фергюсон. Сизнинг дўстингиз, врач, шундайми?

— Ҳа. У жуда ҳам яхши врач.

— Қандай яхши. Фронт яқинида яхши врачлар камдан-кам учрайди. Бу фронт яқини-ку ахир, шундай эмасми?

— Албатта.

— Аҳмоқона фронт,— деди у.— Лекин бу ер жуда чиройли экан. Нима, ҳужум бўлармиши?

— Ҳа.

— Роса ишимиз кўпаяркан-да. Ҳозир ҳеч қандай иш йўқ.

— Сиз анчадан бери ҳамшира бўлиб ишлайсизми?

— Ун бешинчи йилнинг охиридан бери. У кетиши биланоқ мен ҳам кетдим. У мен ишлайдиган госпиталга тушади, деб ўйлайманми тентак бўлмасам. Қилич зарбидан ярадор бўлиб, боши дока билан ўралган бўлади, деб юрибман. Еки елкасини ўқ тешиб ўтади, дебман. Шунга ўхшаш романтик хаёлларда юрардим.

— Энг романтик фронт шу ерда,— дедим мен.

— Ҳа,— деди у.— Одамлар уруш Францияда қандоқ бўлишини тасаввур ҳам қилолмайдилар. Агар тасаввур қилганларида, бу узоқ давом этмаган бўларди. У қилич зарбидан яралангани йўқ. У парча-парча бўлиб кетди.

Мен индамадим.

— Сиз бу узоқ давом этади, деб ўйлайсизми?

— Йўқ.

— Охири нима бўлади?

— Бирон ерда чирт узилади-кетади.

— Биз узиламиз. Биз Францияда узиламиз. Сомм-дагига ўхшаш қилриликни қилиб қўйиб ҳам узилмай бўладими?

— Бу ерда узилмайди,— дедим мен.

— Наҳотки?

— Ҳа. Бултур ёз ишлар ёмон бўлмади.

— Узилиши мумкин,— деди у.— Ҳамма ёқда узилиши мумкин.

— Немисларда ҳам.

— Йўқ,— деди у.— Ундоқ эмас.

Биз Ринальди билан миссис Фергюсоннинг олдига бордик.

— Сиз Италияни севасизми?— деб сўрарди мисс Фергюсондан Ринальди инглизчалаб.

— Тузук, ёмон эмас.

— Тушунмадим.— Ринальди бошини чайқаб қўйди.

— *Abbastanza bene*¹, — тилмочлик қилдим мен. У бошини чайқади.

— Бу яхши эмас. Сиз Англияни севасизми?

— Унчамас. Биласизми, мен шотландияликман.

Ринальди менга савол назари билан қаради.

— У шотландиялик, шунинг учун Англиядан кўпроқ Шотландияни севади,— дедим мен италянчалаб.

— Аммо Шотландия — ахир Англия-ку.

Мен унинг сўзларини мисс Фергюсонга таржима қилиб бердим.

— *Pasencore*², — деди мисс Фергюсон.

— Бўлганича йўқ?

— Ва ҳеч қачон бўлмайди. Биз инглизларни ёқтирмаймиз.

— Инглизларни ёмон кўрасиз? Мисс Барклини ёмон кўрасизми?

— Э, бу бутунлай бошқа гап. Бундай яланғоч тушуниш ярамайди.

Бироз ўтгач, биз хайрлашдик. Йўл-йўлакай Ринальди деди:

— Сиз мисс Барклига мендан кўра кўпроқ ёқиб қолдингиз. Бу кундай равшан. Лекин анов шотландиялик қиз ҳам ёқимтойгина экан.

— Жуда ҳам,— дедим мен.— Мен унга тузукроқ қарамаган эканман.— У сизга ёқдими?

— Йўқ,— деди Ринальди.

¹ Ёмон эмас (итал.).

² Бўлганича йўқ (франц.).

Бешикчи боб

Эртаси кунни мен яна мисс Барклининг олдига бордим. Боғда у кўринмади, шунинг учун мен санитар машиналар келиб-кейтиб турган вилла ёнидаги эшикка яқинлашдим. Ичкарига кириб, госпиталнинг катта ҳамширасини кўриб қолдим. У менга, мисс Баркли навбатчилик қиляпти, деди.

— Уруш, биласиз-ку.

Мен, биламан, дедим.

— Сиз италян армиясида хизмат қилиб юрган ўша америкаликмисиз?— деб сўради у.

— Ҳа, мэм.

— Нега ундай қилдингиз? Нега ўзимизга ўтмадингиз?

— Ўзим ҳам билмайман,— дедим мен.— Энди сизларга ўтсам бўлармикин?

— Энди ўтиб бўлмас дейман. Айтинг-чи, нега италян армиясига кирдингиз?

— Мен Италияда яшаганман,— дедим мен,— мен италянча гаплашаман.

— О!— деди у.— Мен италянчани ўрганияпман. Жуда чиройли тил.

— Уни икки ҳафтада ўрганиб олса бўлади, дейишади.

— Йўғ-э, мен икки ҳафтада ўрганолмасман. Мен бир неча ойлардан бери шуғулланаман. Агар уни кўрмоқчи бўлсангиз, соат еттидан кейин кела қолинг. Унгача ишини топшириб бўлади. Лекин ўзингиз билан қаланғи-қасанғи италянларни судраб юрманг.

— Тили чиройли бўлишига қарамасдан-а?

— Ҳа. Ҳатто чиройли мундирларига ҳам қарамасдан...

— Кўришгунча,— дедим мен.

— *Agivederci, tenente!*

— *Agivederci.* — Мен ҳарбийча қўл силкиб, чиқиб кетдим. Чет элликларга италянчасига ҳарбий салом бериб, одам ўзини ғоят ўнғайсиз сезади. Италияча ҳарбий салом четга чиқаришга мўлжалланмаган экан шекилли.

Кун иссиқ эди. Мен эрталаб Плава томондаги кўп-

¹ Кўришгунча, лейтенант (итал.).

рик олди истеҳқомига бориб келдим. Хужум шу ердан бошланиши керак эди. Утган йили нариги қирғоқдан деярли юриб бўлмасди, чунки довондан понтон кўприккача ёлғиз биргина йўл бўлиб, у ҳам бир чақирим масофада пулемётлар ва тўплардан ўққа тутилиб турарди. Бундан ташқари ҳужумни таъминлаб берувчи барча транспорт воситалари учун торлик қилганидан, австрислар бизнинг тоза абжағимизни чиқаришлари мумкин эди. Аммо италянлар дарёдан ўтиб, қирғоқ бўйлаб иккала томонига шунчалик силжиб боришган эдики, энди улар дарёнинг Австрияга тегишли қирғоғида бир ярим чақиримча майдонни эгаллаб олишганди. Улар қўлга киритган энг катта устунлик шу эди, австрислар эса энди уларнинг бу ерда мустаҳкамланиб олишларига йўл қўймасликлари керак эди. Уйлайманки, иккала томон ҳам ўзаро дилозорлик қилишдан тийилгандай, дарёнинг қуйи томонидаги бошқа бир кўприк олди истеҳқоми эса ҳамон австристлар қўлида эди. Австрия хандақлари қуйроқда — тоғнинг этагида, италянлар турган жойдан бир неча қадам нарида эди. Аввал қирғоқда шаҳарча бор эди, лекин ундан номнишон қолмади. Булардан нарироқда темир йўл станциясининг вайроналари ҳамда очиқ ялангликда бўлганлигидан тузатиб-нетиб бўлмайдиган бузилган кўприк бор эди.

Мен тор йўлдан дарёга томон тушиб бордим-да, машинани тепалик этагидаги тез ёрдам пунктида қолдириб, тоғ пана қилиб турган понтон кўприкдан ўтдим ва вайрон бўлган шаҳар ўрнида ҳамда тоғ ёнбағрида жойлашган хандақларни айланиб чиқдим. Ҳамма блиндажларга кириб олган эди. Мен артиллериядан ўт очиб ёрдам сўрашга ёки алоқа узилиб қолганлигини маълум қилишга тайёрлаб қўйилган ракеталарни кўрдим. Ҳамма ёқ жимжит, ҳамма ёқ ифлос, кун эса иссиқ эди. Мен сим тўсиқлардан австрия позицияларига қарадим. Жон асари кўринмасди. Мен таниш капитан билан блиндажлардан бирида ичдим-да, кўприкдан ўтиб орқага қайтдим.

Тоғнинг бели оша янги кенг йўл буралиб-буралиб кўприккача бориб тушарди. Мана шу йўл битиши биланоқ ҳужум бошланиши керак эди. У ўрмон ичидан буралиб ўтарди. Режа қуйидагича эди: олдинги линияга ҳамма нарсалар янги йўлдан олиб келинади: қол-

ган бўш юк машиналари, аравалар, ярадорларни ташувчи санитар машиналари, хуллас, орқага кетадиган барча транспорт эски тор йўлдан қайтиши керак эди. Тез ёрдам пункти Австрия томонидаги тепалик тагида жойлашган бўлиб, ярадорларни замбилларда понтон кўприк орқали олиб ўтиларди. Хужум пайтида ҳам шу тартибни сақлаш кўзда тутилмоқда эди. Назаримда, йўлнинг охири қисмидан бир чақиримдан ошиқроқ масофа қиялик тугаган жойдан бошлаб австрияликлар артиллерияси томонидан ўққа тутилиши мумкин эди. Бунинг оқибати жуда хунук бўларди. Лекин мен йўлнинг мана шу сўнгги хатарли қисмидан ўтилгач, ярадорларни понтон кўприкдан бу томонга олиб ўтилгунча машиналарни қўйиб тургани пана жой топдим. Мен янги йўлдан юрмоқчи ҳам бўлдим-у, лекин ҳали у тугалланмаган эди. Йўл кенг бўлиб, тархи ва кўриниши яхши ҳисобга олинган, ўрмон билан қопланган тоғ ёнбағрининг очиқ жойларида унинг қайрилиб кетган жойлари жуда ҳам чиройли кўринарди. Тормозлари кучли бўлган машиналар пастга қийналмай тушишади, бундан ташқари ҳар ҳолда ахир улар пастга бўш кетишади-ку. Мен тор йўл билан орқага қайтдим.

Икки карабинер машинани тўхтатишди. Йўлнинг олд томонида снаряд портлади, биз тўхтаб турган вақт ичида яна учтаси портлади. Булар 77 миллиметрли снарядлар бўлиб, улар учиб бораётганда шувиллаб ҳуштак чалиб ўтар, кейин бирдан қисқа портлаш эшитилар, аланга кўтарилиб, йўл кўкимтир дуд билан қопланарди. Карабинерлар йўлга тушишга ишора қилишди. Снаряд портлаган жойларга яқинлашганда, мен ўйиқ чуқурчаларни айланиб ўтдим, димоғимга портловчи модданинг иси ва онтариб ташланган тупроқ, шараф ва кукун бўлиб кетган чақмоқтошнинг ҳиди урилди. Мен Горицияга, ўзимизнинг виллага қайтиб келдим ва боя айтганимдай, мисс Барклининг олдига жўнадим, у эса навбатчилик қилаётган экан.

Тушлик овқатни апил-тапил еб бўлиб, яна тўғри инглиз госпитали жойлашган виллага қараб кетдим. Вилла жуда ҳам катта ва кўркам эди, унинг олдида гўзал дарахтлар ўсиб турарди. Мисс Баркли боғдаги скамейкада ўтирган экан. Енида мисс Фергюсон бор эди. Улар мени қувониб қарши олишди, кўп ўтмай мисс Фергюсон уэр айтиб, ўрнидан турди.

— Сизларни ёлғиз қолдираман,— деди у.— Мен оргиқчага ўхшайман.

— Кетманг, Эллен,— деди мисс Баркли.

— Йўқ, энди кета қолай. Мен хат ёзишим керак эди.

— Хайрли тун,— дедим мен.

— Хайрли тун, мистер Генри.

— Цензорга озор берадиган гапларни ёзиб ўтирманг яна.

— Хотиржам бўлинг. Мен фақат қандай чиройли ерда турганлигимиз, италянларнинг ҳаммаси нечоғлик ботир эканликлари ҳақидагина ёзаман.

— Шундоқ ёзишда давом этинг, орден олмасангиз, мен кафил.

— Хурсанд бўлардим. Хайрли тун, Кэтрин.

— Мен тезда олдингизга бораман,— деди мисс Баркли.

Мисс Фергюсон қоронғиликка сингиб кетди.

— Яхши қиз экан,— дедим мен.

— О, албатта. Жуда ҳам яхши. У ҳамшира.

— Нима, сиз ҳамширамасмимиз?

— О, йўқ, мен VAD¹ ларданман. Биз тиним билмай ишлаганимиз-ишлаган, лекин бизга ишонишмайди.

— Нега энди?

— Иш йўғида ишонишмайди, иш кўпайса, ишонишади.

— Нима фарқи бор?

— Ҳамшира доктордай одам. Узоқ ўқиш керак. VAD лар эса қисқа муддатли курсларни тамомлаб чиқадилар.

— Тушундим.

— Италянлар аёлларни фронтга бунчалар яқинлаштиришга қаршилар. Шу сабабдан биз алоҳида тартибга бўйсунамиз. Биз ҳеч қаёққа чиқмаймиз.

— Лекин мен келиб турсам бўладими?

— Ҳа, албатта. Бу ер монастир эмас.

— Қўйинг, урушни ўйламайлик.

— Бу осон эмас. Бундай жойда урушни ўйламасдан туриш қийин.

— Барибир, унутайлик.

¹ Voluntary Aid Department (ингл.)— ҳаракатдаги армияга хизмат кўрсатувчи аёлларнинг кўнгилли корпуси.

— Яхши.

Биз қоронғида бир-биримизга қараб турардик. У менга жуда ҳам чиройли бўлиб кўринди ва мен унинг қўлидан ушладим. У қўлини тортиб олмади ва мен иштилиб, унинг белидан қучдим.

— Керакмас,— деди у. Мен қўйиб юбормадим.

— Нимага?

— Керакмас.

— Керак,— дедим мен.— Шундай яхши.

Мен қоронғиликда уни ўпай деб энгашдим, шунда юзимга қамчи тегиб, куйдириб ўтгандай бўлди. У юзимга қаттиқ урганди. Қўли кўзим аралаш қаншаримга тушди. Кўзим ачишиб, ёшланди.

— Мени кечиринг,— деди у.

— Ўзимни бир қадар устунликка эга бўлгандай сездим.

— Сиз тўғри қилдингиз.

— Йўқ, сиз мени, илтимос, кечиринг,— деди у.— Дам олиш куни кечқурун ҳамшира офицер билан шундай қилиб ўтирса-я, деб хафа бўлиб кетдим. Қаттиқ тегади, деб ўйламовдим. Оғрияптими?

У қоронғида менга қараб турарди. Мен аччиқланган бўлсам ҳам, лекин шахмат ўйнидагидек, ҳаммасини аниқ олдиндан кўриб турганимдан ўзимга-ўзим ишонардим.

— Сиз жуда ҳам тўғри қилдингиз,— дедим мен.— Сиздан сираям хафа эмасман.

— Бечора!

— Биласизми, мен жуда ҳам бемаъни турмуш кечиряпман. Ҳатто инглизча гаплашишга ҳам имконият йўқ. Бунинг устига сиз жудаям чиройлисиз.

Мен унга тикилиб турардим.

— Нимага буларни гапириб ўтирибсиз. Мен ахир кечирим сўрадим-ку. Биз ярашдик.

— Ҳа,— дедим.— Биз урушни ҳам унутдик.

У кулиб юборди. Унинг кулгисини биринчи марта эшитиб турибман. Кўзимни унинг юзидан узмасдим.

— Сиз яхшисиз,— деди у.

— Ундаймас.

— Ҳа. Сиз меҳрибонсиз. Истасангиз, сизни ўзим ўпиб қўяман?

Мен унинг кўзларига тикилиб, яна белидан қучдимда, ўпдим. Мен уни қаттиқ ўпиб, азот бағримга торт-

дим; лабларини очишга ҳаракат қилдим; у лабларини қаттиқ қимтиб олганди. Мен ҳамон аччиқдан тушмагандим, уни бағримга куч билан тортганимда, у тўсиндан титраб кетди. Мен уни қўйиб юбормай, маҳкам қисиб турардим, унинг юраги қандай ураётганини эшитдим, шунда унинг лаблари очилди ва бошини қўлимга ташлади, у елкамга бош қўйиб йиғлаб юборди.

— Жоним!— деди.— Сиз мени ҳеч қачон хафа қилмайсиз, тўғрими?

«Нима деяпти ўзи», деб ўйладим. Мен унинг сочларини силаб, елкасига қоқиб қўйдим. У йиғларди.

— Хафа қилмайсиз-а?— у кўзларини менга кўтарди.— Чунки бизнинг ҳаётимиз жуда ҳам ғалати бўлади.

Сал ўтгач, мен уни вилланинг эшигигача кузатдим, у кириб кетди, мен уйга жўнадим. Уйга келиб, юқорига кўтарилдим. Ринальди ўринда ётган экан. У менга қаради.

— Шундай қилиб, мисс Баркли билан ишларингиз олга жиялптимми?

— Биз у билан дўстмиз.

— Сиз ҳозир овдаги итга ўхшайсиз.

Тушунмадим.

— Кимга?

У тушунтирди.

— Ўзингиз,— дедим мен,— итга ўхшаб, худди...

— Тўхтанг,— деди у.— Сал бўлмаса бир-биримизни хўп ҳақорат қиладиганга ўхшаймиз.— У кулиб юборди.

— Хайрли тун,— дедим.

— Хайрли тун, ишратпараст.

Мен ёстиқ билан унинг шамини уриб туширдим-да, қоронғида ўринга ётдим. Ринальди шамни олиб ёқди ва ўқишда давом этди.

Олтинчи боб

Икки кунгача постларни айланиб юрдим. Уйга қайтганимда вақт алламаҳал бўлиб қолганди, мисс Баркли билан фақат эртаси кунигина учрашолдим. У боғда кўринмади, шунинг учун ҳам мен госпиталнинг идорасида ўтириб, қачон пастга тушаркин деб, кутдим. Идора жойлашган хонанинг девори бўйлаб рангдор ёғоч постаментларда жуда кўп мрамар бюстлар турарди. Идо-

ра олдидаги пешайвон ҳам бюстларга тўла эди. Мармар ҳайкалчаларнинг умумий хусусиятларига кўра улар гўё бир одамга ишлангандай кўринарди. Мен ҳайкал кўрсам, юрагим сиқилади; бронзадан ишланган бўлса ҳарнов-а, лекин мармар бюстлар доимо мазористонни эслатади. Айтгандай, битта чиройли қабристон бор — Пиза шаҳрида. Бўлмағур мармар ҳайкаллар ҳаммадан ҳам Генуяда кўп. Бу вилланинг собиқ хўжайини қандайдир немис бойларидан экан, бюстларга унинг хийлагина пули кетгандир. Қизиқ, буларни ким ишлагану, уларга қанча ҳақ тўланган. Мен булар насаб шажарасига тегишли одамларми ёки бошқа бир кишиларми эканлигини аниқлашга уриндим; лекин уларнинг ҳаммасининг кўриниши қадимий бир хил тусда эди. Уларга қараб туриб, ҳеч нарса англаб бўлмасди.

Мен стулда кепкамни ушлаб ўтирган эдим. Биз ҳатто Горицияда ҳам пўлат каскалар кийиб юришимиз керак эди, лекин аҳолиси ҳали эвакуация қилинмаган шаҳарда каска кийиб юриш ўнғайсиз ва фаросатсиз одамнинг қалбаки безагидай бўлиб кўринарди. Мен ўзимникини постларга борганимда кийиб юардим, бундан ташқари менинг инглиз противогазим ҳам бўлиб, у пайтда буни противогаз ниқоби, деб юритишарди. Биз энди-энди ола бошлаган эдик. Улар чиндан ҳам ниқобга ўхшашиб кетарди. Врачлар ва санитар қисмларнинг офицерларидан тортиб, ҳаммамиз автомат пистолет тақиб юришимиз зарур эди. Мен стул суянчигига суянсам, пистолет ғашимни келтириб турарди. Пистолетсиз юрган одам қамоққа олиниши керак эди. Ринальди пистолет ўрнига филофни туалет қоғози билан тўлдириб юарди. Мен ўзимникини ростакам тақиб юар, то ундан отишга тўғри келгунча, ўзимни худди қуроллангандай ҳис қилардим. Бу «астра» системасидаги 7,65 калибрлик, тепкиси босилганда, калта стволи дириллаб турганидан азбаройи отиб нишонга тегизиб бўлмайдиган тўппонча эди. Отишни машқ қилганларимда мен нишондан пастроқни мўлжалга олардим-да, ярамас стволнинг қалтиллашини тўхтатишга уринардим, ниҳоят, мен йигирма қадамдан туриб, нишонга сал яқин урадиган бўлдим, шунда ёнда пистолет кўтариб юриш умуман бўлмағур бир нарса эканлигини англадим ва мен унга бутунлай эътибор бермай қўйдим, энди унинг орқамда лопиллаб туриши билан ишим

йўқ эди, фақат инглизлар ёки америкаликлар билан учрашиб қолинган кезларда бир оз ўнғайсиэланар эдим, холос. Мана ҳозир бўлса, мен курсида ўтирар, навбатчи идора хизматчиси эса контора орқасидан менга ўқрайиб қараб қўяр, мен эсам мисс Баркли қачон чиқаркин деб, мрамар полни, мрамар ҳайкалларни ва деворларга ишланган суратларни томоша қилиб ўтирардим. Девордаги суратлар дид билан ишланганди. Бундай суратлар бўёқлари ёрилиб, кўчиб туша бошлаганда, айниқса, чиройлироқ бўлиб кўринади.

Мен Кэтрин Баркли пешайвонга кирганини кўриб, ўрнимдан турдим. Қаршимда юриб келаётганда унчалик бўйдор бўлиб кўринмади, лекин ғоят дилбар эди.

— Хайрли оқшом, мистер Генри,— деди у.

— Хайрли оқшом,— дедим мен. Контора ортидаги идора хизматчиси қулоғини динг қилиб турарди.

— Шу ерда ўтирагимизми ё боққа чиқамизми?

— Юринг чиқайлик. Боғ салқинроқ.

Мен унинг изидан эшикка юрдим, идора хизматчиси кўзи билан таъқиб этиб турарди. Қумтош ётқизилган йўлкадан кетаётганмизда, қиз сўради:

— Қаерларда қолиб кетдингиз?

— Постларни текшириб чиқдим.

— Лоақал икки энли хат ёзиб, айтиб қўйсангиз бўлмасмиди?

— Йўқ,— дедим мен.— Унг келмади. Мен шу кунгек қайтаман девдим.

— Бари бир менга бир оғиз айтиб қўйиш керак эди, жоним.

Биз хиёбондан бурилиб, дарахтлар остидаги йўлкадан юрдик. Мен унинг қўлидан тутдим-да, тўхтаб уни ўпдим.

— Бирон ерга борсак бўлмайдимиз?

— Йўқ,— деди у.— Биз фақат сайр қилишимиз мумкин. Сиз жуда узоқ йўқ бўлиб кетдингиз.

— Бугун учинчи кун. Лекин мана, келдим-ку.

У менга қаради.

— Сиз мени яхши кўрасиз-а?

— Ҳа.

— Ростдан ҳам ахир сиз мени яхши кўраман, деган эдингиз, а?

— Ҳа,— ёлғонладим мен.— Мен сизни севаман

Мен унга бундай деб айтмагандим.

— Мени Кэтрин деб чақирасиз-а?

— Кэтрин.

Биз яна озроқ юриб, яна дарахт тагида тўхтадим.

— Бундай денг-чи: кечаси мен Кэтрин олдига қайтдим.

— Кечаси мен Кэтрин олдига қайтдим.

— Жоним, сиз ахир қайтиб келдингиз, тўғрими?

— Ҳа.

— Сизни шундай севаманки, мен шундай ёмон аҳволга тушдимки. Энди бошқа кетмайсиз-а?

— Йўқ. Мен ҳар доим қайтиб келаман.

— Сизни шунчалар севаман. Қўлингизни мана бу ерга қўйинг.

— У доим шу ерда турибди.

Мен уни ўзимга қаратиб олдим, ўпганимда юзи менга кўриниб турарди, кўзларини юмиб олганди. Унинг юмуқ кўзларидан ўпдим. Мен унинг табиатида бир оз девонасорлик бордир, деб ўйладим. Аммо бари бир эмасми? Мен бунинг оқибати қандай бўлишини ўйлаб ўтирмасдим. Бу ҳар куни кечқурун офицерлар харобатхонасига боришдан кўра маъқулроқ эди, у ерда оймтиллалар бўйнингизга осилиб олишади-да, кўнгиллари сизда эканлигини кўрсатиш учун. Бошқа офицерлар билан юқорига чиқиб-тушиб туришаркан, сизнинг шапкангизни олдини орқага қилиб кийиб олишди. Мен Кэтрин Барклини яхши кўрмаганимни, яхши кўриб қолиш ниятим ҳам йўқлигини билардим. Бу худди ёлғондакам қимордай гап, фақат бунда қарта ўрнини гап босарди. Уша ўйинда ўзингни худди кулгилик учун ёки бошқа бирон нарсага ўйнаётгандай қилиб кўрсатасан. Бунда ҳам шундай. Ўйин нима бадалига ўйналаётгани ҳақида бир оғиз ҳам гап бўлмади. Лекин менга бари бир эди.

— Қаёққа борсак экан,— дедим мен. Бошқа эркаклар каби мен ҳам узоқ тик оёқда туриб ишқибозлик қилишни ёқтирмасдим.

— Ҳеч қайга,— деди у. У хаёлидаги оламдан ерга қайтди.

— Шу ерда бирпас ўтирайлик.

Биз япасқи тош ўриндиққа ўтирдик, мен Кэтрин Барклининг қўлини тутдим. У ўзини қучоғимдан олиб қочди.

— Сиз жудаям чарчадингизми?

— Йўқ.

У ерга, майсаларга қараб турарди.

— Сиз билан номаъқул ўйин бошлаб қўйдим.

— Қанақа ўйин?

— Ўзингизни гўлликка солманг.

— Бу хаёлимда ҳам йўқ.

— Сиз ажойибсиз,— деди у,— шунинг учун сиз иложига борича яхшироқ ўйнашга уриняпсиз. Лекин бу ўйин чиндан ҳам жуда ярамас ўйин.

— Сиз доимо бировнинг фикрини ўқийсизми?

— Доим эмас. Лекин сиз нима ўйлашингизни билман. Сиз ўзингизни мени яхши кўргандай қилиб кўрсатишингизнинг ҳожати йўқ. Бугунга шунчаси етиб ортади. Энди нима ҳақда гаплашмоқчи эдингиз?

— Лекин мен сизни ростданам севаман.

— Қўйинг, бекордан-бекорга бир-биримизни алдаб нима қиламиз. Сиз ўз ролингизни гоят дўндириб адо қилдингиз, мана энди ҳаммаси ўз ўрнига тушди. Мен ахир унчалар девона эмасман. Баъзан-баъзан хаёлим опқочади, лекин узоққа эмас.

— Мен унинг қўлини қисдим.

— Кэтрин, азизим...

— Қандай кулгили эшитиляпти-я: «Кэтрин». Сиз буни доимо бир хил айтмайсиз. Лекин сиз жуда ажойибсиз. Сиз жуда оқ кўнгилсиз, жуда.

— Руҳоний ҳам шундай дейди.

— Ҳа, сиз оқ кўнгилсиз. Сиз олдимга келиб турасиз-а?

— Албатта.

— Менга севаман деб айтишингизнинг ҳожати йўқ. Бу ҳозирча тамом бўлди.— У ўрнидан туриб, менга қўлини узатди.— Хайрли тун.

Уни ўпгим келди.

— Йўқ,— деди у.— Қаттиқ чарчадим.

— Бари бир мени ўпиб қўйинг,— дедим.

— Қаттиқ чарчадим, жоним.

— Ўпиб қўйинг мени.

— Жуда ҳам керакми?

— Жуда.

Биз ўпишдик, лекин у тўсиндан юлқиниб чиқди.

— Қўйинг. Хайрли тун, жоним.

Биз эшиккача бордик ва мен унинг остона ҳатлаб пешайвондан юриб бораётганини кўриб турдим. Унинг

ҳаракатларини кузатиб завқланардим. У коридорга ўтиб кўздан йўқолди. Мен уйга кетдим. Жуда дим кеча эди, юқорида, тоғларда ҳамон тўплар отилмоқдайди. Сан-Габриеле томонда ёлқинлар кўринарди.

«Вилла-Росса» олдида тўхтадим. Деразалар тўсиб қўйилган, лекин ичкаридан ҳали шовқин эшитилиб турарди. Қимдир ашула айтарди. Ётоққа кўтарилдим. Ечиниб турганимда, Ринальди кириб келди.

— Эҳа,— деди у.— Иш чатоққа ўхшайди-ку. Бэби нохуш кўринади.

— Қаерда эдингиз?

— «Вилла-Росса»да. Юракка малҳам-да, бу, бэби. Биз хор бўлиб ашула айтдик. Ўзингиз қаёқда эдингиз?

— Инглизларнинг олдига борувдим.

— Худога шукурки, мен инглизлардан қутулганман.

Еттинчи боб

Эртасига тоғдаги биринчи постдан қайта туриб, мен машинани *risstemento*¹ олдида тўхтатдим, бу ерда ярадор ва касаллар ҳужжатларига кўра жойларга тарқатилар ва ҳужжатга қайси госпиталга юборилгани ҳақида ёзиб қўйиларди. Мен машинани ўзим ҳайдаб борган эдим, рулдан тушиб ўтирмадим, ҳужжатларни шофёр кўрсатгани олиб кетди. Кун иссиқ эди, осмон артиб қўйилгандай тиниқ ва кўм-кўк, йўл эса тупроғи ўйнаган, оппоқ эди. Мен «фиат»нинг баланд ўриндиғида ўйсиз ҳолда ўтирардим. Ёнимда йўлдан полк ўтиб борарди, мен сафлар қандай қадам ташлаётганига қараб турардим. Одамлар ҳолдан тойган, терга пишган эдилар. Баъзи бировлар пўлат қалпоқлар кийиб олишган, лекин кўпчилик уларни халталарига осиб олганди. Қалпоқлар кўпларнинг бошига катта бўлиб, деярли қулоқларини ҳам бостириб тушганди. Офицерларнинг ҳаммаси қалпоқ кийган, лекин уларники бошларида ўрнашиб турарди. Бу Базиликат бригадасининг бир қисми эди. Мен уларни оқ-қизил йўл-йўл петлицаларидан танидим. Полк аллақачон ўтиб бўлганига қарамасдан, йўлдан ҳамон орқада қолганлар ўтиб боришарди,— булар ўз бўлималари билан баробар боришга қурблари

¹ Кўчириш пункти (итал.).

етмай қолганлар эди. Уларнинг ҳаммалари абгор, ҳам-маларини тер ва чанг босганди. Баъзи бирлари бутунлай касалга ўхшардилар. Орқада қолганларнинг охиргиси ўтиб кетгач, йўлда яна бир солдат кўринди. У оқсоқланиб борарди. У тўхтаб, йўл чеккасига ўтирди. Мен машинадан тушиб, унинг олдига бордим.

— Нима қилди?

У менга қараб қўйиб, ўрнидан турди.

— Бўлди, кетдим.

— Нима қилди ўзи?

— Уруш-да, падарига...

— Оёғиммас. Чуррам тушган.

— Нега бўлмаса яёв кетяпсиз?— сўрадим мен.— Нега госпиталга ётмадингиз?

— Қўйишмайди. Лейтенант, сен белбоғингни атай ечиб ташлагансан, дейди.

— Менга кўрсатинг.

— Қўтарилиб чиққан.

— Қайси томондан?

— Мана бу ерда.

Мен унинг қорнини ушлаб кўрдим.

— Йўталинг,— дедим мен.

— Яна баттар бўлмасин дейман. Ҳозирнинг ўзида эрталабгисидан икки марта катта бўлиб кетди.

— Машинага ўтиринг,— дедим мен.— Менинг ярадорларимнинг қоғозлари тайёр бўлгач, сизни ўзим санитар қисмингизга элиб қўяман.

— У жўрттага қилдинг, дейди.

— Улар бунга тирғилишолмайди,— дедим мен.— Бу жароҳат эмас. Аввал ҳам шундай бўлгансиз-ку, тўғрими?

— Лекин мен боғични йўқотиб қўйдим.

— Сизни госпиталга ётқизишади.

— Сиз билан қолсам бўлмайдими, а tenente?

— Йўқ, менда сизга ҳужжат йўқ.

Эшикда биз олиб бораётган ярадорларнинг ҳужжатларини кўтарган шофер кўринди.

— Тўрттасини бир юз бешинчига. Иккитасини бир юз ўттиз иккинчига,— деди у.— Булар нариги қирғоқдаги госпиталлар эди.

— Рулга ўтиринг,— дедим мен.

Мен чурраси тушган солдат ёнимизга чиқиб олишига ёрдам бердим.

- Сиз инглизча сўзлай оласизми?
- Ҳа.
- Бу лаънати уруш ҳақида нима дейсиз?
- Расво нарса.
- Расво деб секинроқ айтасизми, жин урсин. Расво бўлмасинми яна.
- Сиз Штатларда бўлганмисиз?
- Бўлганман. Питтсбургда. Мен сизни америкалик бўлса керак деб ўйловдим.
- Наҳотки италянчани бузиб гапираётган бўлсам?
- Сизни кўришим билан америкалик, деб ўйладим.
- Яна бир америкалик,— деди шофер чурраси тушган солдатга қараб италянчалаб.
- Менга қаранг, лейтенант. Сиз мени албатта полкка элтиб ташлашингиз керакми?
- Ҳа.
- Гап шундаки, бош врач чуррам тушганлигини биледи. Мен яна жангга кирмаслик учун касалим зўрайсин, деб боғичимни йўқотган эдим.
- Тушундим.
- Балки сиз мени бошқа бирон жойга олиб бориб кўярсиз?
- Биз фронтга яқин бўлганимизда, сизни биринчи тез ёрдам пунктига топширган бўлардим. Лекин бу ерда, фронт орқасида ҳужжатсиз юриш мумкин эмас.
- Мен қайтиб борсам, мени операция қилиб, сўнг доим жангга ташлашади.
- Мен ўйланиб қолдим.
- Сиз доим олдинги сафда бўлишни истармидингиз?
- Йўқ.
- О, лаънати!— деди у.— Қандоқ ярамас нарса бу уруш.
- Қулоқ солинг,— дедим мен.— Машинадан тушиб, йиқилинг-да, бошингизни мўматалоқ қилинг, мен орқага қайтишда сизни оламан-да, госпиталга элтиб ташлайман. Машинани тўхтатиб юборинг-чи, Алдо.
- Биз йўл чеккасига ўтиб, тўхтадик. Мен унга тушишга ёрдамлашиб юбордим.
- Мени мана шу ерда топасиз, лейтенант,— деди у.
- Хайр бўлмаса,— дедим мен. Биз йўлимизга кетдик ва бир чақиримча юргач полкни қувиб ўтдик. Сўнг қорлар эриб, бўтана бўлиб қолган, кўприкнинг тагидан

шитоб билан оқаётган дарёдан ўтиб, водийни кесиб ўтган йўлдан госпиталларгача бордик ва ярадорларни топширдик. Қайтишда рулга ўзим ўтирдим ва питтсбурглик солдат кутиб ўтирган жойга қичаб ҳайдадим. Биз янада ҳолдан тойган, ҳаракати янада сусайиб кетган полк олдидан ўтиб кетдик; кейин орқада қолганларга дуч келдик. Сўнг йўл ўртасида санитар арава-сини кўрдик. Иккита санитар чурраси тушган солдатни кўтаришаётган эди. Уни қидириб келишганди. Мени кўриб, у бошини чайқади. Унинг каскаси тушиб кетган, пешанаси қонга беланган эди. Бурнининг усти шилиниб тушган, мўматалоқ бўлиб ётган яраларига тупроқ ёпишганди. Сочлари ҳам чангга беланганди.

— Қаранг, қандақа шиш-а, лейтенант,— қичқирди у.— Аммо нима ҳам қилиб бўларди. Мени олиб кетгани келишибди.

Мен виллага қайтиб келганимда, соат беш бўлган эди, мен машиналарни ювишадиган ерда душга тушгани бордим. Кейин ётоқда — очиқ дераза олдида ёлғиз кўйлак-шимда ўтириб, рапорт тузиб чиқдим. Хужум эрта ўтиб индинга бошланадиган бўлиб, мен ўз машиналарим билан Плавага боришим керак эди. Мен Штатларга аллавақтлардан бери хат ёзмасдим, мен ёзмаса бўлмаслигини билардим, лекин бу ишни шунча замонлардан бери орқага суриб келганимдан, энди деярли мутлақо ёзиб бўлмасди. Ёзадиган нарсанинг ўзи йўқ. Мен *Zona di Guerra*¹ деган бир қанча откриткалар юбордим, текстдан «соғ-саломат юрибман» деган сўзлардан бошқа ҳаммасини ўчириб чиқдим. Шундай қилса, тезроқ боради. Америкадагиларга бунақанги ғалати ва сирли откриткалар жуда ҳам ёқиб тушади, албатта. Уруш бу зонада ғалати ва сирли эди, лекин австрисларга қарши олиб борилган бошқа урушлар ичида бу энг пухта ўйланган ва ёвузроқ бўлиб туюларди менга. Австрия армияси Наполеоннинг ва умуман ўзини Наполеон деб ҳис қилувчи ҳар қандай кишининг ғалаба қозониши учун яратилганди. Бизнинг ҳам Наполеонимиз бўлганда ёмон бўлмасди, лекин бизда фақат семиз ва боқи беғам *Le Generale Cadorna* билан дутор бўйин, эчки соқол одамча *Vittorio-Emmanuele* бор эди, холос. Унг соҳилдаги қўшинларга герцог Аоста

¹ «Ҳарбий зона (итал.).»

бошлиқ эди. Ҳар нечук, улур саркарда даъвоси учун у ҳаддан ташқари хушрўй эди, лекин ташқи кўринишдан у чинакам эркакларга ўхшарди. Кўплар унинг қирол бўлишини истарди. Унинг қирол бўладиган савлати бор эди. У қиролнинг амакиси бўлиб, учинчи армияга қўмондонлик қиларди. Биз иккинчи армияда эдик. Учинчи армияда бир қанча инглиз батареялари бор эди. Миланда мен шу батареяларда хизмат қилган иккита тўпчи билан танишгандим. Улар жуда ҳам одамшаванда йигитлар экан, ўша куни вақтихушлик билан ўтди. Улар давангирдай-давангирдай йигит бўлишларига қарамай, кўп нарсаларда тортинчоқлик қилар, айни замонда тортинган нарсаларини ёқтирар ҳам эдилар. Аслида инглиз армиясида хизмат қилсам бўларкан. Унда ҳаммаси жўнгина ўтарди. Бироқ тирик қолишим даргумон эди. Санитар қисмларда эса ундай эмас. Тўғри, инглиз санитар машиналарининг шоферлари ҳам ҳалок бўлишарди. Лекин мен ҳалок бўлмаслигимни билардим. Бу урушда эмас. Унинг менга ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. У менга кинодаги урушдан фарқсиздай туюларди. Шунга қарамасдан мен чин юракдан унинг тезроқ тугашини истардим. Балки, шу бу йилнинг ёзида тамом бўлар. Балки, австрисларни савалашар. Олдинги урушларда уларни ҳар доим савалашган. Бу урушнинг нимаси бор ўзи? Ҳамманинг оғзида, французларнинг ҳоли-қудрати кетиб қолди, деган гап. Ринальди, француз солдатлари бош кўтаришибди, қўшинлар Парижга қараб юраётган эмиш, деб айтувди. Мен ундан кейин нима бўлди, деб сўрасам, «уларни тўхтатишган-да», деб жавоб берди. Мен уруш бўлмасая, Австрияни бир кўриб келсам, деб юрардим. Мен Шварцвальдга боришни истардим. Гарцни кўргим келарди. Айтмоқчи, Гарцнинг ўзи қаерда? Уруш ҳозир Карпат тоғларида кетаётган эди. У ёқларга боргим йўқ эди. Гарчи борилса, албатта, ёмон бўлмасди. Уруш бўлмаганда мен Испанияга боришим мумкин эди. Қуёш ботиб бормоқда, силқин тушиб келмоқда эди. Кечки овқатдан сўнг Кэтрин Барклининг олдига бораман. Мен, қани энди у ҳозир ёнимда бўлсайди, дердим. Мен у билан бирга Миланга боришни истардим. У билан «Кова»да овқатланиб олсанг-да, кейин дим кечки ҳавода Виа-Манцони бўйлаб кетсанг, кўприкдан ўтиб, канал ёқалаб бурилсанг-да, Кэтрин Баркли билан отел-

га кирсанг. Эҳтимол, у ҳам кирган бўлармиди. Эҳтимолки, у мени Соммда ўлдирилган офицер деб тасаввур қилармиди, унда биз катта эшикдан ичкарига кириб борган бўлардик, швейцар шапкасини олиб кутиб олган, мен калитни олиш учун борган, қиз эса мени лифт олдида кутиб турган бўларди, кейин биз лифт ичига кириб, луфт ҳам ҳар қаватда оҳиста жиринглаб, юқорига кўтарилган ва ниҳоят бизнинг қаватга ҳам чиқарди, лифтчи бола эшикни очади, шунда у чиқади, мен чиқаман, биз коридордан юриб борамиз, мен калит билан эшикни очаман, ичкарига кирамиз ва мен телефон қулоғини кўтариб, бир шиша муз тўла кумуш пақирчага солинган капри бьянка келтиришларини сўрайман, сал ўтмай коридордан челақчадаги музнинг ширқиллаши эшитила бошлайди, кейин бола эшикни тақиллатади, мен эшикнинг олдига қўйиб кета қолинг, дейман. Чунки биз эгнимиздаги бор нарсани ечиб ташлаган бўламиз, чунки кун жудаям иссиқ, деразалар ланг очилган, қалдирғочлар уйларнинг томлари узра учиб юришган бўлади, кейин қоронғи туша бошлайди, дераза олдига келсангиз, уйларнинг ва дарахтларнинг тепасида энди кўршапалаклар учиб юрганини кўрасиз, шунда биз капри ичамиз, эшик берк, хона иссиқ, чойшаб ва тундан бўлак ҳамма нарса унутилади ва биз Миланнинг шу оташин кечасида ўзимизни муҳаббатнинг оғушига батамом топширамиз. Ҳаммаси мана шундоқ бўлиши керак. Мен тезгина овқатланиб олиб, Кэтрин Барклининг олдига бораман.

Овқат устида ғовур-ғувур гап кўп бўлади, мен вино ичдим, чунки агар бугун кечқурун озгина ичмасам, ошна-оғайнигарчиликдан чиқиб қолардим, мен яна кашиниш билан архиепископ Айрленд ҳақида суҳбатлашиб ўтирдим. Гап анчайин ҳурмат-эйтиборга лойиқ бўлган бир одамнинг тақдиридаги адолатсизлик, унга нисбатан қилинаётган ноҳақликлар ҳақида кетди, бу ноҳақликларга мен ҳам америкалик сифатида қисман сабабчи эканман, мен айбим нимадан иборат эканлигини билмасам ҳам ўзимни гўё ростданам айби бордай қилиб кўрсатардим. Бу ишнинг бутун моҳиятига тўла етмасдан туриб, у менга шунчалар тушунтириб кетдики, охирида йўқ ҳеч нарса билмайман, хабарим йўқ, деб туриш одобдан бўлмай қоладиганга ўхшайди. Менга унинг номи жуда ҳам чиройли туюлди, бунинг усти-

га у миннесоталик эди, шунинг учун оти ҳам чиндан ажойиб жаранглар эди: Айрленд Миннесотий, Айрленд Висконсиний, Айрленд Мичигоний. Йўқ, гап бундамас. Масала бундан кўра чуқурроқ. Ҳа, отахон. Тўғри, отахон. Эҳтимол, отахон. Йўқ, отахон. Балки, эҳтимол, шундай бўлса бордир, отахон. Булар сизга кўпроқ маълум, отахон. Кашиш яхши одам эди, лекин одамни зериктириб юборарди. Офицерлар бўлмағур одамлар эди, уларга қараб одамнинг эсноғи келарди. Қирол яхши, лекин зерикарли эди. Вино ёмон, лекин зерикарли эмасди. У тишларимизнинг сирини кўчириб, танглайимизга ёпиштириб қўймоқда эди.

— Шундай қилиб, ўша кашишни қамаб қўйишибди,— дерди Рокка,— чунки унинг ёнидан уч процентли қоғозлардан чиқибди. Бу Франциядаги гап, албатта. Бу ерда уни ҳеч қачон қамаб-памаб ўтиришмасди. У бўлса, беш процентли қоғозлардан мутлақо беҳабарман, дебди. Булар ҳаммаси Безье шахрида бўлган гаплар. Мен ўшанда у ерда эдим, бу тўғрида газеталардан ўқиб қолиб, қамоққа бордим ва мени кашишнинг олдига киритишларини сўрадим. Қоғозларни у ўғирлаб олгани тайин эди.

— Ғирт ёлғон гаплар,— деди Ринальди.

— Сизга шундоқ туюлгандир,— деди Рокка.— Лекин мен буни ўзимизнинг кашишга айтяпман. Бу жуда ибратли воқеа. У руҳоний бўлгани учун бунинг маъносини тузукроқ чақади.

Руҳоний жилмайди,— Давом этинг,— деди у.— Қулоғим сизда.

— Албатта, қоғозларнинг бир қисмини барибир топишолмаган, бироқ уч процентлиларнинг бари руҳонийнинг ёнида экан, яна, қанақалиги аниқ эсимда йўғу, аллақандай маҳаллий заёмларнинг облигациялари ҳам чиққан. Шундай қилиб, мен турмага бордим,— энг қизиги ҳам шу ерда,— у турган камеранинг олдига келиб, худди тавба қилаётгандай бўлиб: «Менга оқ фотиҳа беринг, падари бузрукворим, зотан сиз гуноҳкор бандасиз», дедим.

Ҳамма хахолаб кулиб юборди.

— У нима деди?— сўради кашиш.

Рокка унга эътибор қилмасдан менга ҳазилининг маъносини тушунтира кетди:— Ана энди тушундингизми маънисига?— агар уни тўғри тушунилса, афтидан,

жуда ўткир ҳазилга ўхшайди. Менга яна вино қуйишди ва мен душга туширилган инглиз солдати ҳақидаги латифани айтиб бердим. Кейин майор ўн бир чехословак билан бир венгер капралаи ҳақидагисини айтди. Яна винодан ичиб, мен бир тийин топган улоқчи ҳақидаги латифани бошладим. Майор, кечалари ухлолмай чиқадиган герцогиня ҳақида ғалати бир италян латифаси бор, деди. Шунда кашиш ўрнидан туриб чиқиб кетди ва мен Марселга эрталаб соат бешда мистрал эсиб турган пайтда келган коммивояжер ҳақидаги латифани айтиб бердим. Майор, эшитишимга қараганда, сиз ичиб маст бўлмас экансиз, деди. Мен ундаймас дедим. У, мен тўғриси айтяпман, Бахус гувоҳ, мен бунини текшириб кўраман, деди. Фақат Бахус эмас, дедим. Бахус эмас. Ҳа, Бахус, деди у. Мен Басси Флиппо Винченца билан ким кўп ичарга ўйнашим керак экан. Басси, бу адолатдан эмас, чунки мен ҳозирнинг ўзида ундан икки ҳисса кўп ичиб қўйдим, деди. Мен, бу ғирт ёлғон, Бахусми, Бахусмасми, Флиппо Винченца Бассими ёки Басси Флиппо Винченцами, ҳали оғзига бир томчи ичкилик олгани йўқ, умуман олганда, унинг номи нима ўзи? У, сизни нима деб чақиршади — Энрико Федерико дебми, ёки Федерико Энрико дебми? — деб сўради. Мен, йўқолсин Бахус, ким кучли бўлса, ўша ютади, дедим ва майор бизга бошламасига бир кружкадан қизил вино берди. Кружканинг ярмини ичиб, қолганини ичгим келмай қолди. Қаёққа кетаётганим эсимга тушди.

— Басси ютди, — дедим мен. — У бақувватроқ. Мен боришим керак.

— Тўғри, бориши керак, — деди Ринальди. — Учрашувга боради. Мен биламан-ку.

— Мен боришим керак.

— Келаси сафаргача, — деди Басси. — Келаси сафаргача куч йиғиб келинг.

У елкамга қоқиб қўйди. Стол устида шамлар ёниб турарди. Ҳамма офицерларнинг кайфлари жойида эди.

— Хайрли тун, жаноблар, — дедим мен.

Ринальди мен билан бирга чиқди. Биз ҳовлига кираверишдаги эшик олдида тўхтадик, у деди:

— Сиз у ерга ичиб бормаганингиз тузук эди.

— Маст эмасман, Ринин. Чин сўзим.
— Жуда бўлмаса қаҳва донидан чайнаб юборинг.
— Бекор гап.
— Ҳозир сизга келтириб бераман, бэби. Шу ерда айланиб туринг.— У бир ҳовуч қовурилган қаҳва донидан кўтариб келди.— Чайнаб юборинг, бэби, худо сизни ёрлақасин.

— Бахус,— дедим мен.
— Сизни кузатиб қўяман.
— Ҳожати йўқ. Маст эмасман.

Икковлон шаҳар бўйлаб кетдик, мен қаҳва донини чайнаб бордим. Инглизларнинг боғ уйига элтадиган хиёбон олдида Ринальди менга хайрли тун тилаб қолди.

— Хайрли тун,— дедим мен.— Юринг, ўзингиз ҳам. У бош чайқади.

— Йўқ,— деди у.— Мен бош оғриғи ишларга тобим йўқ.

— Қаҳва учун раҳмат.
— Арзимаиди, бэби. Арзимаиди.

Хиёбондан юриб кетдим. Икки чеккадаги сарв оғочларининг гавдаси яққол кўзга ташланарди. Мен орқамга ўгирилдим-да, Ринальди изимдан қараб турганини кўрдим, унга қўл силкиб, хайрлашдим.

Мен боғ уй қабулхонасида Кэтрин Барклини кутиб ўтирардим. Кимдир пешайвонга кирди. Урнимдан турдим, бироқ бу Кэтрин эмасди. Қирган мисс Фергюсон эди.

— Хэлло,— деди у.— Кэтрин бугун, афсуски, сиз билан кўришолмас экан. Мендан шуни айтиб қўйишни сўради.

— Афсус. Ҳойнаҳой бетоб эмасми?
— Сал тоби қочиб турибди.
— Унинг кўнглини сўраб қўйинг.
— Хўп.
— Балки эртага эрталаб келаймикан?
— Келинг.

— Катта раҳмат,— дедим мен.— Тунингиз хайрли бўлсин.

Қабулхонадан чиқдим, бирдан олам бўм-бўш бўлиб қолди, юрагим сиқилди. Мен Кэтрин билан учрашувга менсимай, назар-писанд қилмай қарадим, кўп ичиб

қўйдим, сал бўлмаса келиш эсимдан чиқай деди, энди эса уни кўролмаганимдан сўнг юрагимга қил сиғмасди, дунёда ўзимни ёлғиз, ташландиқ сездим.

Саккизинчи боб

Эртасига биз дарёнинг юқори томонида кечаси ҳужум бўлади, деб эшитдик, биз у ерга тўрт машина билан боришимиз керак экан. Ҳеч кимдан тайинли бир гап чиқмас, лекин ҳамма ўзининг ҳарбий билимини намойиш қилиб, донолик қиларди. Мен биринчи машинада ўтирган эдим. Инглиз госпиталининг олдидан ўтиб кетаётганимизда машинани тўхтатишни буюрдим. Бошқа машиналар ҳам тўхташди. Мен машинадан тушиб, бошқа шоферларга агар биз етиб олмасак, Қормон йўлининг кесишган жойида кутиб туришни айтдим. Мен хиёбондан шоша-пиша ўтиб, қабулхонага кирдим-да, мисс Барклини чақиришларини сўрадим.

— У навбатчилик қиляпти.

— Уни бир минутга кўра оламанми?

Санитарни билиб келгани юборишди, у қиз билан бирга қайтиб келди.

— Соғ-саломатлигингизни билгани кирувдим. Сизни навбатчиликда дейишди ва мен чақириб беришларини сўрадим.

— Соғлигим дуруст,— деди у.— Кеча иссиқдан бир оз лоҳас бўлдим шекилли.

— Мен кетишим керак.

— Бир минутга сиз билан чиқаман.

— Ўзингиз тузукмисиз, ҳеч қаерингиз оғримаяпти-ми?— сўрадим мен ташқарига чиққанимиздан сўнг.

— Тузукман, жоним. Сиз бугун келасизми?

— Йўқ. Мен ҳозир кетяпман — бугун Плавада масхарабозлик бўлади.

— Масхарабозлик?

— Шунга яқин.

— Ўзингиз қачон қайтасиз?

— Эртага.

У ниманидир ечиб, бўйнидан олди. Менинг қўлимга берди.

— Бу авлиё Антоний,— деди у.— Эртага кечқурун келинг, хўпми?

— Сиз католикмисиз?

— Йўқ. Лекин айтишларига кўра авлиё Антоний бало-қазолардан сақлармиш...

— Сизни деб уни эҳтиёт қиламан. Хайр энди.

— Йўқ,— деди у.— Хайр эмас.

— Хўп.

— Ақлли бўлинг-да, ўзингизни эҳтиёт қилинг. Йўқ, бу ерда ўпишиш мумкин эмас. Керакмас.

— Хўп.

Мен орқамга қараб, унинг зинада турганини кўрдим. У менга қўл силкиб қўйди, мен унга ғойибона ўпич тақдим қилдим. У яна қўлини силкиди, кейин хиёбон тугади, мен машинага ўтирдим, йўлга тушдик. Авлиё Антоний оқ металлдан ишланган кичкина медалонга жойланган эди. Мен медалонни очиб, қўлимга қоқдим.

— Авлиё Антонийми?— сўради шофер.

— Ҳа.

— Менда ҳам бор.— У ўнг қўлини рулдан олиб, тугмачасини ечиб, кўйлаги ичидан мендагига ўхшаш медалон чиқарди.— Кўрдингизми?

Мен авлиё Антонийни яна медалон ичига жойлаб, ингичка тилла занжирини йиғнадим-да, ҳаммасини ён чўнтагимга солиб қўйдим.

— Сиз уни бўйнингизга осмайсизми?

— Йўқ.

— Яхшиси осиб керак. Бўлмаса нима ҳожати бор?

— Яхши,— дедим. Тилла занжирчани ёздим-да, бўйнимга осиб, занжирини қулфлаб қўйдим. Авлиё ҳарбий френчим устида туриб қолди, мен ёқамни очиб, кўйлагимнинг ёқасини бўшатдим-да, авлиё Антонийни ичимга солиб қўйдим. Машинада ўтирарканман, кўкрагимга унинг металл филофи суйкалиб борарди. Кўп ўтмай у эсимдан чиқди. Яраланганимдан сўнг уни қайтиб кўрмадим. Қимдир уни боғлаш пунктида ечиб олган бўлса ажабмас.

Кўприкдан ўтгач, биз машинани тезроқ ҳайдадик ва кўп ўтмай олдинда бошқа машиналар кўтараётган чангни кўрдик. Бурилишдан ўтганимиздан сўнг учала машина ҳам кўринди; улар қўнғиздай бўлиб кўринмоқда эди, чанг филдираклар остидан кўтарилиб, дарахтлар ортига сингарди. Биз уларга етиб олдик, қувиб ўтиб, тоққа томон кетган бошқа йўлга бурилдик. Агар олдинги машинада кетаётган бўлсанг колоннада юриш

ёмон нарса эмас, шунинг учун мен ўрнашиброқ ўтириб олиб, атрофни томоша қила бошладим. Биз дарё томондан тоғ этаги билан кетмоқда эдик, йўл юқорилагач, шимол томонда баланд қорли чўққилар кўринди. Орқамга назар ташлаб, қолган учта машинанинг баландликка қандай чиқиб келишини кузатдим, машиналар чанг-тўзон ичида элас-элас кўзга чалинарди. Биз юк ортилган хачирлар карвонини қувиб ўтдик, хачирларнинг ёнида қизил феска кийган ҳайдовчилар боришарди. Булар берсальерлар эди.

Хачирлар карвонидан кейин йўлимизда ҳеч нарса учрамади ва биз адирма-адир ошиб, сўнг узун тоғ ёнбағри бўйлаб дарё этагига тушдик. Бу ерда йўл бўйига дарахтлар экилган экан, ўнг ёқдаги қатор дарахтлар орқасида мен саёз, тиниқ, шошқин дарёни кўрдим. Дарёнинг суви пасайиб, тошлар ва қумлар оралаб арна-арна бўлиб оқарди, баъзан эса таги тошлоқ ўзанидан тонг шафағидай ёйилиб кетарди. Қирғоққа чиқарилганда чўнқир ўрларни кўрдим, уларга тўлиб турган сув осмон каби мовий эди. Дарё узра ёйсимон ғишт кўприкчалар ташланганди, уларга томон йўлдан тармоқ отиб сўқмоқлар тушиб борарди. Мен яна жанубий девори ёқалаб нокзорлар қад кўтарган деҳқонларнинг ғиштин иморатларини ва далалардаги пастак тош тўсиқларни кўрдим. Йўл анча вақтгача водий бўйлаб борди, кейин биз бурилдик-да, яна тоққа кўтарила бошладик. Йўл юқорига тик кўтарилиб чиқар, каштанзор ичидан илон изи бўлиб ўтиб, ниҳоят, тоғ тизмалари ёқалаб кетарди. Дарахтлар сийрак жойлардан водий кўриниб турарди, ҳув олисда, пастда икки армияни ажратиб, қуёшда ярқираб иланг-биланг дарё оқарди. Биз адирларнинг нақ белидан тушган янги ҳарбий тош йўлдан кетдик, шимолда икки тоғ тизмаси чўзилиб ётарди, тоғлар асрий қорликларгача арча билан қопланганидан тўқ кўкимтир бўлиб қоронғиликда чулғаниб кўринар, қорли чўққилар эса қуёш нурида ярқираб оппоқ бўлиб ётарди. Кейин яна юқорилаганимизда, мен учинчи тоғ тизмасини, худди бўр сингарни оппоқ юксак қорли тоғларни, тоғларнинг ғаройиб ажинларини кўрдим, булардан ҳам нарида яна тоғлар юксалиб борар, лекин уларни кўраётганингни ҳам, кўрмаётганингни ҳам билиб бўлмасди. Буларнинг бари Австрия тоғлари эди, бизда бундай тоғлар йўқ. Олдинда йўл

ўнг томонга доира ясаб ўтганди, мен дарахтлар орасидан йўл пастга қараб қанчалар тик тушганини кўрдим. Бу йўлдан қўшинлар, юк машиналари, тоғ тўпларини ортган хачирлар ўтиб борарди, биз шу йўлнинг нақ чеккасидан пастга тушиб борарканмиз, ҳув қуйида олисда оқаётган дарё, унинг ёнидан ўтган темир йў. излари, темир йўл кўпригини кўрдим, дарёнинг нариги ёғида, тоғ ёнбағрида биз ишғол қилишимиз керак бўлган шаҳарчанинг вайрон бўлган уйлари кўринарди.

Биз пастга тушиб, дарё қирғоғи ёқалаб солинган катта йўлга чиққанимизда қоронғи чўка бошлаган эди

Тўққизинчи боб

Йўл одамлар ва транспортга тикилиб кетганди; йўлнинг иккала бети бўйлаб чипта ва похолдан қилинган бўйралар чўзилиб кетган, ҳатто йўлнинг тепаси ҳам бўйралар билан қопланганидан, у худди циркнинг йўлкасига ёки ёввойиларнинг қишлоғига ўхшарди. Шу чайлага ўхшаган йўлдан имиллаб ўтиб, ниҳоят тоза, текис сайҳонликка чиқдик, аввал бунда темир йўл бекати бўлган эди. Йўлнинг бу томони қирғоқ бўйи кўтармасини кесиб тушган эди. Бутун йўл давомида кўтармада пана жойлар қилинган бўлиб, уларга пвёдалар жойлашганди. Кун ботиб борарди, мен кўтарма оша қараб, дарёнинг нариги юзидаги тоғларда қорайиб кўринган Австриянинг кузатув аэростатларини кўрдим. Биз машиналарни ғишт заводининг харобалари панасига қўйдик. Ғишт куйдириладиган ўчоқлар ва бир қанча чуқур ўраларда ярадорлар учун пунктлар қилинганди. Врачлар ичида менинг учта танишим бор эди. Бош врач менга жанг бошланиши билан бизнинг машиналар ярадорларни олиб, қирғоқ бўйлаб пана йўлдан бориб, кейин юқорига, довоonga томон юради, довонда ҳамширалар пости бор, бу ерда ярадорларни бошқа машиналар кутиб туради. Йўл тўсилиб қолмаса бўлгани, деди у. Бошқа йўл йўқ эди. Йўл австрисларга кўриниб тургани учун уни кўздан яшириш чоралари кўрилганди. Бу ерда — ғишт заводида қирғоқ кўтармаси бизни милтиқ ва пулемётларнинг ўқидан сақлаб турарди. Дарёнинг у бетидан бу томонга фақат битта бузилай деб қолган кўприк бор эди. Тўплар отишмаси бошлангач, яна битта кўприк солинади,

қўшиннинг бир қисми эса дарё қайрилишидаги кечудан ўтади. Бош врач бўйи пастаккина, шоп мўйлов киши эди. У майор унвонда бўлиб, Ливия урушида қатнашган, икки марта яраланган эди. У, агар ҳаммаси кўнгилдагидек ўтса, мени мукофотга тавсия этажагини айтди. Мен, ҳаммаси жойида бўлади, дедим ва унга меҳрибончилиги учун раҳмат айтдим. Мен шоферларни жойлаштирадиган каттароқ блиндаж бор-йўқлигини сўрадим, у бир солдатни чақириб, менга жой кўрсатишни тайинлади. Солдат билан сал юрмасимиздан шинамгина блиндаж устидан чиқдик. Шоферлар ундан мамнуи бўлишди, уларни шу ерда қолдирдим. Бош врач мен ва яна икки офицерни ичкиликка таклиф қилди. Биз ром ичишдик ва мен ўзимни дўстлар ўртасида ўтиргандай сездим. Қош қорая бошлади. Мен, ҳужум қачон бошланади, деб сўрадим, бутунлай қоронғи тушганда, деб жавоб беришди. Мен шоферлар олдига қайтдим. Улар блиндажда гаплашиб ўтиришарди, мен киришим биланоқ жим бўлиб қолишди. Мен уларга бир қутидан «Македония» сигаретаси бердим, бу сигарета бўш жойланган бўлиб, чекишдан олдин учини бураб қўйиш керак эди. Манъера зажигалкасини ёқиб, ҳаммага чекиб олгани тутди. Зажигалкаси «фиат»нинг радиаторига ўхшатиб ишланган экан. Мен уларга боя билган гапларимни айтиб бердим.

— Бу ёққа келаётганимизда йўлда пост йўқ эди-ку?— деди Пассини.

— Биз бурилган жойнинг орқасида қолиб кетган эди.

— Бу йўлда тоза онамизни кўрамиз ҳали,— деди Манъера.

— Австрислар кунимизни кўрсатишади, фалонига фалон уларни.

— Бўлмаса-чи.

— Овқат-повқат ҳам бўладими, лейтенант? Бошланиб қолса, бош қашигани вақт бўлмайди.

— Ҳозир билиб келаман,— дедим мен.

— Шу ерда ўтирайликми ё ташқарига чиқиш ҳам мумкинми?

— Утира турганларингиз маъқул.

Мен бош врач олдига бордим, у сайёр ошхона ҳозир етиб келажагини, шоферлар овқатни олиб кетишлари мумкинлигини айтди. Идишлари бўлмаса, идиш

бераман, деди. Мен идишлари бўлса керак, дедим. Мен изимга қайтиб, шоферларга овқат келтиришлари билан хабар беришимни айтдим. Манъера, отишма бошланмасдан бурун олиб келишса саз бўларди, деди. Мен кетгунимча улар миқ этишмади. Уларнинг тўртовлари ҳам механик бўлиб, урушни кўрарга кўзлари йўқ эди.

Мен атрофда нималар бўлаётганини кўргани бордим, сўнг блиндажга, шоферлар олдига қайтдим. Ҳаммамиз ерга ўтириб, деворга суянганча сигарет тутатдик. Ғира-шира қоронғи тушди. Блиндажнинг саҳни қуруқ ва илиқ эди, мен деворга суяниб, ҳордиқ чиқардим.

— Жангга ким боради?

— Берсальерлар.

— Берсальерларнинг ўзимиз?

— Шундайга ўхшайди.

— Росмана жанг қилиш учун бу ердаги одамлар камлик қилади.

— Чамаси бу шунчаки йўлига бир жанг бўлади, чинакам уруш бошқа ерда бўлади.

— Ҳужумга борадиган солдатлар буни билишадими?

— Билишмаса керак.

— Албатта, билишмайди,— деди Манъера.— Билишса, жангга кириб ўтиришармиди.

— Шундай ҳам киришардики,— деди Пассини.— Берсальерлар аҳмоқ.

— Улар мард солдатлар, нитизомга риоя қилишадими,— дедим мен.

— Бақувват йигитлар, ҳаммаси ҳам яғриндор. Лекин барибир, ҳаммаси аҳмоқ болалар.

— Мана гренадерлар зўр,— деди Манъера. Бу ҳазил эди. Тўртовлари хахолаб кулишди.

— Улар жангдан бош тортишганда сиз бормидингиз, теһете, кейин ҳар ўн кишидан биттасини отишувдими, эсингиздами?

— Йўқ.

— Шундай бўлган эди. Уларни қатор қилиб турғизишди-да, ўнинчи бўлиб турган одамни ажратиб олаверди. Карабинерлар уларни отиб ташлашди.

— Карабинерлар,— деди Пассини ва ерга тупурди.— Гренадерларни қаранг-а: бўйлари икки метрдан ошигу, бормаймиз деб туришса-я.

— Агар ҳамма баравар бош тортганда эди, уруш тугаган бўларди,— деди Маньера.

— Бе, гренадерлар буни хаёлга ҳам келтиришмаган. Қўрқишган, холос. Офицерларнинг бари асилзодалардан эди-да.

— Баъзи бир офицерлар бир ўзлари жангга киришди.

— Сержант иккита офицерни бош тортганликлари учун отиб ташлади.

— Баъзи оддий солдатлар ҳам жангга киришувди.

— Буларни отишга ўнинчи одам ажратиладиган сафга киритишмаган.

— У ерда менинг ҳамшаҳаримни отиб ташлашди,— деди Пассини.— Баланд бўйли, келишган йигит эди, қўйиб қўйган гренадер дейсиз. Римдан бери келмасди. Ёнидан оймчалар аримасди. Доим карабинерлар билан бирга юрарди.— У кулди.— Энди бўлса уйининг эшигига милтиқ кўтарган соқчи қўйиб қўйишибди, ҳеч ким унинг онаси, отаси, опа-сингилларини бориб кўриши мумкин эмас, отасини бўлса, барча гражданлик ҳуқуқларидан маҳрум қилишди, ҳатто сайловда ҳам қатнашолмайди. Қонун ҳам энди уларни ҳимоя қилмайди. Истаган одам келиб, кўнгли тусаган нарсасини олиб кета олади.

— Оиласининг боши мана шундай маломатга қолишидан қўрқмаганда, ҳеч ким жангга кириб ўтирмасди.

— Албатта-да. Альп ўқчилари эса жангга киришаверган бўларди. Виктор-Эммануилнинг полки ҳам. Берсальерлар ҳам.

— Берсальерлар ҳам думини кўрсатган пайтлар бўлган. Ҳозир буни эслагилари келмайди.

— Сиз бекор бизни валақлашимизга йўл қўйяпсиз, *tenente. Evviva l'esercito!* — истехзоли қўшиб қўйди Пассини.

— Мен бундай гапларни эшитганман,— дедим мен.— Бироқ ҳамонки сиз рулда ўтириб, ўз ишингизни бажараётган экансиз...

— ...ва бошқа офицерлар эшитмайдиган қилиб сени гаплашаётган экансиз,— деб тугатди Маньера.

¹ Яшасин армия! (итал.).

— Урушни охирига етказиш керак деб ҳисоблайман,— дедим мен.— Бир томон жангдан воз кечгани билан уруш тамом бўлиб қолмайди. Урушмай қўйсақ, ҳолимиз бундан бешбаттар бўлади.

— Бундан бешбаттар бўлмайди,— деди одоб билан Пассини.— Урушдан бешбаттарроқ нарса йўқ.

— Мағлубият бешбаттар.

— Ундаймасдир,— деди Пассини ҳамон ҳурмат сақлаб.— Мағлубият нима ўзи? Хўш, уйга қайтамиз.

— Душман орқангиздан боради. Уйингизни олади. Опа-сингилларингизни олади.

— Унчаликмасдир,— деди Пассини.— Улибди-да, ҳар кимнинг ортидан борса. Ҳар ким ўз хонадонини ҳимоя қилсин. Опа-сингилларини эшикка чиқармасин.

— Сизни осишади. Сизни қўлга олиб, яна уруш қилгани жўнатишади. Санитар транспортига эмас, пиёдалар сафига.

— Улдими, ҳаммани осишса.

— Бегона давлат ўзи учун урушишга мажбур қиллолмайди,— деди Манъера.— Биринчи жангнинг ўзи-даёқ ҳамма қочиб кетади.

— Чехларга ўхшаб.

— Сиз мағлуб бўлиш нималигини ҳали яхши билмайсиз, шунинг учун ҳам бу сизга унчалик ёмон эмасга ўхшаб туюлади.

— Теленте,— деди Пассини,— сиз бизга гапираверишга изн бергандай бўлдингиз. Мана, эшитнинг бўлмаса. Урушдан кўра даҳшатлироқ нарса йўқ. Биз санитар бўлимларда ўтириб уруш қанчалар даҳшатли нарса эканлигини тушуниб етмаймиз. Бунинг даҳшатини фаҳмлаб улгурганлар эса, унга қаршилиқ қилишга улгуролмайдилар, чунки ақлдан озадилар. Ҳеч қачон ҳеч нарсани тушунмайдиган одамлар бўлади. Ўз офицерларидан қўрқадиган одамлар бор. Мана шундайлар билан урушни давом эттиришади.

— Мен уруш даҳшатли нарса эканлигини биламан, лекин биз уни охирига етказишимиз керак.

— Охири йўқ. Урушнинг охири бўлмайди.

— Йўқ, охири бўлади.

Пассини бошини чайқади.

— Урушни ғалабалар билан ютиб бўлмайди. Хўш, борингки Сан-Габриелени олдик. Хўш, Карсо, Монфальконе ва Триестни олдик. Кейин-чи? Бугун анови

узоқ тоғларни кўрдингизми? Хўш, сиз ўшаларнинг ба-
рини биз ололамиз дейсизми? Агар австрислар уруш-
май қўйса бошқа гап. Бир томон урушни бас қилишни
керак. Нега биз қилишимиз мумкин эмас? Агар улар
Италиягача боришса, ҳориб-чарчаб, орқага қайтиб ке-
тишади. Уларнинг ўз юртлари бор. Шундоқ экан, ҳай-
ронман, уруш қилмаса, куни ўтмайдими буларнинг.

— Гапни қотирар экансиз.

— Уйлаяпмиз. Уқияпмиз. Деҳқон эмасмиз. Биз ме-
ханиклармиз. Бироқ деҳқонлар ҳам урушга ишонади-
ган аҳмоқлардан эмас. Бу уруш ҳамманинг жонига
теккан.

— Мамлакатни калтафаҳм, ҳеч нимани тушунмай-
диган синф бошқармоқда. Шунинг учун ҳам биз уру-
шиб юрибмиз.

— Улар урушдан яна давлат орттирмоқдалар.

— Кўплари ҳатто бойий олмаяпти,— деди Пасси-
ни.— Шунчалар бефаросат улар, қўлларидан бошқа иш
келмагани учун шундай қилишмоқда. Тентакликдан.

— Бўлди, бас,— деди Маньера.— Тилимизга жуда
эрк бериб юбордик, tenente ҳам хафа бўлиши мум-
кин.

— Гапимиз унга ёқпти,— деди Пассини.— Биз уни
ўз томонимизга тортамыз.

— Лекин ҳозирчалик етади,— деди Маньера.

— Нима бўлди энди, овқат беришармикан, tenente?—
сўради Гавуцци.

— Ҳозир билиб келаман,— дедим мен.

Гордини ўрнидан туриб, мен билан чиқди.

— Балки, бирон нарса қилиш керакдир, tenente?
Сизга ёрдам беролмайманми?— У тўртовлари ичида
энг ювош, индамас одам эди.

— Истасангиз, мен билан юринг,— дедим мен,—
нима гаплигини билиб келамиз.

Қоронғи тушиб қолганди, прожекторларнинг узун
тиллари тоғлар узра кезарди. Бизнинг фронтда юк
машиналарига ўрнатилган каттакон прожекторлар бор
эди, гоҳо тунда фронт чизиги яқинидан ўтилганда, йўл-
дан чеккада турган мана шундай юк машинасини, про-
жекторни бошқараётган офицерни, қўрқиб ўтакаси
ёрилган командани кўриш мумкин эди. Биз завод ҳов-
лисидан ўтиб асосий боғлаш пунктига келдик. Кира-
веришда тепага шох-шаббалардан чоғроқ чайла ясаб

қўйилган эди, тунги шамол қуёшда қуриган барглари шитирлатарди. Ичкари ёруғ эди. Бош врач яшиқда ўтириб телефонда гаплашмоқда. Врачлардан бири менга ҳужум бир соатга кечиктирилганини айтди. У мени коньяк ичишга таклиф қилди. Мен узунчоқ столларни, ёруғда ялтиллаб турган асбобларни, тослар ва пробкалари маҳкамланган шиша идишларни кўздан кечирдим. Гордини орқамда турган эди. Бош врач телефондан бўшади.

— Ҳозир бошланади,— деди у.— Кечиктирмайдиган бўлишибди.

Мен ташқарига қарадим, қоронғи эди, австрис проекторларининг нурлари бизнинг ортимиздаги тоғларда изғирди. Бир сония жимлик чўкди, сўнг орқамизда турган барча тўп-замбараклардан ўт очилди.

— Савойя,— деди бош врач.

— Овқат қани?— сўрадим мен. У эшитмади. Мен қайтардим.

— Ҳали обкелишгани йўқ.

Қатта снаряд учиб ўтиб завод ҳовлисида портлади. Яна биттаси ёрилди, портлаш шовқинида ғишт парчалари ва майда-чуйда нарсалар пастга ёмғирдай ёғилгани эшитилди.

— Еб олишга бирон нарса топиладими?

— Бир озгина *pasta asciutta*¹ бор,— деди бош врач.

— Ёйдиган бўлса беринг.

Бош врач санитарга нимадир деб айтди, у уйнинг ичкари томонига кириб кетди-да, у ердан совиб қолган макарон солинган металл идиш кўтариб чиқди. Мен уни Гординига бердим.

— Пишлоқ йўқмикан?

Бош врач санитарга пўнғиллаб бир нима деди, у яна ичкарига шўнғиб, чорак доира оқ пишлоқ олиб чиқди.

— Раҳмат,— дедим мен.

— Ҳозир ташқарига чиқмай қўя қолинглар.

Ташқарида эшик олдига ниманидир қўйишди. Уни олиб келган санитарлардан бири ичкарига қаради.

— Олиб кириб бу ёққа,— деди бош врач.— Қани,

¹ Макарон овқат (итал).

нима бўлди? Нима, ўзимиз чиқиб бу ерга олиб кирайликми, а?

Санитарлар ярадорни қўлтиғи ва оёғидан хўтариб ичкарига олиб киришди.

— Енгини кесинглар,— деди бош врач.

У қўлида бир парча дока ҳамда пинцет ушлаб турган эди. Бошқа икки врач шинелларини ечишди.

— Боринглар,— деди бош врач санитарларга.

— Юринг, teceute,— деди Гордини.

— Ут очиш тўхтамагунча чиқмасанглар бўларди,— деди бизга қарамасдан бош врач.

— Одамлар очқашган,— дедим мен.

— Хўп, ўзларинг биласизлар.

Заводнинг ҳовлисига чиқа солиб, чопа кетдик. Шундоқ қирғоқда снаряд ёрилди. Бошқасининг учиб келатганлигини ёнимизда ёрилмагунча пайқамай қолдик.

Икковимиз ҳам ўзимизни ерга отдик ва тўполонқасирга ичида осколкаларнинг чийиллашини, ғиштларни шатирлаб тушишини эшитдик. Гордини оёққа қалқиб блиндаж томон чошиб кетди. Мен сарғиш чангга беланган пишлоқни кўтариб унинг орқасидан чопдим. Блиндажда учала шофер ҳамон чекиб ўтиришарди.

— Мана сизга, ватанпарварлар,— дедим мен.

— Машиналар қалай?— сўради Маньера.

— Жойида,— дедим мен.

— Қўрқдингизми, tenente?

— Шундан бўлди,— дедим.

Мен пичоғимни чиқариб, очдим-да, тиғини артиб, пишлоқнинг уст қаватини қириб ташладим. Гавуцци менга макарон солинган тогорани узатди.

— Сиз бошлаб беринг.

— Йўқ,— дедим мен.— Ерга қўйинг. Биргалашиб еймиз.

— Вилкамиз йўқ.

— Йўқ бўлса бўлар,— дедим инглизчалаб.

Мен пишлоқни бўлак-бўлак қилиб кесиб макароннинг устига ташлаб қўйдим.

— Олинглар,— дедим. Улар яқинроқ сурилишиб, кутиб туришди. Мен макаронга қўлимни тикиб кўтардим. Қўлимга елимга ўхшаб илашиб чиқди.

— Юқориоқ кўтаринг,

Мен қўлимни елкамга довур кўтарганимдагина макарон тоғорадан узилди. Мен уни оғзимга солдим,

кейинги учини лабим билан ушлаб, ичимга тортдим-да, чайнай бошладим, кейин бир бўлак пишлоқ олиб, оғзимга солдим, орқасидан вино хўпладим. Винодан занг ҳиди келарди. Мен флягани Пассинига бердим.

— Расво,— дедим мен.— Флягада узоқ туриб қолибди. Мен уни машинада ёнимда олиб юрувдим...

Тўртовлари ҳам тоғорага энгашганча, макаронларни сўриб ейишарди. Мен яна оғзимни тўлдириб олдим-да, пишлоқдан тишлаб, вино хўпладим. Ташқарида нимадир гупиллаб қулади, ер зириллаб кетди.

— Тўрт юз йигирма миллиметрли ёки миномёт,— деди Гавуцци.

— Тоғларда бундай калибрли тўплар бўлмайди,— дедим.

— Уларда Шкода замбараклари бор. Мен снаряднинг чўнқирини кўрдим.

— У уч юз беш миллиметрлиги.

Овқатни давом эттирдик. Йўтал овози эшитилди, паровоз юриб кетгандай вишиллаган товуш чиқди, кейин ерни ларзага солиб портлаш бўлди.

— Блиндаж юзагина экан,— деди Пассини.

— Ана мановиси энди миномёт.

— Рост.

Мен пишлоқдан бир луқма тишлаб, вино ичдим. Шовқин-сурон ичида қулоримга йўтал овози чалинди, кейин чух-чух-чух-чух, деган овоз эшитилди, сўнг худди домна эшиги очилган каби нимадир ярақлаб кетди, кейин аввал олпоқ, сўнг борган сари қизил тусга кириб, қип-қизил, қип-қизил қуюндай бўлиб ғувиллаш, гумбурлаш садоси келди. Мен нафас олиб кўрай десам, нафас ололмадим, назаримда ўзлигимдан чиқиб, қуюн ичра учиб кетаётгандай, учиб кетаётгандай, учиб кетаётгандай эдим. Бир зумда борлигим пардай учиб, йўқ бўлиб кетди дедим, ўлиқдай бўлдим, ўлганингдан кейин ҳеч гап бўлмайди деганлар хато қиладилар, деб ўйладим. Кейин ҳавода суза бошладим, бироқ олдинга эмас, нуқул орқага кетиб қолардим. Сўлиш олдим, шунда мен ўзлигимга қайтганлигимни англадим. Ер титилиб кетганди, шундоқ бошимнинг олдида мажақланган ёғоч тўсин ётарди. Бошим қалтираб турарди, шунда кимнингдир йиғлаётганини эшитдим. Кейин аллаким гўё қичқиргандай бўлди. Мен қимирлай десам, қимир этолмадим. Мен дарёнинг нариги томонида,

бутун дарё бўйлаб милтиқ ва пулемётларнинг отиш-масини эшитдим. Бир нарса қаттиқ шалоплади ва мен ёритувчи снарядларнинг осмонга учганини кўрдим, улар ёрилиб, ҳамма ёқ сутдай ёриб кетди, ракеталар учди, миналар портлади, мен буларни бир зум ичида кўрдим. Кейин нақ ёнгинамда кимдир: „Mamma mia! O, mamma mia!“ — деди. Мен ўзимни ҳар томонга уриб, ниҳоят, оёғимни бўшатдим, иккинчи томонга ағдарилиб, инграган кишини пайпаслаб кўрдим. Бу Пассини экан, қўлим тегиши ҳамоноқ у чинқириб юборди. У оёғини мен томонга узатган ҳолда ётарди, ўқтин-ўқтин лип этиб тушган ёруғда унинг тиззадан юқориси мажақланган оёқлари кўринарди. Бир оёғи чўрт узилган эди, иккинчиси эса пайларига ва шимининг увадаларига илиниб турар, дам-бадам гўё ўзидан-ўзи лиқир-лиқир қилиб қўярди. У ўз қўлини тишлаб туриб, ингради: „O, mamma mia, mamma mia!“ — Кейин: *Dio te Salve, Maria Dio te Salve Maria*“.²

— Ё Исо, тезроқ жонимни ол! Христос, жонимни ол, Mamma mia, mamma mia. Ё бокира биби Марям, жонимни ол. Чидолмайман. Чидолмайман. Чидолмайман. Ё Исо, ё биби Марям, чидай олмайман. О-о-о-о! Сўнг: „Mamma mia, mamma mia!“, деб хирқиради. Сўнг қўлини тишлаганча жим бўлиб қолди, илиниб турган оёғи эса ҳамон қимирлаб турарди.

— *Portaferiti!* — деб қичқирдим ҳовучимни оғзимга қилиб. — *Portaferiti!*³ — Мен Пассинига ёрдам берай деб, уриниб, ўрнимдан жилолмадим. Мен яна ҳаракат қилиб кўрдим, бу сафар оёғим бир оз сурилгандай бўлди. Энди мен тирсагим билан сурила олардим. Пассини жим эди. Унинг ёнига ўтириб, френчимнинг тугмаларини ечдим-да, кўйлагимнинг баридан йиртиб олишга уриндим. Ҳадеганда йиртилавермади, шунда кўйлак четини тишим билан йиртдим. Шунда мен унинг обмоткаси бор эди-ю, деб эсладим. Мен жун пайпоқ кийган эдим, лекин Пассини обмотка ўраб юрарди. Ҳамма шоферлар шундай қилишарди. Бироқ Пассинининг бир оёғи қолганди. Мен обмотканинг учини топиб, бўшатаётганимда, унинг оёғини боғлаб ўтиришга

¹ Онажоні (итал.).

² Худо паноҳ бўлсин, Марям! (итал.).

³ Замбил (итал.).

ҳожат қолмаганлигини, Пассини ўлганлигини кўрдим. Мен ўзимга ишонмай яна қарадим, у чиндан ҳам ўлган эди. Бошқа уч кишига нима бўлганлигини аниқлаш лозим эди. Туриб ўтирдим, шунда миямда худди қў-гирчоқнинг кўзи қимирлагандек, бир нарса чайқалиб кетди, кўзимдан ўт чиқди, деб ўйладим. Оёқларим иссиқ ва ҳўл бўлиб қолди, оёқ кийимимнинг ичи ҳам иссиқ ва ҳўл бўлди. Мен ярадор бўлганимни пайқадим, энгашиб, қўлимни тиззамга қўйдим. Тиззам йўқ эди. Қўлим билан пастроқни пайпасладим, тиззам шу ерда эди, айланиб кетганди. Мен қўлимни кўйлагимга артдим, аллақачандан яна оппоқ ёруғ қуйилиб кела бошлади, шунда оёғимга қарадим, эгим жимирлаб кетди. «Худоё,— дедим,— омон-эсон бу ердан қутқар!» Лекин мен яна уч киши ҳам бўлиши кераклигини билардим. Шоферлар тўрт киши эди. Пассини ўлди. Уч киши қолади. Аллаким қўлтиғимдан олди, яна кимдир оёғимдан кўтара бошлади.

— Яна уч киши бор эди,— дедим мен.— Биттаси ўлди.

— Мен Манъераман. Биз замбилга боргандик, топмадик. Тузукмисиз, tenepе?

— Гордини билан Гавуци қани?

— Гордини пунктда, ярасини боғлашяпти. Гавуци оёғингиздан кўтариб турибди. Бўйнимдан ушлаб олинг, tenente. Оғир яраландингизми?

— Оёғимдан. Гординига нима бўлди?

— Арзимаган гап. Мина тушибди. Миномёт снаряди.

— Пассини ҳалок бўлди.

— Ҳа, ҳалок бўлди.

Энгинамизда снаряд портлаб, икковлари ҳам ўзларини ерга отишди, мен йиқилиб тушдим.

— Кечиринг, tenente, — деди Манъера.— Бўйнимдан ушлаб олинг.

— Сиз мени яна ташлаб юборасиз.

— Қўрқиб кетдик.

— Сизлар яраланмадингларми?

— Икковимиз ҳам яраландик, лекин енгил.

— Гордини машина ҳайдай оладими?

— Қийин-ов.

Пунктга боргунча улар мени яна бир марта ташлаб юборишди.

— Аблаҳлар! — дедим.

— Кечиринг, tenente, — деди Маньера. — Бошқа қилмаймиз.

Боғлаш пунктида қоронғида ерда анча ярадорлар ётишарди. Замбил кўтарган санитарлар кириб-чиқиб туришарди. Улар ўтиб кета туриб, дарпардани кўтарганларида, менга ичкаридаги ёруғ кўринарди. Уликлар бир чеккага қўйилганди. Врачлар енг шимариб ишлашар, қассобга ўхшаб қонга беланишган эди. Замбил етишмасди. Баъзи ярадорлар инграшар, лекин кўпчилик жим ётмоқда эди.

Шамол кираверишда эшик соябони устига ташланган шохлардаги япроқларни шитирлатар, совуқ тун ёпирилмоқда эди. Санитарлар тинимсиз келиб туришар, замбилларни ерга қўйиб бўшатишарди-да, яна кетишарди. Пунктга келишимиз биланоқ Маньера фельдшерни бошлаб келди, у оёғимни боғлаб қўйди. Ярангиз тупроқ билан тўлиб кетгандан кам қон йўқотибсиз, деди у менга. Имкон бўлиши билан мени операцияга ётқизишаркан. У пункт биносига кириб кетди. Гордини машина ҳайдолмайди, деди Маньера. Унинг елкаси мажақланган, боши ёрилган. Яра қизигида оғриғи унча билинмай, ҳозир елкаси оғриқдан қотиб қолибди. Ҳозир анов фишт деворлардан бирида ўтирибди. Маньера ва Гавуцци ўз машиналарига ярадорларни ортиб жўнашди. Уларга яралари озор бермаётган эди. Иккитадан санитар бор учта инглиз машинаси келди. Менинг олдимга инглиз шоферларидан бири келди, уни жуда мазаси қочиб қолган, ранги оқариб кетган Гордини бошлаб келди. Шофер менга томон энгашди:

— Оғир яраландингизми? — сўради у. — Бу баланд бўйли, пўлат кўзойнак таққан киши эди.

— Иккала оёғимдан.

— Хавфли эмасдир, а. Сигарета чекасиизми?

— Раҳмат.

— Иккита шофердан айрилибсиз, деб эшитдим?

— Ҳа. Биттаси ўлди, иккинчиси — сизни бошлаб келган одам.

— Расво бўлибди. Ёки уларнинг машиналарини биз олиб турайликми?

— Худди шуни сиздан сўрамоқчийдим.

— Бизда улар бузилиб-нетмайди, кейин қайтариб берамиз. Сиз икки юз олтинчидансиз-ку, а?

— Ҳа.

— Ажойиб ерга жойлашгансизлар. Сизни шаҳарда кўрганман. Менга сизни америкалик деб айтишди.

— Шундоқ.

— Мен инглизман.

— Наҳотки?

— Ҳа, инглиз. Сиз италян деб ўйладингизми? Бизнинг бир отрядимизда италянлар ҳам бор.

— Агар машиналаримизни олсангиз жуда соз бўларди,— дедим мен.

— Уларни сизга бузмай-нетмай, қандай бўлса шундай топширамиз.— У қаддини кўтарди.— Шоферингиз сиз билан келишиб олишимни жуда илтимэс қилди.— У Гординининг елкасига уриб қўйди. Гордини сесканиб тушиб, жилмайди. Инглиз италян тилида чалачулпа сўзлай кетди:

— Бўлди, ҳаммаси жойида. Бошлиғинг *tenente* билан келишдик. Сизнинг иккала машинангизни оламиз. Энди ташвиш чекмасанг ҳам бўлади.— У сўзини бўлди.— Сизларни бу ердан олиб кетишнинг ҳам йўлини топиш керак. Ҳозир врачлар билан гаплашаман. Кетаётганда сизларни ҳам олиб кетамиз.

У ярадорлар орасида оҳиста ўтиб, эшикка томон борди. Мен эшикка тутилагн адёл кўтарилганини, ичкаридаги ёруғни, унинг ичкарига кирганини кўрдим.

— У сизни шундоқ қолдирмайди, *tenente*, — деди Гордини.

— Ўзингиз қалайсиз, Франко?

— Дуруст.

У ёнимга ўтирди. Шу пайт эшикнинг адёли кўтарилиб, у ердан иккита санитар билан баланд бўйли инглиз чиқишди. Олдимга келишди.

— Мана америкалик, *tenente*, — деди у италянчалаб.

— Мен кутиб туришим мумкин,— дедим мен.— Бу ерда мендан кўра оғирроқ ярадорлар бор. Аҳволим унчалик ёмонмас.

— Бўлди, бўлди,— деди у,— ўзингизни қаҳрамон қилиб кўрсатмай қўя қолинг.— Кейин италянчалаб деди:— Секин кўтаринглар, айниқса оёғини. Қаттиқ оғрияпти. Бу президент Вильсоннинг қонуний ўғли.

Улар мени кўтаришиб, пункт ичига олиб киришди. Ҳамма столларда жарроҳлар ишламоқда эди. Кичкина

бош врач бизга жаҳл билан ўгирилиб қаради. У мени таниди ва қўлидаги асбобларини силкиб қўйди.

— *Ga va bien?*¹

— *Ga va?*

— Уни мен олиб келдим,— деди баланд бўйли инглиз италянчалаб.— Америка элчисининг ёлғиз ўғли. Қўлингиз бўшагунча шу ерда ёта турсин. Кейин мен биринчи қатновдаёқ уни олиб келаман.— У мен томонга эгилди.— Мен ҳужжатларингизни тўғрилашга бораман, унда иш тезроқ кўчади.— У эшикдан ёнгашиб чиқиб кетди. Бош врач қисқичларни бўшатиб, тосга ташлади. Мен унинг ҳаракатларини кузатиб ётардим. Энди у боғлай бошлади. Кейин санитарлар ярадорни столдан олишди.

— Америкалик *tenente*, ни менга беринглар,— деди врачлардан бири.

Мени кўтариб столга олдилар. Стол қаттиқ ва сирфанчиқ эди. Ҳаво турли-туман ўткир ҳидларга тўла эди, дориларнинг ачимсиқ ҳиди, чучук қон исси келарди. Шимимни ечиб олишди, врач қўли ишдан бўшамай, айна чоқда фельдшер-ассистентга ёздира кетди:

— Чап ва ўнг сония, чап ва ўнг тиззаси, ўнг товонининг юза қисми яраланган ва шилинган. Ўнг тиззаси ва товонининг яраси чуқур. Бошида йиртма яралар бор (у зонд қўйиб кўрди: «Оғрияптими?»— «О-о-о, ярамас! Ҳа!»), бош суяги дарз кетган бўлиши эҳтимол. Жанговар вазиятда яраланган. Шундай десак, жуда бўлмаганда сизни жўрттага ўзини майиб қилган, деб дала судига беришмайди-ку,— деди у.— Бир қултум коньяк ичасизми? Қандай қилиб бу аҳволга тушдингиз? Ўзингизни ўлдирмоқчи бўлдингизми ё? Менга кўкшолга қарши дорини беринг-да, карточкасида иккала оёғини белгилаб қўйинг. Хўп, раҳмат. Ҳозир мен сал тозалаб юваман-да, боғлаб қўяман. Қонингиз тез қотар экан.

Ассистент қоғоздан бошини кўтариб, сўради:

— Нимадан яраланган?

Врач:

— Нима қилиб яраландингиз?

Мен кўзимни юмиб ётарканман, дедим:

— Мина тегди.

¹ Қалай, дурустми? (франц.).

² Дуруст (франц.).

Ярамни азоб бериб ковлаётган врач теримни кеса туриб дедн:

— Ростданми?

Индамай туриб беришга уришиб, тиг баданимни тилганда қорнимда қалтироқ турганини сезганча, дедим:

— Ростдан шекилли.

Врач қизиқарли бир нарса топди шекилли, деди:

— Душман мидаларининг парчаси. Хоҳласангиз, мен зонд қўйиб бу томонни ҳам текшираман, лекин бунинг кераги йўқ. Энди мен бу ерга дори суркаб қўяман ва... Нима, куйдирыптимми? Буниси ҳолва. Ҳамма ҳунарини кейин кўрсатади. Ҳали оғриқ бошлангани йўқ. Унга коньяк беринг. Лат еганда оғриқ ўлгандай бўлади. Аммо барибир кўрқинчли ҳеч нима йўқ. Заҳарланиш рўй бермаса бўлгани, ҳозир бу ҳам кам учрайди. Бошингиз қалай?

— О, худойим!— дедим.

— Унда кўп коньяк ичмаганингиз маъқул. Агар дарз кетган бўлса, яллиғланиб кетиши мумкин, яхши бўлмайди. Нима, мана бу ерингиз оғрияптимми?

Мен қора терга тушдим.

— О, худойим!— деб юбордим.

— Афтидан, дарз борга ўхшаб қолди-ку. Мен ҳозир боғлайман, сиз бошингизни қимирлатманг.

У боғлашга тушди. Қўллари жуда чаққон ҳаракат қилар, қаттиқ ва маҳкам боғларди.

— Ана бўлди, оқ йўл ва *Vive la France!*¹

— У америкалик,— деди бошқа врач.

— Мен уни французми деб эшитибман. У французча сўзларкан,— деди врач.— Мен уни олдин ҳам билардим. Мен доим уни француз деб юрардим.— У ярим стакан коньяк ичди.— Хўп, қани жиддийроқларидан берингларчи, ва кўкшол дорисидан тайёрланг.— У менга қўл силкиб қолди. Мени кўтариб олиб кетишди; дарпарда ўрнига тутилган адёл юзимдан сирғалиб ўтди. Мени жойлаштиришгач, фельдшер-ассистент, ёнимга тиз чўкди.

— Фамилиянгиз,— оҳиста сўради у.— Исмингиз? Ешингиз? Унвонингиз? Туғилган жойингиз? Қайси қисмдан? Қайси корпусдан?— ва ҳоказо.— Бошингиз

¹ Яшасин Франция! (франц.).

ҳам шикаст егани яхши бўлмабди, *tenente*. Лекин энди сал дуруст сезаётгандирсиз ўзингизни. Сизни инглиз санитар машинаси билан жўнатаман.

— Аҳволим яхши,— дедим мен.— Сиздан ғоят миннатдорман.

Брач айтган оғриқ бошланди, атрофимда рўй бераётган ҳамма нарса ўз маъносини йўқотди. Кўп ўтмай инглиз машинаси келди, мени замбилга солиб, замбилни кузов билан баравар қилиб кўтаришди-да, ичкарига суриб киритишди. Ён томонда бошқа замбиллар ҳам бор экан, шу ерда бутун юзи боғлаб ташланган, фақат шамдай қотган бурнигина кўриниб турган киши ётарди. У оғир нафас оларди. Яна иккита замбилни кўтаришиб тепадаги тасма ҳалқаларига ўрнатишди. Баланд бўйли инглиз шофёр келиб, дарчадан қаради.

— Мен оҳиста юраман,— деди у.— Сизни безовта қилмасликка ҳаракат қиламан. Мен моторнинг гуриллаганини, шофернинг олдинги ўриндиққа ўтирганини, тормозни ўчириб, тезлик олганини ҳис қилиб ётдим. Йўлга тушдик. Мен қимир этмай, оғриққа таслим бўлиб ётардим.

Йўл юқорилай бошлагач, машина тезлигини камайтирди, баъзан у тўхтаб қолар, баъзан бурилишда орқага тисарилар, ниҳоят, тоққа томон тезгина юриб кетди. Назаримда, устимдан нимадир оқиб тушаётгандай бўлди. Аввал ора-сира томчилаб турди, кейин сизилиб оқа бошлади. Мен шоферни чақирдим. У машинани тўхтатиб, орқа ойнадан қаради.

— Нима бўлди?

— Тепамдаги ярадордан қон оқяпти.

— Довонга озгина қолди. Бир ўзим замбилни ололмайман.

Машина яна йўлга тушди. Қон ҳамон оқарди. Қоронғида мен у брезентнинг қаеридан ўтаётганлигини билолмадим. Мен устимга тушмасин деб, четроққа сурилишга уриндим. Кўйлагимнинг орқасига оқиб тушган жойим иссиқ ва пилч-пилч бўлиб қолди. Мен жунжикдим, оёғим шу қадар қаттиқ оғирдики, азбаройи кўнглим озиб қолай дерди. Сал ўтгач, қон камроқ оқа бошлади, кейин яна томчилашга тушди, мен замбилнинг брезенти қимирлаб қолганини кўрдим, у ердаги одам қулайроқ ётмоқчига ўхшарди.

— Қалай энди? — сўради инглиз орқасига қараб. —
Этай деб қолдик.

— Менимча у ўлганга ўхшайди, — дедим.

Томчилар жуда секин узилиб тушарди, қуёш бо-
гач сумалакдан томчи шундай тушади. Машина тун
қўйнида тоққа кўтарилиб борар, совуқ эди. Постда са-
нитарлар замбилларни чиқаришиб, бошқаларини қў-
йишди, биз йўлда давом этдик.

Унингчи боб

Дала госпиталининг палатасида менга пешиндан
кейин одам кўргани келишини айтишди. Кун иссиқ,
хона пашша билан тўла эди. Вестовой қоғозни узун-
узун қилиб қирқди-да, ёғоч чўпга боғлаб, пашшаларни
ҳайдади. Мен уларнинг шифтга ўтиришларини томоша
қиламан. У қувишдан тўхтаб, ухлаб қолгач, уларнинг
бари пастга ғувиллаб тушишди, мен ҳайдаб кўрдим,
алоҳа бўлмагач, юзимни қўлим билан беркитиб, ухлаб
қолибман. Кун жуда исиб кетди, уйғонганимда, оёқ-
ларим қичишарди. Мен вестовойни уйғотдим ва у яра-
ларимга минерал сув қўйди. Бундан ўрним нам ва
салқин бўлиб қолди. Уйғоқ ётганлар палатани бош-
ларига кўтариб гаплашишарди. Тушликдан кейин вақт
жуда осойишта ўтарди. Эрталаб учта санитар билан
бир врач ҳар бир каравот олдига келишиб, ётган одам-
ни турғизиб, боғлаш пунктига олиб кетишарди, унинг
яраларини қайта боғлаб бўлгунча ўринларини ҳам йи-
ғиштириб қўйишарди. Боғлаш хонасига ҳеч ким жон
деб боргиси келмасди, албатта, лекин у пайтда мен
кишини ётган жойидан турғизмасдан ҳам ўрнини туза-
тиб қўйиш мумкинлигини билмасдим. Вестовой бор сув-
ни қўйиб бўлгач, ўрним муздек ва ёқимли бўлиб қол-
ди, мен қичишни тўхтатиш учун оёғимнинг қаерини
уқалашни вестовойга кўрсатиб турганимда, врачлардан
бири палатага Ринальдини олиб кирди. У шитоб билан
кириб, каравотга энгашди-да, мени ўпди. Мен у қўл-
қоп кийганини пайқадим.

— Хўш, ишлар қалай, бэби? Тузукмисиз? Манави
сизга... — Унинг қўлида коньяк бор эди. Вестовой унга
стул келтирди, у ўтирди. — Яна бир хушхабар ҳам бор.
Сизни мукофотга тақдим қилишди. Кумуш медаль бў-

лади деяверинг, лекин, балким, бронзага айланиб қолиши ҳам мумкин.

— Нимага медаль?

— Сиз ахир оғир яраландингиз. Агар сиз жасорат кўрсатганлигингизга ишонтиролсангиз, кумуш оласиз, деб айтишмоқда. Бўлмаса, бронза экан. Менга бошидан бошлаб айтиб беринг. Жасорат кўрсатдингизми?

— Йўқ,— дедим мен.— Мина портлаган пайтда мен пишлоқ еб турувдим.

— Жинни бўлманг. Сиз ундан олдинроқ ёки кейинроқ бир қаҳрамонлик кўрсатган бўлишингиз керак, албатта. Яхшилаб эслаб кўринг.

— Ҳеч вақо кўрсатмадим.

— Ярадор бўла туриб ҳеч кимни елкангизда олиб чиқмадингизми? Гордини, сиз елкангизда бир нечта одамни олиб чиқдингиз, деяпти, лекин бош врач бу ақлга тўғри келмайди, демоқда. Мукофотга тавсия қозонганга у қўл қўйиши керак.

— Мен ҳеч кимни олиб чиқмадим. Мен қимир этмадм.

— Бунинг аҳамияти йўқ,— деди Ринальди.

У қўлқопни ечди.

— Нима бўлганда ҳам, биз кумуш бўлишига ҳаракат қиламиз. Балким, сиз медицина ёрдамни бошқаларга олдинроқ кўрсатинглар дегандирсиз?

— Бу гапда унчалар қаттиқ турганим йўқ.

— Аҳамияти йўқ. Яраланганингиз-чи? Мардоналик қилиб мени олдинги маррага юборинглар, деб туриб олганингиз-чи? Бунинг устига жангда ғолиб чиқдик.

— Демак, дарёдан кечиб ўтибмиз-да?

— Кечиб ўтганда қандоқ! Мингга яқин асир олишди. Ахборотда шундай дейилган. Сиз уни ўқимадингизми?

— Йўқ.

— Сизга олиб келиб бераман. Бу ажойиб *Coup de main*.¹

— Ўзингизнинг ишларингиз қандай?

— Зўр. Ҳаммаси яхши. Ҳаммалари сизга қойил қолишяпти. Нима бўлганини менга сўйлаб беринг-чи? Сиз кумуш олишингизга ишонаман. Қани, бошланг. Бир бошдан айтиб беринг.— У ниманидир мулоҳаза

¹ Зарба, босқин (франц.).

қилиб, жимиди.— Балким, сиз яна инглиз медали ҳам олишингиз мумкин. У ерда бир инглиз ҳам бўлган экан. Мен у билан учрашиб, сиз ҳақингизда керакли жойда икки оғиз сўзлаб бера олармикин, сўраб кўраман. Қиламан деса, қўлидан келади. Қаттиқ оғрияптими? Олинг, ичинг. Вестовой, шиша очадиганни олиб келинг. Мен бир одамнинг уч метр ингичка ичагини қандай олиб ташлаганимни бир кўрсангиз эди. Буни «Ништар»га ёзса арзирди. Сиз таржима қилиб берсангиз, «Ништар»га жўнатган бўлардим. Кундан-кунга янги нарса ўрганяпман. Шўрлик бэби, кайфиятингиз дурустми ўзи? Шиша очадиган йўқ бўлиб кетдими нима бало? Сиз сабр қилиб, жимгина ётганингиз учун мен ярадорлигингизни унутиб қўйяпман.— У қўлқопини қараёт четиға урди.

— Мана очадиган, Signor tenente, — деди вестовой.

— Шишани очинг. Стакан олиб келинг. Ичинг, бэби. Бошингиз тузукми? Мен касаллик тарихини кўрдим. Миянгида дарз йўқ. Биринчи постдаги ўша врач нимаю мол дўхтир нима, барибир. Мен шундай қилган бўлардимки, сиз ҳатто сезмай қолардингиз. Мен жуда беозор даволайман. Шунга ҳаракат қиламан. Кундан-кунга қўлим енгил бўлиб, ишим яхши қовушпти. Мени маъзур тутинг, бэби, кўп вайсаб юборяпман. Жиддий жароҳатланганингиздан кўнглим бузилиб турибди. Қани, ичинг. Яхши коньяк. Бир шишаси ўн беш лир. Яхши бўлса керак. Беш юлдузли. Шу ердан тўғри инглизнинг олдига бораман, у сизга инглиз медали олиб беради.

— Уни олиш осон эмас.

— Сиз ғоятда камтаринсиз. Мен алоқа офицерини юбораман. У инглизларнинг тилини билади.

— Сиз мисс Барклинни кўрмадингизми?

— Уни бу ерга олиб келаман. Мен ҳозироқ бориб, уни бошлаб келаман.

— Кетманг,— дедим мен.— Менга Гориция ҳақида гапириб беринг. Ойимчалар қалай?

— Ойимчалар йўқ. Икки ҳафта бўлди, уларни алмаштиришмади. Мен у ерга бораётганим йўқ. Қип-қизил расволик! Улар энди ойимтилла эмас, жанговар ўртоқ бўлиб қолишди.

— Бутунлай бормаё қўйдингизми?

— Фақат баъзан бирон янги гап бормикин, деб кил

риб ўтаман. Шунчаки йўл-йўлакай! Улар сизни сўраб қўйишмайди. Қип-қизил расволик. Шунчалик узоқ қолиб кетишдики, дўстлашиб қоляпмиз.

— Балким, фронтга борадиган талабгорлар бошқа топилмаётгандир?

— Ундаймас. Ойимчалар истаганча топилади. Ташкилот ярамайди. Уларни фронт ичкарасидаги қаҳрамонларга сақлаб ўтиришибди.

— Шўрлик Ринальди!— дедим мен.— Урушда ёлғиз сўқир боши билан қолибди, унга ҳатто эрмакка янги ойимчалар ҳам йўқ.

Ринальди ўзига ҳам коньяк қуйди.

— Бу сизга зиён қилмайди, бэби. Ичинг.

Мен коньякни ичиб, бутун аъзойи баданимга иссиқлик югураётганини ҳис қилиб турдим. Ринальди яна қуйди. Унинг кўнгли бир оз ўрнига тушди. У ўзининг стаканини кўтарди.— Сизнинг шавкатли жароҳатларингиз учун! Кумуш медаль учун! Айтинг-чи, бэби, узун кун бунақа иссиқда ётиш жонингизга тегмадими?

— Тегяпти.

— Мен бунақасини хаёлимга ҳам келтиролмайман. Жинни бўлиб қолардим.

— Ҳалиям соғмассиз.

— Тезроқ тузалинг-да, ишқилиб. Тунги саргузаштлардан сўнг уйга яқка қайтгиси келмайди одамнинг. Ҳазилвонинг йўқ. Қарз бериб турадиганинг йўқ. Ҳам-хонам ва тутинган биродарим йўқ. Шу бошоғриғи жароҳатларни орттирмасангиз, камайиб қолармидингиз?

— Руҳонийнинг қитиғига тегмаяпсизми?

— Қўйинг шу руҳонийни! Мен унга ҳеч тегажоглик қилмайман. Капитан ҳазиллашади. Руҳоний яхши одам. Сизга руҳоний керак бўлса, бизникини ола қолинг. У сизни йўқлаб келмоқчийди. Олдиндан тайёрланиб юрибди.

— Мен уни жуда яхши кўраман.

— Биламан. Менга баъзан сиз у билан сал ҳалигиндақа бўлиб кўринасиз. Биласиз-ку, ўзингиз.

— Бекорларни айтибсиз.

— Рост айтяпман.

— Бўлмағур гап!

У ўрнидан туриб, қўлқопини кийди.

— Сизга азоб беришни бунча яхши кўраман-а, бэби. Бундоқ қараганда, руҳонийга ва инглиз қизга бўлган

муносабатларингиздан қатъи назар, сиз дилингизда худди менга ўхшайсиз.

— Ундай эмас.

— Ўхшайсиз дедимми ўхшайсиз. Сиз чинакам италянсиз. Турган-битганингиз олов билан тутун, ичингизда эса ҳеч вақо йўқ. Сиз фақат ўзингизни америкаликка оласиз. Биз сиз билан оға-индексиз, бир-биримизни яхши кўрамыз.

— Мен йўғимда ақлли бола бўлинг,— дедим мен.

— Сизнинг олдингизга мисс Барклини юбораман. Мен бўлмасам у билан ёзилиброқ гаплашасиз. Сиз маъсумроқ ва дилбарроқсиз.

— Бўлмағур гап!

— Юбораман уни. Сизнинг гўзал ва совуқ илоҳангизни. Инглиз илоҳасини. Ераб, бундай аёлга таъзим қилмоқдан ўзга не чоранг бор? Инглиз аёли шундан бошқа яна нимага ҳам ярарди?

— Сиз нодон, вайсақи дагосиз.

— Ким?

— Нодон макаронхўр.

— Макаронхўр. Ўзингиз макаронхўр... юзини совуқ урган макаронхўрсиз.

— Нодон. Қалтафаҳм.— Мен бу сўз уни чақиб олганлигини кўриб, давом этдим:— Маданиятсиз, оми. Уқимаган, фаросати йўқ.

— Ҳали шундайми? Бўлмаса, сизга фаришта қизларингиз ҳақида бир гап айтиб берайки. Илоҳаларингиз ҳақида. Бокира қиз билан хотин орасидаги фарқ битта. Қиз билан бўлганингда, у оғриқ сезади, холос. Бошқа гап йўқ,— У қўлқопини каравотга урди.— Шуниси ҳам борки, қиз билан бўлганингда, бу унга ёқадими, ёқмайдими, билолмайсан.

— Жаҳлингиз чиқмасин.

— Жаҳлим чиқаётгани йўқ. Мен буни сизнинг фойдангиз учун айтяпман, холос, бэби. Сизни ортиқча даҳмазадан қутқармоқчиман.

— Ҳамма фарқи шундагинами?

— Ҳа. Аммо сизга ўхшаган миллионлаб аҳмоқлар буни билишмайди.

— Буни менга айтиб қўйганлигингиз яхши бўлди.

— Қўйинг, уришмайлик, бэби. Мен сизни жуда яхши кўраман. Жиннилик қилиб юрманг.

— Хўп. Мен сизга ўхшаб ақлли бўламан.

— Жаҳлингиз чиқмасин, бэби. Қовоғингизни очинг. Яна ичинг. Энди мен борай.

— Бари бир сиз ажойибсиз.

— Ана кўрдингизми. Дилингизда худди ўзимсиз. Биз уруш топиштирган қардошлармиз. Хайрлашмай туриб, мени ўпиб қўйинг.

— Суюлиб кетдингиз.

— Ундаймас. Сал кўпроқ отиб қўйдим чоғи.

Юзимга унинг нафаси урилди.

— Кўришгунча хайр. Мен тезда яна келаман.— Унинг нафаси юзимдан йироқлашди.— Упишмасангиз, майли, кераги йўқ. Олдингизга инглизингизни юбораман. Хайр, бэби. Коньяк каравот тагида. Тезроқ тузалиб чиқинг.

У ғойиб бўлди.

Ун биринчи боб

Кашиш кирганда, шом қоронғиси тушиб қолганди. Хўрда бериб, тақсимчаларини йиғиштириб олишганди, мен қатор қўйилган каравотларга, дераза ортида дарахтнинг кечки шабадада чайқалиб турган тепасига қараб ётардим. Шабада деразадан ичкарига ҳам ўтмоқда эди, кеч кириши билан салқин тушди. Пашшалар энди уйнинг шифти ва шнурда осилиб турган электр чироқларга мўрмалахдек ёпишиб олишди. Чироқни кечаси бирон ярадор келиб қолса ёки палатада иш чиқиб қолсагина ёқишарди. Шом киргач, тезда қоронғи тушганлигидан ва то эрталабгача ёруғни кўрмаганлигидан, назаримда, ўзимни яна гўдак бўлиб қолгандай ҳис қилардим. Худди кечки овқатни еб бўлишинг биланоқ сени кўрпага ётқизишадигандек эди. Вестовой каравотлар орасидан ўтиб тўхтади. Унинг ёнида яна кимдир бор эди. Бу кашиш эди. Қорачадан келган, ўрта бўйли бу одам қаршимда тортингансимон бўлиб турарди.

— Қалай, тузукмисиз?— сўради у. Шундоқ ўриннинг олдига, полга у аллақандай ўроғлик нарсаларни қўйди.

— Яхши, отахон.

У боя Ринальдига олиб келинган стулга ўтирди ва кўзини деразага олиб қочди. Башарасидан ҳорғин кўринарди.

— Бир зумга кирдим,— деди у.— Кеч бўлиб қолди.

— Ҳали вақтли. У ёқда ишлар яхшими?

У жилмайди.

— Ҳамон мени эрмак қилишади.— Унинг овози ҳам ҳорғин эшитиларди.— Худога шукур, ҳамма соғ-сало-мат.— Дардингиз енгил кўчганидан хурсанд бўлдим,— деди у.— Қаттиқ оғримааяптими?

У ғоятда ҳолдан тойган каби кўринарди, мен уни бу аҳволда биринчи кўриб туришим эди.

— Ҳозир унчаликмас.

— Сизнинг йўғингиз менга жуда билиняпти.

— Узим ҳам тезроқ қайта қолсам дейман. Сиз билан суҳбатлашишни соғиндим.

— Сизга майда-чуйда олиб келдим,— деди у.— У полдан ўроғлик нарсаларни олди.— Манави чивиндан сақланадиган тўр. Бу вермут. Сиз вермутни яхши кўрасизми? Манавилар инглиз газеталари.

— Қани очиб кўрсатинг-чи.

У хурсанд бўлиб, ўрамларни еча бошлади. Мен қўлимга чивиндан сақлайдиган тўрни олдим. У менга кўрсатиш учун шишани кўтариб, яна ўрин олдидаги столга қўйди. Мен ўрам ичидан битта газетани олдим. Газетани деразадан тушаётган ғира-шира ёруққа солиб, сарлавҳасини ўқий олдим. Бу «Ньюс оф уорлд» эди.

— Бошқалари — суратли варақлар,— деди у.

— Жоним билан ўқиб чиқаман. Қаердан олдингиз?

— Местерга одам юбориб олдириб келтирдим. Яна топиб бераман.

— Йўқлаб келганингиздан бошим осмонга етди, отахон. Вермут ичмайсизми?

— Раҳмат, ичмайман. У сизга.

— Йўқ деманг, ичинг.

— Хўп, майли. Келаси сафар яна обкеламан.

Вестовой стаканлар келтирди ва шишанинг оғзини очди. Пўкаги майдаланиб кетиб, қолганини шиша ичига тушириб юборишга тўғри келди. Руҳоний бундан хафа бўлганини кўрдим, лекин у:

— Майли, ҳечқиси йўқ,— деди.

— Сизнинг саломатлигингизга, отахон.

— Сизнинг соғлигингиз учун.

Кейин у стаканни қўлида ушлаб турди ва биз бир-биримизга тикилиб қолдик. Дўстона суҳбат қуриш

учун хўп уриниб кўрдим, лекин нима учундир бугун гап қовушмасди.

— Тинчликми ўзи, отахон. Жуда чарчаган кўрина-сиз.

— Мен чарчадим, лекин чарчашга ҳақим йўқ.

— Бу иссиқдан.

— Йўқ. Ҳали ҳозир баҳор-ку. Ичимга чироқ ёқса ёримайди.

— Уруш жонингизга тегдими?

— Йўқ. Лекин уни кўрарга кўзим йўқ.

— У менга ҳам ёқинқирамайди,— дедим мен.

У бошини чайқаб деразага қаради.

— У сизга халал бермайди. У сизга кўринмайди. Маъзур тутинг. Биламан, сиз яралангансиз.

— Тасодифан.

— Барибир сиз яраланиб ҳам урушни кўрмайсиз. Мен бунга аминман. Ўзим ҳам уни кўрмайман, лекин мен уни бир оз ҳис қиламан.

— Мен яраланган маҳалимда, биз уруш ҳақида гаплашиб турган эдик. Пассини гапириб турган эди.

Кашиш стаканни қўйди. У аллақандай бошқа бир нарсани ўйламоқда эди.

— Мен уларни тушунаман, чунки ўзим ҳам уларнинг бириман,— деди у.

— Аммо сиз бутунлай бошқачасиз.

— Лекин аслида худди уларга ўхшайман.

— Офицерлар ҳеч нимани кўришмайди.

— Ҳаммасимас. Жуда зукколари бор, уларга бизга қараганда ҳам оғирроқ.

— Унақалари кўп эмас.

— Бунда гап таҳсил кўрганлиги ёки пулда ҳам эмас. Бу ерда бошқа гап бор. Пассинига ўхшаган одамлар ўқимишли бўлиб, пулдор бўлган чоғида ҳам офицер бўлишга розилик бермасди. Мен офицер бўлишни истамасдим.

— Унвонингиз бўйича сиз офицерсиз. Мен ҳам офицерман.

— Йўқ, бунинг фарқи бор. Сиз ҳатто италян эмас-сиз-ку. Сиз чет мамлакатнинг фуқаросисиз. Аммо сиз оддий аскарлардан кўра офицерларга яқинроқсиз.

— Бунинг фарқи нимада?

— Тушунтириб беришим қийин. Урушга талабгор бўлиб турган одамлар бор. Бизнинг мамлакатимизда

бундайлар кўп топилади. Урушни истамайдиган одамлар бор.

Бироқ олдингилари буларни мажбур қилади.

— Ҳа.

— Мен эса бунга ёрдам берапман.

— Сиз чет эл одамисиз. Кўнгиллисиз.

— Бояги урушни истамайдиганлар-чи? Улар урушнинг олдини ололадиларми?

— Билмайман.

У яна деразага қаради. Мен унинг юзи ўзгарадими, йўқми — қараб турардим.

— Ахир улар бирон марта урушга тўсқинлик қилолганмилар?

— Улар бирлашишмаган, шунинг учун ҳеч нарсага тўсиқ бўлишолмаган, бирлашган чоғларида эса, йўл-бошчилари уларни сотиб қўймоқда.

— Демак, умид йўқ?

— Умидсиз шайтон. Лекин, айтайлик, мен умид қилолмаслигим мумкин. Мен доим умид қилгим келадди, бироқ баъзан умидим узилади.

— Лекин уруш ахир бир кун тугайди-ку?

— Умидим бор.

— Ушанда нима қиласиз?

— Мумкин бўлса Абрुццига қайтаман.

Шунда унинг қорача юзи қувончдан ёришиб кетди.

— Сиз Абруццини яхши кўрасизми?

— Ҳа, жуда севаман.

— Ана ўша ерга боринг.

— Жон-жон деб борардим-а. У ерда яшаб, худога сиғиниб, унга хизмат қилишнинг ўзи бахт-ку.

— Ҳурмат-эътибор қозониш ҳам,— дедим мен.

— Ҳа, ҳурматга сазовор бўлиш ҳам. Нима бўпти?

— Ҳеч нима. Сиз бунга тўла сазоворсиз.

— Гап ундамас. У ерда, мен туғилган ерларда, ўзини худога бағишлашни табиий бир нарса деб билишадди. Бу ярамас масхарабозлик эмас.

— Тушунаман.

У менга қараб кулимсиради.

— Тушуниб турасизу, лекин худони суймайсиз.

— Йўқ.

— Сира суймайсизми?— сўради у.

— Баъзан кечалари ундан қўрқаман.

— Сиз уни суйсангиз бўларди.

— Мен айтарли ҳеч кимни суймайман.
— Йўқ,— деди у.— Елгон. Сиз менга сўзлаб бергай тунлар-чи. Бу муҳаббат эмас. У ҳирс ва шаҳватнинг ўзи, холос. Агар суйсанг, муҳаббатинг ҳақи, бирон нарса қилгинг келади. Фидо бўлсам дейсан. Қўйида юрсам дейсан.

— Мен ҳеч кимни суймайман.

— Сиз севиб қоласиз. Мен биламан, сиз севиб қоласиз. Ушанда сиз бахтиёр бўласиз.

— Ҳозир ҳам бахтиёрман. Доим бахтиёрман.

— Бу бошқа нарса. Сиз бошингизга тушгунча бунинг нималигини англамайсиз.

— Яхши,— дедим мен,— агар бирон бир кун келиб, мен буни бошдан кечирсам, сизга айтаман.

— Мен сиз билан узоқ ўтириб қолдим, кўп гап-риб юбордим,— у типирчилаб қолди.

— Йўқ. Қетманг. Хотин кишини севиш-чи? Агар мен аёл кишини севиб қолсам ҳам, шундай бўлармиди?

— Мен буни билмайман. Мен биронта ҳам аёлни севган эмасман.

— Онангизни-чи?

— Ҳа, онамни севганман, эҳтимол.

— Сиз доимо худони севганмисиз?

— Болалигимдан бери.

— Хўш,— дедим мен. Нима дейишни билмай қолдим.— Сиз ҳали жуда ёшсиз.

— Мен ёшман,— деди у.— Бироқ сиз мени отахон деб чақирасиз.

— Одоб юзасидан.

У кулимсиради.

— Ростдан ҳам мен боришим керак,— деди у.— Сизга бирон нарса керак эмасми?— сўради у бир умид билан.

— Йўқ. Гаплашиб турсак, кифоя.

— Бизникиларнинг барига сиздан салом айтаман.

— Совғаларингиз учун раҳмат.

— Арзимайди.

— Яна келинг.

— Келаман. Кўришгунча.— У қўлимга уриб қўйди.

— Хайр,— дедим мен лаҳжада.

— Сабо,— қайтарди у.

Хона қон-қоронғи эди, боятдан бери каравотнинг оёқ томонида ўтирган вестовой ўрнидан туриб, уни ку-

затгани чиқди. Қашин менга жуда ёқарди, шунинг учун унинг Абруццига қайтиш тилаги юзага чиқишини истардим. Офицерлар емакхонасида уни ҳол-жонига қўйишмас, у буни кўнглига оғир олмасликка тиришарди, бироқ мен у ўз юртида ўзини қандай тутиши устида ўйлардим. Капракоттада, деб ҳикоя қилиб берганди у, шаҳарнинг шундоқ яқинидаги сойда хонбалиқ бор. Кечалари най чалиш ман этилган. Ёш йигитлар ишқий қўшиқлар айтишади, фақат най чалиш мумкин эмас. Мен нимага, деб сўрадим. Чунки най овози қизларга кечаси ёмон таъсир қилар экан. Деҳқонлар сиз билан учрашганда, «дон» деб чақиришади ва шляпаларини бошдан олишади. Унинг отаси ҳар куни ов қилиб, деҳқон кулбаларига тамадди қилгани кирар экан. Бу уларда ҳурмат белгиси саналар экан. Чет элнинг одамлари овга рухсат олишлари учун ҳеч қачон қамоқда ётмаганлиги ҳақида, гувоҳнома кўрсатишлари керак экан. Гран-Сассо д'Италия томонда айиқлар бўларкан, лекин жуда олис экан. Аквила — чиройли шаҳар. Ёз кезлари кечқурунлари салқин тушаркан, кўкламда эса Абруццидан гўзалроқ ерни Италиядан топиб бўлмас экан. Аммо энг яхши фасл куз экан, бу пайтда каштанзорларда ов қилиш мумкин бўларкан. Қушлар узум егани учун жуда мазали эмиш. Овқатнинг ғамини ейишнинг ҳожати йўқ. Чунки деҳқонлар билан бирга овқатлансанг, бундан уларнинг бошлари осмонга етаркан.

Кўп ўтмай ухлаб қолибман.

Ўн иккинчи боб

Палата узунчоқ бўлиб, ўнг томондаги деворида деразалари ва бурчакда боғлаш хонасига олиб чиқадиغان эшиги бор эди. Бир қатор каравотлар жумладан, меники ҳам дераза рўпарасидаги девор бўйлаб жойлаштирилган бўлиб, иккинчи қатор эса девор рўпарасида деразалар тагига жойлаштирилган эди. Чап томонимда ётганимда, менга боғлаш хонасининг эшиги кўриниб турарди. Ичкарироқда яна бир эшик бўлиб, ундан баъзан одамлар кириб туришарди. Битта-яримта ярадор қолати разм бўлиб қолса, ҳеч ким унинг ўлаётганини кўрмасин деб, атрофини тўсиқ билан беркитиб олишар, шунда тўсиқ тагидан врачлар ва санитарларнинг оёқ

кпйимларигина кўриниб турар, баъзан эса охирида пин-вир-шивир эшитилиб қоларди. Сўнг тўсиқ ортидан руҳоний чиқиб келар, шунда санитарлар яна тўсиқ орқасига ўтиб, у ердан устига бошдан-оёқ адёл тортилган мурдани олиб чиқишар ва каравотлар ўртасидаги йўлдан олиб ўтишарди, кимдир тўсиқни йиғиб, олиб чиқиб кетарди.

Шу куни эрталаб палата врачлари мендан, эртага жавоб берсак, қувватингиз келадими, деб сўраб қолди. Мен, ҳа, дедим. У ҳолда, деди у, сизни эрталаб барвақт жўнатамиз. Кунлар исиб кетмасдан бурун кўчиб ўтсангиз, ўзингизга яхши бўлади, деди у.

Боғлаш хонасига олиб бориш учун мени каравотдан тургизишганда, деразага қараб, боғдаги янги қабрларни кўриш мумкин эди. Боққа чиқиладиган эшикда бир солдат бут ясаб ўтирар ва уларга боққа кўмилганларнинг номини, унвонини, полкини ёзиб қўярди. У ярадорлар айтган нарсаларни ҳам қилиб берарди, менга у австрис милтигининг бўш патронидан зажигалка ясаб берди. Врачлар жуда хушмуомала, ғоят тажрибали кўринардилар. Улар мени қўярда-қўймай Миланга юборишмоқчи бўлишди. Бизларни ҳаммамизни тезроқ чиқариб, ичкарига жўнатишга, ҳужум бошлангунча барча каравотларни бўшатишга шошилишмоқда эдилар.

Дала госпиталидан кетиш арафасида кечга томон Ринальди бош врач билан бирга келиб қолди. Улар мени Миланга, янги очилган америка госпиталига жўнатишаётганини айтишди. Америкадан бир қанча санитар отрядларининг келиши кутилаётган экан, шу госпиталь уларга ва италян қўшинидаги бошқа барча америкаликларга хизмат кўрсатиши керак экан. Қизил Крестда улар кўпчилик эди. Қўшма Штатлар Австрияга эмас, Германияга уруш эълон қилган эди.

Италянлар Америка Австрияга ҳам уруш эълон қилади, деб ишонишар, шунинг учун ҳам гарчи Қизил Крест хизматчиларидан бўлса-да, лекин америкаликларнинг келганига жуда хурсанд бўлишди. Мендан президент Вильсон Австрияга уруш эълон қилармикин, йўқми, деб сўрашди, мен бу яқин кунлар ичида рўй беради, деб жавоб бердим. Мен бизнинг Австрияга қарши қандай даъвомиз борлигини билмасдим, лекин маптивқан ўйлаб қараганда, Германияга уруш эълон қилгач, ўз-ўзидан Австрияга ҳам эълон қилиниши ке-

ракка ўхшарди. Мендан, бизнинг Туркияга қарши уруш эълон қилиш-қилмаслигимизни сўрашди. Мен: ҳа, биз, эҳтимол, Туркияга уруш эълон қилсак керак, дедим. Болгарияга-чи? Биз бир қанча қадаҳдан коньяк ичиб қўйгандик ва мен: ҳа, жин урсин, Болгарияга ҳам, Японияга ҳам, дедим. Буниси қандоқ бўлди, дейишди улар, ахир Япония Англиянинг иттифоқчиси-ку. Бари бир, бу ифлос инглизларга ишониб бўлмайди. Японларга Гавай ороллари ёқиб қолган, дедим мен. Бу Гавай оролларининг ўзи қаерда? Тинч океанда. Нега у японларга ёқиб қоларкан? Уларга бу ороллар умуман керак эмас, дедим мен. Буларнинг бари қуруқ гап. Японлар ажойиб бир кичкина халқ, рақсни, енгил винони яхши кўришади. Худди французларга ўхшайди, деди майор. Биз французлардан Ницца ва Савойяни тортиб оламиз. Корсиканиям, Адриатика қирғоқларини ҳам, деди Ринальди. Италияга Римнинг улугворлиги қайтиб келади, деди майор. Менга Рим ёқмайди, дедим. Жуда ҳам иссиқ жой, бургаси кўп. Сизга Рим ёқмайди-ми? Йўқ, мен Римни яхши кўраман. Рим — халқларнинг волидаси. Ҳеч қачон Ромулнинг Тибрни қандай эмганлигини унутолмайман. Нима? Ҳеч нима. Юринглар, ҳаммамиз Римга борамиз. Бугун кечқурун ҳаммамиз Римга бориб, қайтиб келмаймиз. Рим — ажойиб шаҳар, деди майор. Халқларнинг отаси ва онаси, дедим мен. *Roma* жинси муаннас-ку, деди Ринальди. *Roma* ота бўлиши мумкин эмас. Унда отаси ким? Муқаддас руҳми? Шакоклик қилманг. Мен шакоклик қилаётганим йўқ, мен тушунтириб беришларини сўраяпман. Сиз мастсиз, бэби. Ким мени ичирди? Мен ичирдим, деди майор. Мен сизни ичирдим, чунки сизни яхши кўраман, чунки Америка урушга кирди. Бошқа чора йўқ, дедим. Сиз эрталаб жўнайсиз, бэби, деди Ринальди. Римга, дедим мен. Йўқ, Миланга, деди майор, «Кристалль-Палас»га, «Кова»га, Кампарига, Биффига, *Galleriata*. Сизни худо ёрлақади. «Гран-Италия»га, дедим мен, у ерда мен Жорждан қарз оламан. «Ла Скала»га, деди Ринальди. Сиз «Ла Скала»га борасиз. Ҳар оқшом, дедим мен. Ҳар оқшом боришга қурбингиз етмайди, деди майор. Билетлар жуда қиммат. Мен бобомнинг номига ёзилган чекни кўрсатаман, дедим. Қандай чек? Бобомнинг чеклари. Бобом ёхуд тўлайди, ёхуд мени қамашади. Банкда мистер Кэнингхэм буни

тўғрилаб беради. Мен бобомнинг чеклари билан яшайман. Наҳотки бобом Италияни халос қилиш учун қурбон бўлаётган ўз фидокор набирасини қамоққа жўнатса? Яшасин Америка Гарибальдиси, деди Ринальди. Яшасин боболарнинг чеклари, дедим мен. Шовқин солманглар, деди майор. Биздан шовқин солманглар, деб бир неча бор сўрашди. Сиз эртага ростдакам кетасизми, Федерико? Сизга айтдим-ку, америка госпиталига кегяпти деб, деди Ринальди. Гўзал ҳамширалар олди-га. Ҳар ҳолда дала госпиталининг серсоқол касал боқувчилари олдига эмас. Ҳа, ҳа, деди майор, унинг америка госпиталига кетаётганини биламан. Менга соқоллари халақит бермайди, дедим мен. Кимда-ким соқол қўйгиси келар экан, қўяверсин. Нега сиз соқол қўймадингиз, Signor maggiore? Соқол противогазга сиғмайдими? Сиғади. Противогазга ҳамма нарса сиғади. Бир марта противогазга тулурганман. Секинроқ, бэби, деди Ринальди. Биз ҳаммамиз сизнинг фронтда бўлганлигингизни биламиз. Оҳ, азизим бэби, сиз кетгач, мен қандоқ қиламан? Энди кетайлик, деди майор. Бу ёғи йнглоқилик бўладиганга ўхшайди. Қулоқ солинг, сизга ажойиб хуш-хабарим бор. Инглиз қизингиз. Биласиз-ку? Ҳар куни кечқурун инглиз госпиталига бориб юрадиганингиз-чи? У ҳам Миланга кетяпти. У яна бир ҳамшира билан америка госпиталига хизмат қилгани кетишяпти. Америкадан ҳали ҳамширалар келмабди. Мен бугун уларнинг partito¹ бошлиғи билан гаплашдим. Фронтда аёл хизматчилар кўп экан. Бир қисмини ичкарига жўнатишга қарор қилишибди. Қалай, сизга ёқадими, бэби? Ёмонмас? А? Катта шаҳарда яшаб, ўз инглизингиз билан шакаргуфторлик қиласиз. Нега мен яраланмадим-а? Ҳали улгурасиз, дедим мен. Кетайлик энди, деди майор. Биз ичиб, тўполон қилиб, Федерикони безовта қиляпмиз. Кетманглар. Йўқ, борайлик. Қўришгунча. Оқ йўл. Хайрли бўлсин. Ciao. Ciao. Ciao. Тезроқ қайтиб келинг, бэби. Ринальди мени ўпди. Сиздан лизол ҳиди келяпти. Хайр, бэби. Хайр. Хайрли бўлсин. Майор елкамга қоқиб қўйди. Улар оёқ учида юриб чиқиб кетишди. Мен ғирт маст эдим, ухлаб қолибман.

¹ Отряд (итал.).

Эртасига эрталаб биз Миланга жўнадик ва роса икки кундан сўнг етиб келдик. Йўл расво эди. Биз Местрега етмасдан эҳтиёт йўлда анча қолиб кетдик, болалар келиб ойнадан қарашарди. Мен бир болани коньякка бориб келишга кўндирдим, лекин у қайтиб келиб, фақат граппа борлигини айтди. Мен граппа бўлсаям олиб кела қол, дедим, у шишани келтиргач, пулнинг майдаси ўзингда қола қолсин, дедим, шундан кейин қўшним икковимиз маст бўлгунча ичиб, Виченцага етгунча ухлаб қолибмиз, шу ерга келганда уйғониб кетдим, кўнглим ағдарилди, полга қайт қилдим. Бунинг аҳамияти қолмагани, чунки қўшним мендан бурунроқ бир неча бор кўнгли ағдарилган экан. Сўнг, ташналикдан ўлар ҳолатга етдим, Веронага етганда, мен поезд олдида у ёқдан бу ёққа юриб турган солдатни чақирдим, у сув келтириб берди. Мен бирга ичишган қўшним Жоржеттини уйғотдим, унга сув тутдим. У, бошига қуйиб юборишимни сўради-да, яна ухлаб қолди. Солдат хизмати учун мен берган пулни олмади, менга гўштдор апельсин келтириб берди. Мен апельсинни сўриб, пўстини туфлаб ташлаганча нариги изда турган юк вагон олдида у ёқдан бу ёққа бориб келаётган солдатга қараб ётдим, кўп ўтмай поезд силтаниб, йўлга тушди.

Ун учинчи боб

Миланга эрта азонда етиб келдик, бизни юк станциясида туширишди. Санитар автомобили мени америка госпиталига олиб келди. Автомобиль ичида замбарда ётарканман, қайси кўчалардан бораётганлигимизни аниқлай олмадим, лекин замбарни кўтариб туширишганда, мен бозор майдонини ва емакхонанинг очик эшигини, ундан ахлат супуриб чиқаётган қизни кўрдим. Кўчага сув сепишмоқда эди, тонг нафаси анқирди. Санитарлар замбарни ерга қўйиб, ичкарига кириб кетишди. Кейин улар эшик қоровул билан қайтиб келишди. Эшик қоровул соқоли оқарган, бош кийимига заррин жияк таққан, лекин уқалари йўқ эди. Замбар лифтга сизмади ва улар мени замбардан олиб лифтда кўтарилган маъқулми ёки зинадан замбарда олиб чиққан дурустми, ҳал қилолмай, тортишиб қолишди. Мен баҳсга қулоқ солиб ётардим. Лифтда олиб чиқадиган бўлишди. Мени замбардан кўтара бошлашди.

— Секинроқ, секинроқ,— дедим мен.— Эҳтиёт бўлинглар.

Кабинанинг ичи тор эди, оёғим букилиб, қаттиқ оғриб кетди.

— Оёғимни тўғрилаб қўйинглар,— дедим.

— Мумкинмас, signor tenente. Жой етишмайди.

Бу гапни айтган одам бир қўли билан мени суяб турарди, унинг бўйнидан қучоқлаб олдим. Ундан саримсоқнинг димоқни ёрадиган ҳиди билан қизил винонинг иси келарди.

— Секинроқ, ҳой,— деди бошқа санитар.

— Нима мен, секин қилмаяпманми?

— Секинроқ деяпман сенга,— деди яна бояги оёғимдан ушлаб турган.

Кабина эшиги ёпилиб, панжара тушганини ва қоровул тўртинчи қаватнинг тугмасини босганлигини кўр-

дим. Қоровулнинг юзи ташвишли эди. Лифт оҳисга юқорига кўтарилла бошлади.

— Оғирми?— сўрадм оғзидан саримсоқ ҳиди ан-қиётган кишидан.

— Ҳечқиси йўқ,— деди у. Унинг юзи терчиган, ўзи инқиллаб қолганди. Лифт борган сари юқорилаб, ниҳоят тўхтади. Оёғимни ушлаб турган одам эшикни очиб, ташқарига юрди. Биз майдончага чиқдик. Майдончага бир нечта мис тутқичли эшик қараган эди. Оёғимдан тутиб турган одам тугмани босди. Биз эшик нарийёғида кўнғироқ жаранглаганини эшитдик. Ҳеч ким жавоб бермади. Сўнг знадан қоровул кўтарилди.

— Булар қаёқда?— сўрашди санитарлар.

— Билмайман,— деди қоровул.— Улар пастда ух-лашяпти.

— Биронтасини чақиринг.

Қоровул кўнғироқ чалди, сўнг тақиллатди, кейин эшикни очиб, ичкарига кирди. У қайтганида орқасида кўзойнакли кексароқ аёл ҳам бор эди. Унинг сочлари тўзғиган, турмаги бузилганди, у шафқат ҳамшираси кийимида эди.

— Мен тушунмайман,— дерди у.— Мен италянча-ни тушунмайман.

— Мен инглизчани биламан,— дедим мен.— Мени бирон ерга жойлаштириш керак.

— Биронта ҳам палата тайёр эмас. Биз ҳали яра-дорлар келади, деб ўйламовдик.

У сочларини тартибга солишга уринар, менга кўзи яхши ўтмайдиган одамларга ўхшаб кўриб-кўрмай қа-рарди.

— Мени қаерга қўйишин, кўрсатинг.

— Билмайман,— деди у.— Ҳеч кимни кутмовдик. Сизни қаерга тўғри келса, шу ерга ётқизолмайман.

— Қаерга бўлса ҳам майли,— дедим мен. Кейин қоровулга италянчалаб айтдим:— Бўш хона топинг.

— Ҳаммаси бўш,— деди эшик қоровул.— Сиз бу ерга келган биринчи ярадорсиз.— У бош кийимини қў-лига олганча, ўрта ёшлардаги ҳамширага қараб ту-рарди.

— Бало бўлмайми, бирон жойга ётқизсанглар-чи, мен!— Букилган оёқларимда оғриқ зўраймоқда, суяк-суягимдан ўтиб бормоқда эди. Қоровул сочлари оқар-

ган ҳамшира билан қаергадир ғойиб бўлди, сўнг тез қайтиб келди.

— Орқамдан юринглар,— деди у. Мени узун йўлакдан суяб боришиб, дарпардалари туширилган хонага олиб киришди. Хонадан янги жиҳозлар ҳиди келарди. Девор олдида каравот, бурчакда катта тошойна турарди. Мени каравотга ётқизишди.

— Чойшаб беролмайман,— деди аёл,— ҳаммаси қулфлоглик.

У билан ади-бади қилишиб ўтирмадим.

— Чўнтагимда пул бор,— дедим қоровулга.— Тугмаси қадалган чўнтагимда.

Қоровул пулни олди. Ҳар иккала санитар ўрним олдида шапкаларини ушлаганча туришарди.

— Икковларига ҳам беш лирдан беринг, беш лирни ўзингиз олинг. Қоғозларим бошқа чўптакда. Уларни ҳамширага олиб беринг.

Санитарлар қўлларини чаккаларига қўйишиб раҳмат айтишди.

— Хайр,— дедим мен.— Сизга ҳам катта раҳмат.

Улар яна бир карра қўларини чаккаларига қўйишиб, кетишди.

— Мана,— дедим ҳамширага,— бу менинг варақам ва касаллик тарихим.

Аёл қоғозларни олиб, уларга кўзойнакдан боқди. Қоғозлар учта бўлиб, тахлаб қўйилганди.

— Нима қилишимни ҳам билмайман,— деди у.— Мен италянча ўқишни билмайман.— Мен врач кўрсатмаси бўлмаса ҳеч нарса қилолмайман.— У йиғлаб юборди ва қоғозларни этагининг чўнтагига солди.— Сиз америкаликмисиз?— сўради у кўз ёши аралаш.

— Ҳа. Қоғозларни каравот олдидаги столча устига қўя қолинг.

Хона ғира-шира қоронғи ва салқин эди. Каравотдан жавоннинг катта ойнаси кўзга ташланар, лекин унда нима акс этаётгани кўринмасди. Қоровул каравот оёғида туриб қолди. Унинг ўктам чеҳраси оқ кўнгил киши эканидан далолат беради.

— Кетаверсангиз ҳам бўлади,— дедим унга.— Сиз ҳам,— дедим ҳамширага.— Исмингиз нима?

— Миссис Уокер.

— Бораверинг, миссис Уокер. Мен ўхлаб олмоқчиман.

Хонада ёлғиз қолдим. У салқин эди, касалхонанинг ҳиди келмасди. Тўшак қаттиқ ва ётиш учун қулай эди, мен қимир этмай, деярли нафас ҳам олмай, оғриқ қолаётганидан суюниб ётардим. Бироз ўтгач, чанқадим, бош томонимда қўнғироқ тугмасини топиб, босдим, лекин ҳеч ким келмади. Ухлаб қолдим.

Уйғонгач, атрофга назар солдим. Дераза қанотлари орасидан офтоб нури тушиб турарди. Кўзим катта гардеробга, қуруқ деворлару иккита курсига тушди. Докалари кир бўлиб кетган оёқларим ёғочга ўхшаб чиқиб турарди. Уларни қимирлатмасликка ҳаракат қилардим. Томоғим қуруқшаб кетганди, мен қўнғироқ тугмасини босдим. Эшик очилганини эшитдим ва кечаги эмас, бошқа ҳамширани кўрдим. У менга ёш ва ёқимтойгина бўлиб кўринди.

— Хайрли эрта,— дедим мен.

— Хайрли эрта,— деди у ва каравотга яқин келди.— Доктор чақиролмадик. У Комога кетган экан. Биз бугун одам келтиришларини билмовдик. Сизга нима қилган?

— Яраланганман. Иккала тиззам ва товонларим, бошимга ҳам теккан.

— Исмингиз нима?

— Генри, Фредерик Генри.

— Сизни ҳозир ювинтириб қўяман. Аммо доктор келмагунча яраңгизни ечолмаймиз.

— Айтинг-чи, мисс Баркли шу ердами?

— Йўқ. Бизда унақаси йўқ.

— Мени обкелишганда йиғлаган хотин ким эди?

Ҳамшира кулиб юборди.

— У миссис Уокер. У кечаси навбатчилик қилиб ухлаб қолибди. Ҳозир ҳеч ким келмайди, деб ўйлабди.

Гап орасида у уст-бошимни ечиб олди, боғлардан бошқа ҳамма нарсани ечиб бўлгач, мени эпчиллик билан ювинтира бошлади. Ювингач, жуда енгил тортдим. Бошим боғлаб ташланган эди, лекин у бойлоғлиқ жойларнинг четини гир айлантириб ювиб чиқди.

— Қаерда ярадор бўлдингиз?

— Плавадан шимолроқда. Изонцода.

— Қаерда у?

— Горициядан шимолроқда.

Бу номлардан у ҳеч нима тушунмаётганлигини кўриб турардим.

— Қаттиқ оприяптимми?

У оғзимга ҳарорат ўлчагич қўйди.

— Италянлар қўлтиққа қўйишади,— дедим.

— Гаплашманг...

У оғзимдан асбобни олиб, ҳароратни кўрди-да, шу вақоти силкитиб ташлади.

— Ҳарорат қанча?

— Сиз билмаслигингиз керак.

— Айтинг, қандай?

— Деярли ўртача.

— Ҳеч қачон иссиғим кўтарилган эмас. Ваҳоланки оёғимда эски темир тиқилиб ётибди.

— У нима деганингиз?

— Оёғимда мина парчалари ҳам, занглаган миҳлар ҳам, каравотнинг симлари ҳам, барча лаш-лушдан бор.

У бошини чайқаб, жилмайди.

— Агар оёғингизда озгина бошқа нарса бўлганида ҳам, яллиғланиб кетиб, иссиғингиз кўтарилган бўларди.

— Мана кўраммиз,— дедим,— операцияда оёғимдан чималар олишаркин.

У хонадан чиқиб, кечаси навбатчилик қилган кекса ҳамшира билан қайтиб келди. Икковлашиб, мени ўрнимдан турғизмасдан, чойшаб тўшаб беришди. Бунақасини биринчи кўришим эди, жуда боплаб бажаришди.

— Госпиталнинг мудирни ким?

— Мисс Ван-Кампен.

— Ҳамширалар нечта?

— Фақат икковимиз.

— Бошқа ҳеч ким йўқми?

— Яна келишлари керак.

— Қачон?

— Билмайман. Бемор ҳамма нарсага қизиқавормаслиги керак.

— Мен бемор эмасман,— дедим.— Мен ярадорман.

Улар ўринни тўғрилаб бўлишди, энди мен чиннидай тоза чойшабда ётар, устимга ҳам худди шундай бошқаси ёшилган эди. Миссис Уокер чиқиб кетди-да, пижама кўтариб, қайтиб келди. Пижамани менга кийдиришди ва мен ўзимни кийинган, жуда озода бўлгандек хис қилдим.

— Жудаям эркалаб юбординглар,— дедим мен. Исми мисс Гэйж бўлган ҳамшира кулимсиради.— Менга сув беролмайсизларми?

— Марҳамат. Кейин овқатланиш ҳам мумкин.

— Овқат егим келмаяпти. Мумкин бўлса, дарпардаларни кўтариб қўйилса.

Хона ғира-шира эди. Дарпардаси очилгач, у оппоқ офтоб нури билан тўлди, кўзим балконга, балкон оша томларнинг черепицалари ва мўриларига тушди. Томлар узра қараб парқув булутларни, ложувард осмонни кўрдим.

— Бошқа ҳамширалар қачон келишини билмайси-ми?

— Нима қилди? Биз яхши қаролмаяпмизми?

— Жудаям илтифотли экансизлар.

— Балки сизга тиргак керакдир?

— Майли.

Улар мени суяб кўтаришди ва шу ҳолатда бир оз ушлаб туришди, аммо бунинг нафи тегмади. Кейин мен ётган кўйим очиқ эшикдан балконга термилиб ётдим.

— Доктор қачон келади?

— Қайтиши билан. Биз телефонда Комага қўнғироқ қилдик, етиб келсин деб.

— Бошқа врачлар йўқми?

— У госпиталимизнинг врачлари.

Мисс Гэйж сув солинган графин билан стакан олиб келди. Мен уч стакан ичдим, кейин улар кетишди, мен яна аллавақтгача деразага тикилиб ётиб, сўнг ухлаб қолдим. Иккинчи нонуштани едим, нонуштадан сўнг олдимга мудира мисс Ван-Кампен кирди. Мен унга ёқмадим, у ҳам менга ёқмади.

У паканадан келган, ҳар нарсадан шубҳаланаверадиган, ғоятда кибр-ҳаволи аёл экан. У менга бир талай саволлар берди, афтидан, италян қўшинида хизмат қилишни уят санарди.

— Тушликка вино олсам ҳам бўладими?— сўрадим ундан.

— Врач ижозат берсагина.

— У келгунча иложи йўқми?

— Мутлақо.

— Сизнингча у келиб қолармикин?

— Унга телефонда айтишган.

У кетгач, хонага мисс Гэйж кирди.

— Нега мисс Ван-Кампенга қўпол муомала қилдингиз?— сўради у менинг барча юмушларимни саранжомлаб бўлгач.

— Ундай қилмоқчи эмасдим, бироқ у жуда бурни тилқайган хотин экан.

— У сизни ҳар нарса сўрайверади, қўпол, деб айтди.

— Ҳеч-да. Бироқ, рост-да ўзи, врачсиз госпиталь ҳам бўлармишми?

— У келиб қолади. Унга, Қомога телефон қилдик.

— У ерда нима қилади? Қўлда чўжиладими?

— Йўқ. У ерда касалхонаси бор.

— Нега бўлмаса бошқа врач олишмайди?

— Ж-жим. Жим. Ақлли бола бўлинг, у ҳадемай келиб қолади.

Мен қорувулни чақириб беришни сўрадим, у келган эди, унга италянчалаб вино дўконидан бир шиша чинцано, бир фляга кьянти билан оқшомги газета келтириб беришни сўрадим. У айтганимдан қилиб, шишаларни газетага ўраб олиб келди, газетани очди, илтимос қилган эдим, шишаларнинг оғзини очди-да, каравот остига қўйди. Шундан кейин олдимга ҳеч ким келавермади, мен ўринда ётганча газета ўқишга тушдим, фронт хабарларини, ҳалок бўлган офицерларнинг рўйхатини, улар олган мукофотларни кўриб чиқдим, сўнг қўлимни пахта юбориб, чинцано шишасини топдим-да, муздек таг томонини қорнимга қўйиб, ҳўплай-ҳўплай ича бошладим, ҳар ҳўпламдан сўнг шишани яна қорнимга қўяр, ҳар сафар қорнимга унинг излари тушиб қолар, ўзим эса шаҳар томлари узра осмоннинг тобора қорайиб боришига термилиб ётардим. Томлар устида қалдирғочлар ва тунги қирғийлар учиб юришарди, мен уларнинг учишига маҳлиё бўлиб, чинцано ичардим. Мисс Гэйж менга стаканда гоголь-моголь олиб келди. У кириши биланоқ, шишани каравот тагига тикдим.

— Мисс Ван-Кампен бунга озгина херес қўшишни буюрди,— деди у.— Унга қаттиқ гапирманг. Анча ёшга бориб қолган, госпиталга мудирлик қилишнинг ўзи бўлмайди, масъулияти катта. Миссис Уокер жуда қариб қолган, ёрдами тегишидан тегмаси кўпроқ.

— У ажойиб хотин экан,— дедим мен,— менинг номимдан раҳмат деб қўйинг.

— Сизга ҳозир кечлик овқат обкеламан.

— Керакмас,— дедим.— Очқаганим йўқ.

У патнис келтириб, ўрин олдидаги столчага қўйди, миннатдорчилик билдириб, тотингандай бўлдим. Кейин бутунлай қоронғи тушди, осмонда прожекторларнинг

нури изғиб қолди. Мен бирмунча вақт уларни кузатиб турдим, сўнг ухлаб қолибман. Тош қотиб ухлабман, лекин бир марта қўрқувдан қора терга ботиб уйғониб кетдим, кейин ҳозиргина кўрган қўрқинчли тушни қайта кўрмасликнинг пайида бўлиб, яна ухлаб қолдим. Мен яна ҳали тонг отмасдан бурун уйғондим, хўрозларнинг қичқиришларига қулоқ солиб, тонг ёришгунча ухлолмай ётдим. Уйқум келмай ётавериб, ҳолдан тойдим ва саҳар пайти яна уйқуга толдим.

Ун тўртинчи боб

Кўзимни очсам, хона кун нурига тўлган эди. Узимни фронтда тургандай ҳис қилдим ва ғоз турмоқчи бўлдим. Оёқларим сирқираб кетди, шунда уларга қараб, кир докаларни кўргач, қаердалигимни эсладим. Мен қўнғироққа бўй чўзиб, тугмасини босдим. Коридорда жаранглаган овоз эшитилди ва таги резина пойабзалда аллаким юмшоқ қадам ташлаб ўтди. Бу мисс Гэйж эди; офтобнинг ёрқин нурларида унинг ёши ўтинқирагандай, ўзи ҳам мундайроқдай бўлиб кўринди.

— Хайрли эрта,— деди у.— Яхши ётиб турдингизми?

— Яхши, раҳмат,— дедим.— Сартарош чақиришнинг иложи бўлмасмикин?

— Мен олдингизга кирувдим, сиз қўлингизда манови билан ухлаб ётган экансиз.

У жавонни очиб менга чинцано шишасини кўрсатди. Шиша деярли бўшаб қолганди.— Мен каравот тагидаги бошқа шишани ҳам у ерга қўйдим,— деди у.— Нега мендан стакан сўрай қолмадингиз?

— Мен ичишга йўл қўймайсиз, деб қўрқдим.

— Балки биргаёқ ичишган бўлармидим.

— Ана бу зўр гап бўлди.

— Сизга ёлғиз ичиш зиён қилади,— деди у.— Ҳеч қачон бундай қилманг.

— Бошқа қилмайман.

— Сиз айтган мисс Баркли келди,— деди у.

— Ростданми?

— Ҳа. У менга ёқмади.

— Кейин ёқиб қолади. У жуда ҳам ажойиб.— У бошини сарак-сарак қилиб қўйди.— Унинг ажойиблигига шубҳам йўқ. Сиз сал берироқ сурилиб туролмайсизми? Ана, жуда соз. Сизни нонуштагача саранжом-саришта

қилиб қўяман.— У мени латта, совун ва илиқ сув билан ювинтира бошлади.— Қўлингизни кўтариб юборингчи,— деди у.— Ана, жуда соз.

— Сартарош понуштагача келиб кетолмасмикин-а?

— Ҳозир қоровулга айтаман.— У чиқиб кетиб, тезда қайтиб келди.— Қоровул чақиргани кетди,— деди у ва латтачасини тосда ҳўллаб олди.

Сартарош қоровул билан кириб келди. Сартарош элликларга борган, шопмўйлов киши эди. Мисс Гэйж ўз ишини тугатиб чиқиб кетди, сартарош чаккаларимга совун суртиб, соқолимни ола бошлади. У ўз ишини намоишкорона суратда, лом-мим демай адо этарди.

— Оғзингизга сув олганмисиз? Янгиликлардан сўйланг,— дедим.

— Қандай янгиликлар?

— Қандай бўлса ҳам бари бир. Шаҳарда нима гаплар?

— Уруш вақти,— деди у.— Душманнинг ҳар ерда қулоғи бор.— Мен унга ўгирилиб қарадим.

— Бошингизни қимирлатмай туринг,— деди у ва соқол олишда давом этди.— Мен ҳеч нарса айтмайман.

— Э, сизга нима бўлган ўзи?— сўрадим мен.

— Мен италияликман. Мен душман билан гаплашиб ўтирмайман.

Зўрлаб ўтирмадим. Телбакезикроқ экан, устарасини тезроқ бўйнимдан олса, шунча яхши. Бир сафар уни тузукроқ кўриб олмоқчи бўлдим.— Эҳтиёт бўлинг, — деди у.— Устара ўткир.

Соқолни олиб бўлгач, ҳақини тўлаб, чойчақа деб ярим лира қўшиб узатдим. У пулни қайтарди.

— Мен олмайман. Мен фронтда эмасман. Лекин мен италияликман.

— Йўқолинг кўзимдан!

— Ижозатингиз билан,— деди у ва устараларини газетгага ўради. У беш дона мис тангани столчада қолдириб кетди. Қўнғироқ чалдим. Мисс Гэйж кирди.

— Барака топинг, менга қоровулни чақириб беринг.

— Хўп бўлади.

Қоровул келди. У ўзини зўрға кулгидан тутиб турарди.

— Нима, бу сартарош жинни бўлиб қолганми?

— Йўқ, signorino. Англашилмовчилик. Менинг га-

пимни яхши эшитмай, сизни австрис офицери деб ўйлабди.

— О, худо,— дедим мен.

— Хо-хо-хо,— хахолади эшик қоровул.— Ана ҳангома! «Қимир этсин-чи», дейди, «мен унинг!..»— Эшик қоровул қўли билан бўйинни кесиб кўрсатди.— Хо-хо-хо! — У ўзини кулгидан тўхтатолмасди.— Унга сизнинг австрис эмаслигингизни айтсам денг? Хо-хо-хо!

— Хо-хо-хо,— дедим жаҳлим чиқиб.— Ҳиқилдоғимдан шарт кесиб ташласа тоза ҳангома бўларди, а. Хо-хо-хо.

— Ундаймас, signorino. Йўқ, йўқ. У сизни австрис деб, ўлардай қўрқиб кетибди. Хо-хо-хо!

— Хо-хо-хо,— дедим мен.— Йўқолинг кўзимдан.

У чиқиб кетди, эшик орқасидан ҳамон унинг хахолагани келарди. Мен йўлакда кимнингдир қадам товушларини эшитдим. Эшикка ўгирилиб қарадим. Бу Кэтрин Баркли эди.

У хонага кириб, ўрин олдига келди.

— Салом, азизим!— деди у. Унинг чеҳраси гул-гул очилган, жуда чиройли эди. Мен ҳеч қачон бундай чиройли чеҳрани кўрмаганман, деб ўйладим.

— Салом!— дедим. Уни кўрганим замон, ошиқ бўлиб қолганимни англадим. Менда ҳамма нарса ағдартўнтар бўлиб кетди. У эшикка қараб қўйиб, ҳеч ким йўқлигини кўрди. Шунда у каравотнинг четига ўтириб, энгашди ва мени ўпди. Мен уни бағримга тортдим ва ўпдим, унинг юраги гупиллаб урмоқда эди.

— Жонгинам,— дедим.— Келганингиз қандоқ яхши бўлди.

— Келиш қийин бўлмади. Қолиш, эҳтимолки, қийинроқ бўлар.

— Сиз қолишингиз керак,— дедим мен.— Сиз ажойибсиз.— Мен девона бўлиб кетдим.— Унинг бу ердалигига ҳамон ишонмасдим, шунинг учун бағримга қаттиқ босиб олган эдим.

— Керакмас,— деди у.— Ҳали соғайиб кетганингиз йўқ.

— Соғман. Қел, олдимга.

— Йўқ. Ҳали мадорга кирмагансиз.

— Шунақа. Мадорим жойида. Ке.

— Сиз мени севасизми?

— Мен сени жуда севаман. Мен дево на бўлиб қоламан. Кела қолсанг-чи.

— Юрагим қандай уряпти, эшитяпсизми?

— Юрагингни қўй. Ўзингни хоҳлайман. Ақлдан озяпман.

— Сиз мени ростдан севадизми?

— Бу ҳақда бошқа гапирма. Кела қол. Эшитяпсанми? Ке, Кэтрин.

— Хўп, майли, фақат бир минутга.

— Хўп,— дедим.— Эшикни ёп.

— Мумкинмас. Ҳозир мумкинмас.

— Ке. Ҳеч нарса дема. Кела қол.

Кэтрин каравот олдидаги креслода ўтирарди. Йўлакка чиқадиган эшик очиқ эди. Бирмунча ўзимга келдим, умримда жоним бунчалар фароғатда бўлган бошқа бир дамни эслолмайман.

У сўради:

— Сени севишимга энди ишонасанми?

— Сен менинг азизамсан,— дедим.— Сен шу ерда қоласан. Сени бошқа ерга юборишмайди. Сени шунчалар яхши кўраманки, телба бўлиб қоляпман.

— Биз жудаям қаттиқ эҳтиёт бўлайлик. Биз бутунлай бошимизни йўқотиб қўйдик. Бундай мумкинмас.

— Кечаси мумкин.

— Биз жудаям қаттиқ эҳтиёт бўлайлик. Бегоналар олдида сен эҳтиёт бўлишинг керак.

— Эҳтиёт бўламан.

— Эҳтиёт бўлишинг шарт. Сен яхшисан. Сен мени яхши кўрасан, а?

— Гапирма бу ҳақда. Бўлмаса сени қўйиб юбормайман.

— Хўп, бошқа гапирмайман. Сен мени қўйиб юборишинг керак. Мен боришим керак, жоним, рост.

— Дарров қайтиб кел.

— Имкони бўлиш билан қайтиб келаман.

— Кўришгунча.

— Кўришгунча, қўзим.

У чиқди. Худо шоҳид, мен уни яхши кўрмоқчи эмасдим. Мен ҳеч кимни севишни истамовдим. Лекин, худо шоҳид, мен севиб қолдим, мен Милан госпиталида каравотда ётибману, бошимда минг турли хаёл ғувиллайди, ўзимни хурсандликдан кўкларда кўраман, шунда ниҳоят хонага мисс Гэйж киради.

— Доктор келаркан,— деди у.— У Комодан қўнғироқ қилди.

— Қачон бу ерда бўларкан?

— У кечқурун келади.

Ўн бешинчи боб

Кечга довуր ҳеч нима рўй бермади. Доктор ювошгина ориққина одам экан, худди уруш уни издан чиқарганга ўхшаб кўринади. У назокатли, инжа бир жирканиш билан сонимдан бир нечта майда пўлат парчаларни чиқариб олди. У оёғимнинг айрим жойларини оғриқсизлантириб ўзининг тили билан айтганда, «музлатиб» қўйди, натижада тиф ёки наштар урилган маҳалда қотиб, ёғоч бўлиб қолган жойдан пастроққа тегмагунча, оғриқ сезилмасди. Жонсизланган баданнинг чегарасини яниқ билса бўларди, кўп ўтмай докторнинг назокатидан ясар ҳам қолмади ва у яхшиси, рентген қилдириш керак, пайпаслаб билиб бўлмаяпти, деди.

Рентген кабинети ospedale maggiore¹ да бўлиб, рентген қилувчи доктор сершовқин, чаққон ва қувноқ одам экан. Даволанувчини елкасидан тутиб турганларидан, у танасидаги барча каттароқ чет жисмларни бемалол кўриб турарди. Тасвирларни кейин юборишар экан. Доктор ўзининг қўйиндафтарчасига исмим, полким ва яна хотира учун бирор нарса ёзиб беришимни сўради. У барча чет нарсаларни ярамас, жирканч, расво деб эълон қилди. Австрислар бетамиз болалар. Қанча одам ўлдирдим? Мен биронта ҳам одам ўлдирмовдим, лекин унга хуш ёқадиган бирон гап айтиш ниятида, мен ўлдирган австрисларнинг сон-саногини йўқ, дедим. Мен билан бирга мисс Гэйж борган эди, доктор унинг белидан қучоқлади-да, сиз Клеопатрадан ҳам гўзалроқсиз, деди. Тушунарлими? Клеопатра, собиқ миср маликаси. Ҳа, қодир мавлон, у Клеопатрадан гўзалроқ. Санитар машина билан яна госпиталимизга олиб келиб қўйди, бир оз мудатдан сўнг, у замбардан олиб замбарга солиша-солиша, ниҳоят, тепага, ўз ўрнимга олиб чиқишди. Тушликдан сўнг тасвирлар келди; доктор, қодир мавлон, тушдан сўнг тасвирлар тайёр бўлади, девди, сўзи-

¹ Бош госпиталь (итал.).

нинг устидан чиқибди. Кэтрин Баркли менга уларни кўрсатди. Тасвирлар қизил конвертга жойланганди, Кэтрин уларни конвертдан олди, икковимиз ёруққа солиб кўришдик.

— Бу ўнг оёқ,— деди у ва тасвирни яна конвертга солиб қўйди.— Манови чап оёқ.

— Уларни бирон ерга қўйиб,— дедим мен,— ўзинг ёнимга кел.

— Мумкинмас,— деди у.— Мен фақат бир минутга тасвирларни кўрсатгани келдим.

У кетди ва мен ёлғиз қолдим. Кун исиб кетди, тўшакда ётиш жонимга тегди. Мен қоровулдан газеталар олиб келишни сўрадим.

Уни кутиб ётсам, хонага учта врач кириб келди. Мен, тажрибаси кам врачлар бир-бирлари билан маслаҳатлашиш, ёрдам сўрашга мойил бўлишларини анчадан бери билардим. Кўричагингизни тузукроқ қилиб кесиб ололмайдиган врач сизни бошқасига, томоқдаги безни эплаб ололмайдиганга жўнатади. Бу учала врач ҳам шундайлардай эди.

— Мана бизнинг ёш беморимиз,— деди ҳаракатларни назокатли госпиталь врач.

— Салом,— деди баланд бўйли, соқол қўйган ориқ врач. Қўлида қизил конвертдаги рентген суратларини ушлаб турган учинчи врач ҳеч нарса демади.

— Боғларини ечамизми?— саволомиз деди соқолли врач.

— Албатта. Марҳамат, ҳамшира, боғларини ечинг,— деди госпиталь врач.

Мисс Гэйж боғларни ечди. Мен оёқларимга қарадим. Дала госпиталида ётганимда, улар моғорлаган қиймага ўхшовди. Энди улар қотиб эт боғлаган, оқарган эди, болдирим юмшаб, салқиб қолганди, аммо яралар вримаган эди.

— Топ-тоза,— деди госпиталь врач.— Жуда ҳам тоза ва яхши.

— Ҳм,— деди соқолли врач. Учинчи врач госпиталь врачининг елкаси оша қаради.

— Марҳамат, тиззангизни букинг,— деди соқолли врач.

— Буколмайман.

— Бўғинларининг ишлашини кўрамизми?— саволомуз деди соқолли врач. Унинг енгидан учта юлдузчадан

ташқари ҳошия ҳам бор эди. Бу унинг медицина хизмати капитани эканлигини кўрсатарди.

— Шубҳасиз,— деди госпиталь врач. Икковлари ўнг оёғимдан оҳиста ушлаб, бука бошладилар.

— Оғрияпти,— дедим.

— Шундай, шундай. Яна бир оз, доктор.

— Етар. Боша букилмайди,— дедим.

— Чала ишляпти,— деди соқолли врач. У қаддини кўтарди.— Тасвирларини яна бир кўришга рухсат этинг, доктор.— Учинчи врач суратлардан бирини узатди.— Йўқ. Марҳамат. Чап оёғиникини.

— Бу чап оёқ, доктор.

— Ҳа, тўғри. Мен бошқа томондан қарабман.— У тасвирни қайтариб берди. Бошқа тасвирга у бир неча дақиқа тикилиб қолди.— Кўряпсизми, доктор?— У ёруғда аниқ кўриниб турган чет жисмлардан бирини кўрсатди. Улар тасвирга яна бир неча минут қараб туришди.

— Мен фақат бир нарса дейишим мумкин,— деди капитан унвонидаги соқолли врач.— Бу вақт масаласи. Уч ой ёки, эҳтимол, олти ойдан кейин.

— Шубҳасиз, ахир синовиал суюқлик йиғилиши керак-ку, яна.

— Шубҳасиз. Бу вақт масаласи. Мен тизза косасини очишни темир парчанинг атрофи қотмагунча бўйнимга олмаган бўлардим.

— Фикрингизга тўла қўшиламан, доктор.

— Нега ярим йил?— сўрадим мен.

— Ярим йил осколканинг атрофи қотиши учун кетади, ўшанда тиззангизни бемалол очиб кўриш мумкин.

— Мен бунга ишонмайман,— дедим.

— Оёғингизнинг омон қолишини хоҳлайсизми, йигит?

— Йўқ,— дедим.

— Нима?

— Уни кесиб ташлашларини истайман,— дедим,— токи қармоқ қилишга яраса бўлгани.

— Нима демоқчисиз? Қармоғингиз нимаси?

— У ҳазиллашяпти,— деди госпиталь врач ва елкамга назокат билан қоқиб қўйди.— У оёғини сақлаб қолишни истайди. Бу жуда мардона йигит. У жасорат кўрсатгани учун кумуш медалга тасвия этилган.

— Юракдан табриклайман,— деди капитан унвони-

даги врач.— У қўлимни қисди.— Мен бундай тиззани очишда таваккалчилик қилиб ўтирмаслик учун ярим йил зарур, деб айтоламан, холос. Турган гап, сиз бошқача фикрда бўлишингиз мумкин.

— Кўпдан-кўп ташаккур,— дедим.— Сизнинг фикрингиз мен учун ғоят қимматли.

Капитан унвонидаги врач соатига қаради.

— Кетадиган вақтимиз бўлди,— деди у.— Сизга яхши тилакларимни билдираман.

— Сизга ҳам шундай, катта раҳмат,— дедим.

Мен учинчи врачнинг қўлини қисдим: „Сapitano Vari-
pi — tenente Engu“ — ва учовлари чиқиб кетишди.

— Мисс Гэйж,— деб чақирдим. У кириб келди.— Госпиталь врачини яна бир минутга чақириб беринг.

У бош кийимини қўлида кўтариб кирди ва каравот олдида тўхтади.

— Мени кўрмоқчи эдингизми?

— Ҳа. Мен операцияни ярим йил кутолмайман. Ё худо, доктор, ҳеч ярим йил тўшакда ётиб кўрганмисиз?

— Сиз ҳар доим ётавермайсиз. Аввал яраларингизни офтобга солишингиз керак. Кейин қўлтиқтаёқда юра бошлайсиз.

— Ярим йил, иннайкейин операциями?

— Энг бехатар йўл шу. Чет жисмлар атрофи қотиб, яна синовиал суюқлик йиғишини кутиш керак. Ушанда тиззанингизни бехавотир очиш мумкин.

— Узоқ ётишим кераклигига ўзингиз ишонасизми?

— Энг бехавотир йўл.

— Капитан унвонидаги врач ким бўлади?

— Миланнинг энг яхши жарроҳларидан.

— Ахир, у капитан унвонида, тўғрими?

— Ҳа, лекин у жуда яхши жарроҳ.

— Мен оёғимни аллақандай бир капитан титкилашини истамайман. Агар қўлидан бирон иш келганда, у майор бўларди. Мен капитаннинг нималигини биламан, доктор.

— У жуда яхши жарроҳ ва мен ким бўлишидан қатъи назар бошқа одамларники билан эмас, у кишининг фикри билан кўпроқ ҳисоблашаман.

— Оёғимни бошқа жарроҳга кўрсатиш мумкинми?

— Шубҳасиз, агар шуни истасангиз. Лекин мен шахсан доктор Варелланинг айтганини қилган бўлардим.

— Сиз менга бошқа жарроҳ чақиролмайсизми?

— Мен Валентинини чақираман.

— Ким у?

— «Ospedale maggioro» ишлайди, жарроқ.

— Майли. Сиздан жуда миннатдор бўламан. Тушунинг, доктор, мен ярим йил тўшакда ётолмайман.

— Тўшакда ётавермайсиз. Аввал қуёш нурини қабул қиласиз. Кейин енгил машқлар қила бошлайсиз. Сўнг осколканинг атрофи битгач, операция қиламиз.

— Лекин мен ярим йил кутолмайман.

Доктор қўлидаги бош кийимини назокат билан сийпаб қўйди-да, табассум қилди.

— Фронтга тез қайтмасангиз, ичингиз илимайдимиз?

— Илимаса нима бўпти?

— Қандоқ ажойиб!— деди у.— Олижаноб йигит.— У энгашди-да, назокат билан пешонамдан ўпиб қўйди.— Валентинига одам юбораман. Ҳаяжонланиб, ташвишланиб ўтирманг. Ақлли бўлинг.

— Вино ичасизми, доктор?— таклиф қилдим мен.

— Йўқ, раҳмат. Мен ичмайман.

— Бир стакан ҳамми.— Мен стакан келтирсин деб, қоровулга қўнғироқ қилдим.

— Йўқ, йўқ, раҳмат, мени кутиб туришибди.

— Кўришгунча,— дедим.

— Кўришгунча.

Икки соатдан сўнг хонага доктор Валентини кирди. У жуда шошиб турган экан, мўйловларининг учи тепага қайрилган эди. Унинг унвои майор бўлиб, юзи офтобда пишган, хандон-хушон одам эди.

— Қаерда орттирдингиз буларни?— деди у.— Қани суратларни кўрсатинг-чи. Хўш. Хўш. Буни қаранг-а, Отдай баҳувват экансиз. Анов ёқимтойгина қиз ким эди? Севгилингизми? Шундайдир деб ўйловдим. Шу уруш ёмон бўлди-да! Бу ер оғриятими? Азамат экансиз. Тузатамиз, кўрмагандай бўлиб кетасиз. Бу ер оғриятими? Оғримасинмиям. Бу докторлар оғритишга кўп уста бўлишади-да. Шу пайтгача сизни нима билан даволашди? Бу қиз италянча сўзлашоладими? Ургатиш керак. Дилбар қиз экан. Мен унга дарс беришга рози бўлардим. Узим шу госпиталга ётаман. Йўқ, яхшиси, мен кўзи ёриган маҳалларда текинга доялик қиламан. Нима деётганимни тушунадими? У сизга ажойиб ўғилча туғиб беради. Узига ўхшаш оқпар бўлади. Шундай, ях-

ши. Шундай, аъло. Дилбар қиз. Сўраб кўринг-чи, мен билан кечки овқатни бирга қилмасмикин. Йўқ, уни сиздан тортиб олишни истамайман. Раҳмат. Катта раҳмат сизга, мисс. Ана бўлди. Ана галим ҳам тугади.— У менинг елкамга қоқиб қўйди.— Уралмаса ҳам бўлади.

— Бирор стакан вино ичасизми, доктор Валентини?

— Виноми. Албатта-да... Ун стакан. Қаерга қўйган-сиз?

— Жавонда. Мисс Баркли шишани олиб беради.

— Сизнинг соғлигингизга. Сизнинг соғлигингизга, мисс. Дилбар қиз. Мен сизга бундан яхшироқ вино олиб келаман.— У мўйловини артди.

— Сизнингча операцияни қачон қилса бўлади?

— Эртага эрталаб. Олдинроқ иложи йўқ. Ошқозонни тозалаш керак. Сиз ойдиндай бўп туринг. Мен пастдаги кампирга кириб айтаман. Кўришгунча. Эртага кўришамиз. Мен сизга бундан тузукроқ вино олиб келаман. Жуда яхши ўрнашибсиз. Кўришгунча, эртагача. Тўйиб ухланг. Мен барвақт келаман.

У остонадан менга қўлини силкиб қўйди, мўйловлари диккайиб, жигардек юзи кулимсиради. Унинг енгидан ярим доира ҳошия ичида битта юлдузча тасвири бор эди, чунки унинг унвони майор эди.

Ун олтинчи боб

Уша кеча шаҳар томлари узра чўккан тун кўриниб турган балконнинг очиқ эшигидан, хонага намозшом қуш учиб кирди. Хона ичи қоп-қоронғи эди, фақат шаҳарнинг тунги осмони балкон эшигидан хонага нимта-тир ёруғ сепмоқда эди; кўршапалак кўрқмасдан хонада худди очиқ ҳавода учгандек, чарх ура бошлади. Биз унга тикилиб ётардик, у эса афтидан бизни кўрмасди, чунки биз овоз чиқармасдик. У учиб кетгач, биз прожектор нурини кўрдик, нурнинг толаси осмон бўйлаб қандай кезганига қараб турдик, сўнг у йўқ бўлди ва зимистон чўкди. Ярим кеча эди, шамол турди ва биз қўшни томдаги зенит тўпи олдидаги тўпчиларнинг овозларини эшитдик. Салқин тушган эди, улар плашларини кийиб олишмоқдайди. Мен кечаси бардан биров кириб қолмасмикин деб, хавотирландим, бироқ, Кэтрин, ҳамма ухлаб ётибди, деди. Бир маҳал ухлаб қолибмиз, кўзимни очганимда, ёнимда Кэтрин йўқ эди, лекин йўлақдан

ушинг қадам товушларини эшитдим, эшик очилиб, ўзи кириб келди ва тўшак олдига келиб, ҳаммаси жойида, дастдагилар ухлаб ётишибди, деди. У мисс Ван-Кампеннинг эшиги олдига бориб қулоқ солиб, унинг ухлаб ётганини эштибди. У қотирилган нон олиб келган экан, уни вермут билан ҳўплаб едик. Қаттиқ очиққан эканмиз, бироқ у эрталаб буларнинг барини тозалаш керак бўлади, деди. Қаллаи саҳарда, кун ғира-шира ёришиб кслаётганда мен яна уйғониб кетдим ва у яна хонада йўқлигини кўрдим. У келди, ял-ял ёниб, очилиб келди, мен оғзимга ҳарорат найчасини қўйиб ётдим, у ёнимда — тўшакда ўтирди, бу борада офтоб чиқди ва димоғимизга томлардан шабнам бўйи урилди, сўнг қўшни томдаги тўпчилар қайнатган қаҳва иси келди.

— Қани энди ҳозир сайр қилсанг,— деди Кэтрин.— Кресло бўлганида сени олиб чиққан бўлардим.

— Креслога қандай қилиб ўтирардим?

— Бир амаллаб.

— Шаҳар боғига тушиб, очиқ ҳавода нонушта қилсанг.— Мен очиқ қолдирилган эшикка қарадим.

— Йўқ, биз ҳозир бошқа иш билан шуғулланишимиз керак,— деди у.— Сени дўстинг доктор Валентини келишига ҳозирлаб қўйиш керак.

— Ажойиб доктор, тўғрими?

— У менга сенга ёққанчалик ёққани йўқ. Аммо у яхши врач бўлса керак.

— Бу ёққа кел, Кэтрин. Эшитяпсанми?— дедим.

— Мумкинмас. Кечаси бирам яхши бўлдики!

— Бу кечасигаям навбатчиликни олсанг бўлармикин?

— Ҳа, эҳтимол, ўзим навбатчилик қиларман. Фақат ўзинг мени хоҳламай қоласан.

— Хоҳлайман.

— Хоҳламайсан. Сени ҳали ҳеч операция қилишмаган. Сен кайфиятинг қандай бўлишини ўзинг билмайсан.

— Биламан. Яхши бўлади.

— Кўнглинг беҳузур бўлади, мен кўзингга кўринмай қоламан.

— Ундай бўлса ҳозир олдимга кела қол.

— Йўқ,— деди у.— Мен ҳароратинг қандай ўзгариб турганини чизиб қўйишим керак, жоним, сени тайёрлашим керак.

— Бундан чиқди мени севмас экансан-да.

— Вой тентаг-эй!— У мени ўйиб қўйди.— Мана, чи-
зиб ҳам бўлдим. Ҳарорат ҳаммавақт ўртача бўлган.
Сенинг ҳароратинг шунақа ажойиб.

— Сен бутунлай ажойибсан.

— Йўқ, йўқ. Мана сенинг ҳароратинг ажойиб. Мен
сенинг ҳароратинг билан ўлгудай фахрланаман.

— Ҳамма болаларимизнинг ҳарорати жуда ажойиб
бўлса керак деб ўйлайман.

— Болаларимизнинг ҳарорати жуда бўлмағур бўл-
маса, деб қўрқаман.

— Валентинига мени тайёрлаш учун нима қилиш ке-
рак?

— Арзимаган иш, фақат унчалик ёқимлимас.

— Сени овора қиладиган бўлдим-да.

— Сираям. Мен бошқа бирон одам сенга тегишини
истамайман. Мен тентакман. Сенга биров тегадиган
бўлса жоним ҳалқумимга келади.

— Фергюсон бўлсаям-а?

— Айниқса, Фергюсон ва Гэйж, ва яна ану?

— Уокерми?

— Уша-ўша. Бу ерда ҳамшира кўп. Агар яна яра-
дорлар келса, бизни бошқа ерга ўтказишади. Ҳозир
тўртта ҳамшира бор.

— Ярадорлар яна келишса ажабмас. Тўртта ҳамши-
ра камлик қилади. Госпиталь катта.

— Ишқилиб, келишсин-да. Мени бу ердан бошқа
ёққа ўтказишса, нима қиламан? Яна ярадорлар келма-
са, шундай бўлиши турган гап.

— Унда мен ҳам кетаман.

— Қўй, ундай дема. Сен ҳали ҳеч ерга кетолмайсан.
Лекин тезроқ соғайиб кет, жоним, ана ўшанда сен би-
лан бирон ёққа кетамиз.

— Кейин-чи?

— Кейин уруш ҳам тугаб қолар. Абадий уруш қи-
либ ўтиришмас, ахир?

— Тузалиб кетаман,— дедим мен.— Валентини мени
тузатади.

— Тузатмай кўрсин-чи, шундоқ мўйловлари бўла ту-
риб-а? Биласанми, фақат сенга эфир беришганда, ўзинг
билан мени эмас, бошқа нарсаларни ўйлагин, хўпми?
Наркоз вақтида одам ҳар нима деб алахсирайди.

— Хўп, нимани ўйлайин, бўлмаса?

— Нямани истасанг, шуни. Нямани ўйласанг ўйлагину, фақат ўзинг билан мени хаёлингга келтирма. Қариндошларингни эсла. Ёки бошқа бирон қизни хотирла.

— Йўқ.

— Бўлмаса, дуо ўқи. Бошқаларда яхши таассурот қолдиради.

— Балки мен алахлаб ўтирмаман.

— Балки. Ҳамма ҳам алахлайвермайди.

— Мен ҳам шу жумладан.

— Мақтанма, жоним. Мақтанма, хўпми? Ўзинг шундай яхшисанки, сенга мақтанчоқликнинг кераги йўқ.

— Бир оғиз миқ этмайман.

— Яна мақтаняпсан, жоним. Сенга бу сираям ярашмайди. Фақат, сенга чуқурроқ нафас олинг, деб айтишгандан кейин дуо ўқигин, ёки шеър ўқн, ё бошқа бирон нарсани. Ушанда ҳаммаси жуда яхши бўлади, мен сен билан фахрланиб юраман. Мен шундоғам сен билан фахрланаман. Ҳозир ҳароратинг жудаям яхши, худди ёш болалардай мириқиб ухлайсан ва ёстиқни қучоқлаб олиб, уни мен деб ўйлайсан. Балки мен эмас, бошқадир, а? Биронта италян нозанинидир?

— Йўқ, сен.

— Албатта, мен бўламан-да. Мен сени жудаям яхши кўраман, кўрасан, Валентини оёғингни яхшилаб тузатиб қўяди. Яхшиямки, у даволаётганда мен иштирок этмайман.

— Сен тунда навбатчилик қиласанми?

— Ҳа. Лекин сенга бари бир бўлади.

— Кўрамиз.

— Ана энди бўлди, жоним. Онадан туғилгандек топ-тоза бўлдинг. Энди менга айтиб бер-чи: умринг бўйи нечта аёлни яхши кўргансан?

— Яхши кўрмаганман.

— Мени ҳамми?

— Сени яхши кўраман.

— Яна нечтани?

— Бошқа ҳеч кимни.

— Нечтасини — нима десамикин? Нечтасини кўргансан?

— Ҳеч кимни?

— Елғон.

— Ҳа.

— Шундай бўлгани тузук. Сен менга ҳеч қачон тўғриси айтма. Менга шуниси тузук. Чиройли аёллармиди улар?

— Мен ҳеч ким билан бўлмаганман.

— Тўғри. Жудаям ёқимли эдими улар?

— Сира хабарим йўқ.

— Сен фақат ўзимникисан. Рост, ҳеч қачон бошқа ҳеч кимники бўлмагансан. Лекин бўлган тақдирингда ҳам менга бари бир. Мен улардан қўрқмайман. Фақат менга улар ҳақида сира оғиз очма. Аёл киши эркак кишига шама қилиб гапирганда, биласанми, қандай бўлади?

— Билмайман.

— Рост, сен билмайсан. Аёл киши унга севаман деб айтадими? Айт менга. Мен билишни истайман.

— Айтади. Агар эркак буни хоҳласа.

— Эркак киши ҳам уни севаман дейдими? Айт. Мен буни билишим керак.

— Истаса, айтади.

— Бироқ сен ҳеч қачон айтмагансан? Тўғрими?

— Йўқ.

— Йўқ, ростми? Ростини айт менга.

— Йўқ,— алдадим мен.

— Сен демагансан,— деди у.— Мен буни билардим, сен демагансан. Сен жуда яхшисан, мен сени жуда, жуда яхши кўраман.

Офтоб тиккада, томлар узра турар ва мен ибодатхонанинг юксак найзаларида қуёш тиғи ўйнаётганини кўриб ётардим. Мен онадан янги туғилгандай озода эдим. Врачнинг келишини кутмоқда эдим.

— Шундай дегин?— деди Кэтрин.— Аёл киши у нимани истаса, шуни гапираверадими?

— Ҳар доим эмас.

— Мен эса доим гапираман. Мен доимо сен нимани истасанг, шуни гапираман, нимани қил десанг, шуни қиламан, кейин сен бошқа аёлларга қарамайсан, тўғрими? — У менга шодон чеҳра билан боқди.— Мен сенинг деганингни қиламан, сенинг истаганингни адо этаман, ўшанда, ҳаммаси ажойиб бўлади, тўғрими?

— Ҳа.

— Мана энди сен операцияга тайёр бўлдинг. Хўп энди, нима қилай, яна нима хоҳлайсан.

— Бери кел.

- Хўл. Қелдим.
- Сен менинг энг, энг, энг гўзал севгилимсан,— дедим.
- Ана кўрдингми,— деди у.— Мен нима десанг, шуни қиляпман.
- Сен менинг оқилад фариштамсан.
- Мен эса ҳали сенинг кўнглингни тузукроқ ололганим йўқ.
- Доносан.
- Сен нимани истасанг, мен ҳам шуни истайман. Мен энди йўқман. Мен сенинг хоҳишингдаман.
- Жоним.
- Кўнглинг тўлдими? Ростдан, кўнглинг тўлдими? Сен бошқа аёлларни энди истамайсан, а?
- Йўқ.
- Кўрдингми, кўнглинг тўлди. Мен сен нима десанг шуни қиламан.

Ун еттинчи боб

Операциядан сўнг уйғонганимда ўзимни гўё тубсиз бўшлиқ ичра йўқ бўлиб кетаётгандай сездим. Йўқолиб кетаётган каби бўладим-ю, лекин аслида йўқолмайсан. **Фақат бўрзингдан гиппа бўғилгандай бўласан.** Бу ўлимга **ўхшамайди,** газ билан бўғилганга ўхшайди, туйғуларнинг **ўлади,** бу ҳолат ўтгач, ҳамма нарса бари бир бўлиб қолади, худди қаттиқ маст бўлгандай сезасан ўзингни, кўнглинг ағдарилганда ҳам, фақат аччиқ зардоб тушадим, лекин бари бир аҳиолнинг енгил тортмайди. Тўшакнинг оёқ томонида қум тўлатилган қопларни кўрдим. Оёғимдаги гипсни қоплар билан бостириб қўйишанди. Салдан сўнг мисс Ғэйжга кўзим тушди, у сўради.

- Хўш, қалай?
- Дуруст,— дедим мен.
- Тиззангизни шундай бопладикки, ақл бовар қилмайди.
- Қанча давом этди?
- Икки ярим соат.
- У-бу деб валдирадими?
- Йўқ, йўқ, ҳеч нарса. Гапирманг. Жим ётинг.
- Кўнглим айнаб турарди, Кэтрин ҳақ бўлиб чиқди. Тунда ким навбатчилик қилиши менга бари бир бўлиб қолди.

1 оспиталга менадан бошқа яна уч киши келибди. Қивил Крестнинг ходими — безгак бўлиб қолган жоржиялик ориқ йигит, сариқ касал ва безгак билан оғриган нью-йорклик кўринишидан ориқ, ўзи ажойиб бир йигит ва австрия снарядининг портловчи қисмидан темир қалпоғини эсдалик учун бураб олмоқчи бўлиб, портлаб кетган лакаловгина бир йигит. Австрислар тоғда портлатиш учун махсус ишлаган бу мураккаб шрапнель-фугас снаряднинг кучи икки баравар зўр бўлиб, портлаганда узоқ жойларгача етиб борарди.

Кэтрин Баркли тунлари истаганча навбатчилик қилишга доимо рози бўлганидан у ҳамма ҳамшираларга жуда ёқиб қолганди. Безгаклар кўп безовта қилишмасди, снаряднинг қалпоғини бураган эса, биз билан дўстлашиб қолганидан, тунлари жуда зарур бўлиб қолгандагина кўнғироқ қилиб чақирар, ишдан бўшаган заҳоти Кэтрин олдимга кирар, мен билан бўларди. Мен уни қаттиқ севардим, у ҳам мени севарди. Кундуз кунлари мен уйқуга ётардим, уйғонган чоқларимизда эса, бир-биримизга мактублар ёзишиб, Фергюсондан бериб юборардик. Фергюсон жуда ажойиб қиз эди. Унинг бир акаси эллик иккинчи дивизияда, иккинчиси Месопотамияда хизмат қилишар, ўзи Кэтрин Барклига жуда боғланиб, унга суяниб қолганди. Фергюсон ҳақида билганларим шу.

— Тўйимизга келасизми, Фержи?— сўрадим бир кун иундан.

— Сизларнинг тўйларингиз бўлмайди.

— Тўй қиламиз.

— Йўқ, уйланмайсиз.

— Нега?

— Тўйгача уришиб қоласизлар.

— Биз ҳеч қачон уришиб қолмаймиз.

— Улгурасизлар ҳали.

— Биз ҳеч қачон уришиб қолмаймиз.

— Бўлмаса, ўласиз. Ё уришиб қоласиз, ё ўласиз. Доим шундай бўлади. Ҳеч ким уйланмайди.

Мен унга қўлимни чўздим.

— Тегманг менга,— деди у.— Мен йиғламайман. Балки ҳаммаси жойида бўлар. Фақат эҳтиёт бўлинг, унга бирон кори ҳол бўлиб юрмасин. Агар сиз туфайли унга бирон нарса бўлса, мен сизни ўлдираман.

- Унга ҳеч нарса бўлмайди.
- Сизга айтдим-қўйдим. Шояд ишингиз яхши бўлиб кетса. Ҳозир жуда тоғувсизлар.
- Жуда ҳам.
- Шундай бўлсин, жанжал қилманглар, уни кўз қорачиғидек асранг.
- Яхши.
- Кўзингизга қаранг. Мен унинг қўлида урушнинг чақалоғи билан қолишини истамайман.
- Жуда ажойиб қизсиз-да, Фержи.
- Ажойиб-пажойиби йўқ. Ялтоқлик қилманг менга. Оёғингиз тузукми?
- Зўр.
- Бошингиз-чи?— У бармоқларини бошим устига теккизиб кўрди.
- Оёқ увишганда қўл тегизсангиз, шундақа бўлади.
- Бошим ҳеч оғриган эмас.
- Бундай шиш билан бир умр калтафаҳм бўлиб ўтиш мумкин. Ҳеч оғримайдими?
- Сира.
- Бахтингиз бор экан. Хат ёзиб бўлдингизми? Мен пастга кетаяпман.
- Мана, олинг,— дедим мен.
- Сиз вақтинча бўлса ҳам ундан тунги навбатчиликка чиқмасликни сўранг. Жуда чарчаб қоляпти.
- Яхши, мен унга айтаман.
- Кечаси мен навбатчилик қилай десам, у қўймайпти. Бошқалар навбати ўтганга суюнади. Унга бир оз дам берсангиз бўларди.
- Хўп.
- Мисс Ван-Кампен сизни доимо пешингача ухлаб ётади, деб гапиряпти.
- Шундоқ бўлар деб ўйловдим.
- Агар бир неча кеча навбатчилик қилишдан олиб қолсангиз соз бўларди.
- Ўзим ҳам шуни хоҳлайман.
- Ўзингизга қолса, сира хоҳламайсиз. Лекин сиз уни кўндирсангиз, сизга ҳурматим янада ошган бўларди.
- Уни кўндираман.
- Ишонгим келмайди.
- У хатни олиб чиқиб кетди. Мен кўнғироқ чалдим, сал ўтмай мисс Гэйж кириб келди.

— Нима бўлди?

— Шундай, сиз билан гаплашиб ўтирмоқчи эдим. Сизнингча қалай, мисс Баркли тунги навбатчиликдан бир оз дам олсамикин, а? У жуда ҳорган кўринади. Нега у тунлари бунча кўп навбатчилик қилади?

Мисс Гэйж менга тикилиб қаради.

— Мен сизнинг дўстингизман,— деди у.— Мен билан бундай гаплашманг.

— Нима демоқчисиз?

— Ўзингизни жинниликка солманг. Шунга чақирган эдингизми?

— Мен билан вермут ичсангиз.

— Хўп. Лекин кейин дарров кетаман.— У жавондан шиша олиб, столчага стакан қўйди.

— Сиз стаканда ичинг,— дедим мен.— Мен шишанинг ўзидан ичаман.

— Соғ бўлинг!— деди мисс Гэйж.

— Ван-Кампен мени эрталаблари узоқ ухлаб ётади, деб айтдимми?

— Сал гингшиб қўйди-да. У сизни «бизнинг мумтоз беморимиз», деб атайди.

— Оббо қурмағур-эй!

— У баджаҳл эмас,— деди мисс Гэйж.— Қариб қолган, ғалати қилиқлари бор, холос. У сизни кўрган заҳоти ёқтирмай қолибди.

— Галингиз рост.

— Менга эса сиз ёқасиз. Мен сизнинг дўстингизман. Эсингизда бўлсин.

— Сиз топилмайдиган қизсиз.

— Қўйинг. Сиз учун топилмайдиган қиз ким эканлигини яхши биламан. Оёгингиз қалай?

— Яхши.

— Мен совуқ минерал сув олиб келиб, оёгингизга қуяман. Гипсланган жойингиз қичишаётгандир. Бугун кун иссиқ.

— Жуда антиқасиз-да.

— Каттиқ қичишяптими?

— Йўқ. Ҳаммаси жойида.

— Қум қопларни тўғрилаб қўйиш керак.— энгашди.— Мен дўстингизман.

— Биламан бунни.

— Йўқ, билмайсиз. Лекин бир кун бориб биласиз.

Кэтрин Баркли уч кеча навбатчилик қилмади, кейин у яна келди. Худди ҳар икковимиз ҳам узоқ сафарга кетиб, энди кўришгандай бўлдик.

Ун саккизинчи боб

Уша ёз биз учун соз келди. Менга ўриндан туришга ижозат берганларидан сўнг, биз боққа сайрга бора бошладик. Мен коляскани, оҳиста одимлаб бораётган отни, олдинда кучернинг елкасини ва локланган цилиндрини, ёнгинамда ўтирган Кэтрин Барклини эслайман. Агар қўлларимиз бир-бирига туташса ёки унинг қўл учлари менинг қўлимга тегиб кетса ҳам, бундан юрагимиз гупиллаб уриб кетарди. Кейинроқ, мен қўлтиқтаёқда юрадиган бўлгач, биз Биффи ёки «Гран-Италия»га овқатлангани борадиган, ташқари томондан, Galleria дан стол танлаб ўтирадиган бўлдик. Официантлар кистиб-чиқишар, ўткинчи йўловчилар ўтиб боришар, дастурхонлар тўшалган столларда абажурли шамдонлар турарди, бизга айниқса «Гран-Италия» ёқиб қолди, бу ернинг метрдотели Жорж бизга доим стол олиб қўярди. У ажойиб метрдотель эди, биз ўткинчиларга, хуфтон қоронғиси қошлаб келаётган Galleria ага, бир-бировимизнинг дийдоримизга термилиб ўтирар эканмиз, у емак-ичмакка нарса танларди. Биз муз солинган челақчада келтирилган оқ капри мусалласидан ичардик; шуниси ҳам борки, биз фрез, барбер ва ширин оқ винолардан кўпини тоғиб кўрдик. Уруш туфайли ресторанда винолар бўйича махсус официант йўқ эди, шунинг учун мен фрез виносига ўхшаш виноларни сўраганимда, Жорж хижолат чекиб қисиниб қўярди.

— Таъмидан қулупнай мазаси келадиган винолар қиладиган мамлакатдан нима кутиш мумкин,— деди у.

— Нимаси ёмон?— сўради Кэтрин.— Менга ҳатто ёқади.

— Сизга ёқса татиб кўринг, леди,— деди Жорж. — Фақат *tenente* учун бир шиша марго қўшиб келтиришга ижозат этинг.

— Мен ҳам татиб кўрай левдим, Жорж.

— Сэр, унчалик ичадиган эмас. Унда ҳатто қулупнайнинг ҳам мазаси йўқ.

— Мабодо яхши бўлса-чи?— деди Кэтрин.— Росаям зўр иш бўларди-да.

— Мен ҳозир уни келтираман,— деди Жорж,— ледининг кўнгли тўлгач, уни олиб кетаман.

Жуда мазаси йўқ вино экан. Жорж ҳақ эди, унда ҳатто қулупнайнинг таъми ҳам йўқ эди. Биз яна каприга ўтдик. Бир марта пулим етмай қолди, ўшанда Жорж менга юз лир қарз бериб турди.

— Ҳечқиси йўқ, тепенте,— деди у.— Ҳаммада ҳам бўлади бунақа ҳол. Бошимдан ўтказганман. Агар сизга ёки ледига пул керак бўлиб қолса, менда доим топилади.

Овқатлангач, биз *Galleria* ёнидан бошқа ресторанлар ва деразаларига темир шторлар туширилган магазинларни ёқалаб бориб сандвичлар сотиладиган дўконча олдида тўхтардик; гўштли ва момақаймоқ солинган ҳамда кўрсаткич бармоқдек катталиктаги қип-қизил булқачаларга қўйилган майда балиқли сандвичлар сотиб олардик. Уларни кечаси очқаб қолсак ердик. Кейин биз ибодатхона қаршисидаги *Galleria* га кираверишда очиқ коляскага ўтирардик-да, госпиталга қайтардик. Қоровул госпиталь эшигига чиқиб, менга коляскадан тушгани ёрдамлашарди. Мен кучерга чойчақа бериб, кейин лифтда юқорига кўтарилардик. Кэтрин ҳамширалар турадиган қаватда қолар, мен юқори кўтарилиб, коридордан қўлтиқтаёқда хонамга бориб олар эдим; баъзида мен ечиниб, ўринга ётардим, баъзида эса балконда оёғимни стулга қўйиб ўтириб, томлар узра қалдирғочлар учишини томоша қилар, Кэтринни кутардим. У юқорига чиққанда худди узоқ сафардан қайтиб келгандай бўлар ва йўлакда қўлтиқтаёқда у билан бирга юриб, тосларини кўтаришиб борар, ё эшикда кутиб турар, ё ярадор дўстларимиздан бўлса, ичкарига бирга кирардим. У ҳамма ишларидан бўшагач, менинг хонамга кириб балконда ўтирардик. Кейин мен жойимга ётардим, кейин ҳамма уйқуга кетгач, ҳеч ким чақирмаслигига ишонч ҳосил қилгач, у олдимга келар эди. Мен унинг сочларини тўзғитишни севардим, у эса каравотда қимир этмай ўтирар, баъзан шартта эгилиб, мени ўшар эди, мен соч тўғнағичларини олиб, рўйжа устига қўяр, гарданидаги сочлари ўрама базўр илиниб турар ва мен унинг қимир этмай ўтиришига тикилиб, охирги тўғнағичларни ҳам олардим, шунда унинг сочлари бутунлай ёйилиб кетарди ва у бошини қуйи эгар, сочлар иккови-

мизни ҳам кўмиб, биз худди чодир ёхуд шалола тагида ётгандай бўлардик.

Унинг сочлари шу қадар чиройли эдики, мен баъзан очиқ эшикдан тушаётган шуълада у сочларини ўраётганига термилиб ётардим, сочлари ҳатто тунда ҳам шашаланиб кўринарди, одатда сув тонг олдида шундай пашали кўринади. Унинг юзи ҳам, вужуди ҳам ажойиб, бадани бениҳоя силлиқ, майин эди. Биз ёнма-ён ётиб, мен бармоқларимнинг учи билан унинг ёноқлари, манглайи, кўзларининг ости, даҳани, бўйинларини силар ва «худди рояль клавишларига ўхшайди» дердим,— ўшанда у менинг энгакимни бармоқлари билан сийпаб: «Рояль клавишларига жилвир юргизгандай», деб айтарди.

— Нима, ботяптими?

— Йўғ-эй, жоним. Бир ҳазиллашай дедим-да.

Тунлари кунимиз туғарди, бир-биримизга салга тегиб кетадиган бўлсак ҳам, ўзимизни бундан етти осмонда юргандай ҳис қилардик. Биз ўзимизни катта-кичик ҳамма нарсада бахтиёр сезардик, бир-биримизга дилдорликлар қилардик, бирга бўлмаган чоғларимизда эса, бир-биримизнинг фикримизни ўқишга ҳаракат қилардик. Баъзан ўқигандай ҳам бўлардик, лекин бу эҳтимол, икковимиз ҳам бир нарсани ўйлаганимиз учун шундай туюлгандир.

Биз бир-биримизга, Кэтрин госпиталга кириб келган кундан эр-хотин бўлганмиз, деб айтардик-да, тўйимиз ўтган ўша кундан ойларни санаб чиқардик. Мен чиндан ҳам эр-хотин бўлиб яшашимизни истардим, лекин Кэтрин бундай қиладиган бўлсак, мен кетишимга тўғри келади, у-бу ҳужжатлар, расмиятчиликларни тўғрилаш пайтида эса, кетимизга одам тушиб, бизни ажратиб юборишадди, дерди. Ҳамма борди-келдини италян никоҳ қонунлари бўйича ўтказиш керак бўлар, расмиятчиликларни битириш жуда мушкул кўчарди. Мен, биз ростданам эр-хотин бўлишимизни хоҳлардим, чунки мени бола ташвишга солмоқдайди, буни ўйламай илож йўқ эди, лекин биз ўзимизча эр-хотин бўлганмиз, деб юрар ва унчалик қайғурмасдик, бошқа бир томондан менга уйланмаганлигимиз яна маъқулга ҳам ўхшаб кўринарди. Эсимда, бир марта кечаси шу ҳақда гаплашиб қолдик ва Кэтрин деди:

-- Лекин, жоним, унда мен ҳозироқ бу ердан кетишим керак бўлади.

-- Балки кетишининг ҳожати йўқдир.

-- Кетишим керак бўлади. Мени уйга қайтариб юборишади ва биз уруш тугагунча кўришмай-миз.

- Мен отпускаи олиб келаман.

— Отпускаи ичида Шотландияга ҳам бориб, ҳам келиб бўлмайди. Ундан кейин сенинг олдиндан кетмайман. Ҳозир бизга шу уйланишнинг нима кераги бор? Шундоғам эр-хотиндаймиз. Бундан ортиқ яна қандай эр-хотинчилик бўлиши мумкин.

— Мен фақат сени деб шундай бўлсин деяпман.

— «Мен» деган гап йўқ. Мен — сенман. Мени ажратиб қарама.

— Мен қизлар доим эрга тегишни исташади, деб ўйлабман.

— Уйлашга ўйлайди. Лекин, жоним, мен турмушга чиққанман. Сенга турмушга чиққанман. Нима, сенга хотинлик қилолмаётибманми?

— Сен ажойиб хотинсан.

— Биласанми, жоним, мен бир марта эрга чиқишни кутиб кўрганман.

— Қўй, гапирма ўшани.

— Биласанми, мен фақат сени севаман. Мени қачонлардир кимдир севгани сенга бари бир эмасми?

— Бари бир эмас.

— Ахир, у ҳалок бўлди, сен эса ҳаммасига эга бўлдинг, яна нима керак?

— Майли-ку, лекин менга у ҳақда гапирма.

— Бечорагинам! Мана мен бўлсам, сен ҳаётингда кўп хотинларга дуч келганлигини биламан. Биламану, лекин бу билан ишим йўқ.

— Бекитиқча бўлса ҳам никоҳ ўқитиб олсак бўлмасмикин? Менга бирон нарса бўлиб қолиши бор, бўйингда бўлиши бор.

— Фақат черков ҳамда граждон никоҳи бор. Биз шундоғам бекитиқча уйланиб бўлганмиз. Агар мен художўй бўлганимда, бу гапларга жуда қаттиқ эътибор берган бўлардим. Лекин мен художўй эмасман.

— Сен менга авлиё Антонийни бердинг.

— Сени балолардан сақласин, дедим. Уни менга ҳам беришган эди.

— Демак, ҳаммаёқдан кўнглим тинч, дегин?

— Йўқ, бизни бир-биримиздан жудо қилишлари

мумкин, деб қўрқаман. Сен менинг саждагоҳимсан. Дунёда сендан бошқа ҳеч кимим йўқ.

— Хўп, хўп. Сен рози бўлишинг биланоқ мен сенга уйланаман.

— Сен гўё зиммангда менинг номусимни сақлаш вазифаси тургани учун шундай деётганга ўхшайсан, жоним. Лекин мен ўзим номусли хотинман. Одамга гурур ва бахт берадиган нарса нега энди уятли бўлар экан. Мана сен бахтли эмасмисан?

— Сен мендан бошқага кетиб қолмайсанми?

— Йўқ, жоним. Мен ҳеч қачон сени ташлаб кетмайман. Менга бизнинг бошимизга кўп фалокатлар тушадигандай бўлиб туюлаверади. Қўй, майли, буни ўйлаб ўтирмайлик.

— Мен қўрқаётганим йўқ. Лекин мен сени шу қадар яхши кўраманки, сен бўлсанг мендан олдин ҳам бировни яхши кўргансан.

— Ундан кейин-чи?

— У ҳалок бўлди.

— Шундай бўлмаганда мен сени учратмаган бўлардим. Мени бевафо деб ўйлама, жоним. Менинг анча-мунча камчиликларим бор, лекин мен вафодор хотинман. Ҳали кўрарсан, менинг вафодорлигим жонингга ҳам тегиб кетади.

— Мен ҳадемай фронтга жўнашим керак.

— Ҳозир биргамиз-ку, буни ўйламайлик. Биласанми, жоним, мен бахтлиман, иккимиз бирга бўлсак, қандай яхши. Мен не замонлардан бери бундай бахтни туймагандим. Сен билан учрашган пайтимизда жинни бўлишимга оз қолган, талмовсираб юрган эдим. Балки рostaкам жинни бўлгандирман. Қим билсин. Лекин мана энди биз бахтимиз, биз бир-биримизни севамиз. Қел, шу бахтимизни йўқотмайлик. Ахир, сен бахтлисан, тўғрими? Балки сенга менинг бирон ерим ёқинқирамас? Айт-чи, сенга яхши бўлиши учун яна нима қилишим керак? Истайсанми, сочларимни ёйиб юбораман? Истайсанми?

— Ҳа, ке ёнимга ёт.

— Хўп. Фақат олдин касалларни кўриб келай.

Ез шундай ўтди. У кунлар кўп ҳам эсимда йўқ, фақат ҳаво жуда иссиқ бўлганию газеталарнинг ғалаба хабарлари билан тўлганлиги ёдимда қолган. Менинг мучам жуда соғлом эди, жароҳатларим тез бита бошлади. Қўлтиқтаёқ билан икки-уч кун юрмасимданоқ, кераги бўлмай қолди ва мен ҳасса тутиб юра бошладим. Ушанда мен Ospedale maggiore га қатнаб, тиззамни эгиб-букишни машқ қила бошладим. Ҳаракат терапияси, ойна қутига, бинафша нурларига оёқни солиш, массаж қилиш, ванна қабул қилиш кабиларни бажара бошладим. Мен у ерга пешиндан кейин борардим. қайтишда қаҳвахонага кириб, вино ичиб газета ўқирдим. Шаҳар айланиб юрмасдим, қаҳвахонадан тўғри госпиталга қайтгим келаварарди. Кэтринни кўрсам бўлди эди. Вақт тезроқ ўта қолса дердим. Кўпинча эрталаблари ухлаб ётардим, тушдан кейин баъзиларда отчопарга борар, кейин машқ қилгани жўнардим. Баъзан мен инглиз-америка клубига кириб, дераза олдига қўйилган чуқур чарм креслога ўтириб, журнал ўқир эдим. Мен қўлтиқтаёқни ташлаганимдан сўнг бизга икковлашиб кўчага чиқишга ижозат бермай қўйдилар, чунки кўринишдан ёрдамга муҳтож бўлмаган бемор билан ҳамширанинг кўчада бирга юриши одоб доирасига сиғмасди. Шу сабабдан биз кундуз кунлари кам кўришар эдик. Баъзан ёнимизда Фергюсон ҳам бўлган кезларда биргаликда шаҳарнинг бирон ерида овқатланардик. Бизни Кэтрин билан дўст деб билишарди, мисс Ван-Кампен ҳам шундай деб қарар, чунки госпиталда унга Кэтрин кўп ёрдам берар эди. У Кэтринни жуда яхши оиладан чиққан деб ҳисобларди, худди шу нарса унинг бизга ён босишига сабаб бўлди. Мисс Ван-Кампен кишининг насл-насабига кўп аҳамият берар, ўзи ҳам юқори табақага мансуб эди. Бундан ташқари госпиталда юмуш ғоят кўп бўлиб, унинг боши ишдан чиқмас эди. Ез жуда иссиқ эди, менинг эса Миланда танишларим кўп эди, лекин мен шом тушиши билан госпиталга қайтишга шошилардим. Фронт Карсога яқинлашиб қолганди, париги қирғоқда Плава қаршисидаги Кук ишғол қилинганди. Ҳозир Баинзицца ёйлатоғида ҳужум борарди. Ғарбий фронтда ишлар айтарли яхши эмасди. Уруш жуда чўзилиб кетгандай

эди. Биз ҳам урушга энди киргандик, лекин мен етар-лича қўшин жўнатиш ва уларни жангга ҳозирлаш учун камида бир йил керак бўлади, деб ўйлардим. Келаси йилдан кўп ёмон ҳодисаларни, эҳтимол, кўп яхши гапларни кутиш мумкин эди. Италия қўшинлари катта талафотлар бермоқда эди. Иш шундай давом этадиган бўлса, оқибати нима бўлади, ҳеч ақлга сирмасди. Ҳатто бутун Баинзиццани ва Монте-Сан-Габриелени ишғол қилишган тақдирда ҳам ундан нарида австрислар қўлида яна кўп тоғлар бор эди. Мен уларни кўрганман. Нариди ҳаммаси юксак тоғлар. Қарсода олға силжидик, лекин пастроқда денгиз бўйлари ҳаммаси балчиқ, ботқоқлик ерлар. Наполеон австрисларни водийда тор-мор қилган бўларди. У ҳеч қачон улар билан тоғларда урушиб ўлтирмасди. Уларни пастга тушишларига қўйиб берган бўларди-да, сўнг Веронада тор-мор қиларди. Бироқ ғарбий фронтда ҳали ҳеч ким ҳеч кимни тор-мор қилганича йўқ. Балким, ҳозирги урушлар ғалаба билан тугайдиган урушлар эмасдир. Балким, улар умуман ҳеч қачон тамом бўлмас. Балким, бу янги Юз йиллик урушдир. Мен газетани жойига қўйиб клубдан чиқдим. Мен зинапоялардан оҳиста тушиб, Виа-Манцони бўйлаб кетдим. «Гранд-отель» олдида экипажда тушиб келишаётган Мейерс ва унинг рафиқасини кўрдим. Улар отчопардан келишаётган экан. Мейерснинг хотини кўкракдор, йилтироқ қора ипакка ўранган эди. Эри эса қари ва пакана эди, мўйловлари оқарган, оёғининг таги ясси бўлганидан юрганда таёқ билан юрарди.

— Қалай? Тузукмисиз?— Хотин менга қўлини узатди.

— Салом!— деди Мейерс.

— Қалай бўлди отчопар?

— Зўр. Жуда зўр. Мен уч марта ютдим.

— Сиз-чи?— сўрадим Мейерсдан.

— Ёмонмас. Мен бир марта ютдим.

— Мен унинг ишлари қандайлигини сира билолмайман,— деди миссис Мейерс.— У менга ҳеч айтмайди.

— Менинг ишларим яхши,— деди Мейерс. У дўстона сўзлашга ҳаракат қиларди.— Сиз ҳам бир отчопарга борсангиз-чи.— У гапираётганда сизга қараб гапир-

маётганга ўхшар ёки сизни бошқа одам ўрнида кўраётгандай туюларди.

— Албатта бораман,— дедим мен.

— Мен госпиталга сизни кўргани келаман,— деди миссис Мейерс.— Қобил йигитларга атаб қўйган нарсаларим бор. Сизлар ҳаммаларингиз менинг қобилгина болаларимсиз.

— Сиз келсангиз ҳаммаларининг бошлари осмонга етади.

— Шундай яхши болаларки. Сиз ҳам, Сиз ҳам менинг болаларимдансиз.

— Мен энди боришим керак,— дедим мен.

— Мендан ҳамма ёқимтой болаларимга салом деб қўйинг. Мен уларга кўп мазали нарсалар олиб бораман. Ажойиб марсала билан печенье олиб қўйибман.

— Хайр,— дедим мен.— Борсангиз ҳамма жуда хурсанд бўлади.

— Хайр,— деди Мейерс.— Galleria ага келинг. Менинг столими биласиз. Биз бу ерда ҳар куни бўламиз.

Мен йўлимга кетдим. Мен Кэтринга «Кова»дан бирон нарса олмоқчийдим. «Кова»га кириб бир қути шоколад танладим ва сотувчи уни ўраб бўлгунча бар олдига бордим. У ерда иккита инглиз ва бир қанча учувчилар ўтиришарди. Мен ҳеч ким билан гаплашмай картини ичдим-да, пулини тўлаб қандолатчидан шоколадни олиб, госпиталга қараб кетдим. «Ла Скала»га олиб борадиган кўчада чоғроқ бир бар олдида танишларим — вице-консул, қўшиқ айтишни ўрганишаётган икки ёш йигитни ва италян армиясида хизмат қилувчи сан-францисколик италян Этторе Мореттини кўрдим. Мен улар билан ичишгани ичкарига кирдим. Қўшиқчи йигитлардан бирининг номи Ральф Симмонс бўлиб, Энрико дель Кредо тахаллуси билан қўшиқ айтарди. Мен унинг қандай ашула айтишини билмайман, лекин у доим улуғ ҳодисаларнинг остонасида юрган бўларди. У семиздан келган, оғиз-бурни атрофларидаги териси шамоллаган одамники каби қипиқланиб юрарди. У Пьяченцада чиқиш қилиб ҳозиргина қайтиб келиб турган экан. У «Тоска»да ашула айтибди, зўр бўлибди.

— Айтгандай, сиз ҳали мен қандай айтишимни сира эшитмагансиз-ку,— деди у.

— Бу ерда қачон айтасиз?

— Кузда «Ла Скала»да чиқаман.

— Гароз ўйнайман, унга роса скамейка отишади,— деди Этторе.— Сиз Моденда унга скамейка отганларини эшитганмисиз?

— Миш-мишлар.

— Унга скамейка улоқтиришган,— деди Этторе.— Узим кўрганман. Узим олтита скамейка отганман.

— Сиз бемаза макаронхўрсиз.

— У италянчани жуда расво қилиб талаффуз қилади,— деди Этторе.— Қаерга саҳнага чиқмасин, ҳамма ерда скамейка отишади.

— Бутун Шимолий Италияда Пьяченцадагидан ҳам ёмонроқ театр йўқ,— деди бошқа ашулачи.— Гапимга ишонинг, энг расво театр.— Бу ашулачининг номи Эдгар Саундерс бўлиб, Эдуардо Жованни лақаби билан қўшиқ айтарди.

— У ерда бўлмаганими қаранг, сизга скамейка отишганини томоша қилган бўлардим,— деди Этторе.— Италянча ашула айтишни билмайсиз-ку сиз.

— Жинни,— деди Эдгар Саундерс.— Шу скамейкадан бошқа ҳеч вақони билмайди у.

— Сиз ашула айтаётганингизда тингловчилар скамейка отишдан бошқа нарсани билмайдилар-да,— деди Этторе.— Кейин сиз Америкага қайтиб, «Ла Скала»да топган шуҳратингизни сўзлаб юрасиз. Ваҳоланки «Ла Скала»да сиз оғзингизни очмасингизданоқ ҳайдаб юборишади.

— Мен «Ла Скала»да айтаман,— деди Симмонс.— Октябрда эса «Тоска»да айтаман.

— Боришга тўғри келади, Мак,— деди Этторе вице-консулга.— Уларга ҳимоячилар керак бўлиб қолади.

— Эҳтимол, Америка армияси унгача ёрдамга етиб келиб қолар,— деди вице-консул.— Яна бир стакан қуяйми, Симмонс? Саундерс, қуяйми?

— Қуйинг,— деди Саундерс.

— Кумуш медаль олармишсиз деб эшитдим,— деди менга Этторе.— Қайси хизматларингиз учун беришяпти?

— Билмадим. Умуман, ҳали оламанми, йўқми, билмайман.

— Оласиз. Эҳ, «Кова»даги қизларнинг ҳоли нима кечадн унда! Улар бир ўзингиз икки юз нафар австрияни ўлдириб, бутун бир хандақни қўлга туширгансиз.

деб беришади. Улай агар, мен ўз нишонларимни ҳисоб қилиб олганман.

— Сизда нечта улардан, Этторе?— сўради вице-консул.

— Ҳаммасидан бор,— деди Симмонс,— билмайсизми, уруш уни деб давом эттириляпти-да.

— Мен икки марта бронза ва уч марта кумуш медалга тақдим қилинганман,— деди Этторе.— Лекин фақат бир марта олганман.

— Бошқалари нима бўлди?— сўради Симмонс.

— Операция муваффақиятли чиқмади,— деди Этторе.— Агар операция муваффақиятсиз чиқса, медаль беришмайди.

— Неча марта яралангансиз, Этторе?

— Уч марта оғир яраланганман. Яраланганим учун учта белгим бор. Мана.— У енгини юқорига кўтарди. Унинг енгининг елкасидан пастроқда қора матога учта кумуш чизиқ чизилганди.

— Сизда ҳам биттаси бор-ку,— деди менга Этторе.— Улай агар, белгингиз бўлса сира ёмон бўлмайди. Мен уларни медалдан маъқулроқ кўраман. Улай агар, шунақадан учта бўлса, ошигингиз олчи. Биттасини олиш учун госпиталда уч ой ётишингиз керак.

— Қаердан яралангансиз, Этторе?— сўради вице-консул.

Этторе енгини шимарди.

— Бу ердан.— У узун силлиқ қизил чандиқни кўрсатди.— Кейин оёғимнинг мана бу еридан. Обмотканинг тагида бўлгани учун ҳозир кўрсатолмайман. Товонимдан ҳам яраланганман. Оёғимдаги бир парча эт жонсиз бўлиб қолган, ёмон ҳид чиқади. Ҳар куни эрталаб ундан осколкалар олиб ташлайман, лекин сассиғи аримайди.

— Нимадан яраланувдингиз?— сўради Симмонс.

— Қўл гранатасидан. Картошка майдалайдиган нарсага ўхшайди. Оёғимнинг бир томонини учуриб кетса бўладими. Сиз бунақа нарсани биларсиз?— У менга ўгирилди.

— Албатта.

— Отган ярамасни ўз кўзим билан кўрдим,— деди Этторе.— Гурс этиб ерга қуладим. Куним битди, деб ўйлаган эдим. Гранатасидан ўргилдим, сира нафи йўқ. Ярамасни милтиқдан отиб ташладим. Мен офицерли-

гўмни биллиб қолишмасин деб, доим ўзим билан милтиқ олиб юраман.

— Туси қанақа эди унинг?— сўради Симмоне.

— Бор-йўғи битта гранатаси бор экан аблахнинг.— деди Этторе.— Билмадим нима сабабдан отдийкин? Ростакан урушни татимаган шекилли. Қачон граната отаркинман, деб кутиб юрганов ҳойнаҳой. Аблахни ер тишлатдим.

— Уни отганингизда ранги ўзгариб кетдими?— сўради Симмонс.

— Қаёқдан билай?— деди Этторе.— Мен унинг қорнига қараб отдим. Қалласини пойлай десам теккизолмайманми, деб қўрқдим.

— Анчадан бери офицермисиз, Этторе?— сўрадим мен.

— Икки йил бўлди. Яқинда капитан бўламан. Сиз лейтенант бўлганингизга кўп бўлдимиз?

— Учинчи йили.

— Сиз капитан бўлолмайсиз, чунки сиз италян тилини яхши билмайсиз,— деди Этторе.— Гапиришни биласиз-ку, аммо ёзиш ва ўқишни билмайсиз. Капитан бўлиш учун маълумот керак. Нега сиз америка армиясига ўтмайсиз?

— Балки ўтарман.

— Мен ўтган бўлардим. Америка капитани қанча олади, Мак?

— Аниқ билмайман. Икки юз эллик долларгача шекилли.

— Уҳ-ҳў! Икки юз эллик долларга нималар қилмайсан. Тезроқ америка армиясига ўтсангиз бўларкан, Фред. Мени ҳам жойлаштириб қўярмидингиз.

— Жоним билан.

— Мен ротага италянчасига қўмондонлик қилоламан. Инглизчани дарров ўрганиб олган бўлардим.

— Сиз генерал бўласиз,— деди Симмонс.

— Йўқ, генерал бўлишга илмим етмайди. Генерал минг вурли нарсаларни билиши керак. Бизга ўхшаган азаматлар урушни менсимайдилар. Сиз эса капрал бўлишга ҳам ярамаган бўлардингиз.

— Худога шукурки, бунинг менга кераги йўқ,— деди Симмонс.

— Керак ҳам бўлиб қолар. Сиздақа такасалтангларни чақириб ҳам қолишар... Эҳ, жин урсин, икковларини

менинг ротамга тушишларингни хоҳлардим. Макниям. Мен сизни ўзимга югурдак қилиб олардим, Мак.

— Жуда ажойиб йигитсиз-да, Этторе,— деди Мак.— Лекин сиз уришқоқ экансиз.

— Мен уруш тугамасдан полковник бўламан,— деди Этторе.

— Агар илгарироқ ўлдириб қўйишмаса.

— Ўлдиришмайди.— У бош ва кўрсаткич бармоқлари билан ёқасидаги юлдузчаларига тегиб қўйди.— Қўрдингизми нима қилганимни? Урушда кимда-ким ўлим ҳақида гапирса, юлдузчаларни ушлаб қўйиш керак.

— Юр, кетдик, Сим,— деди Саундерс ўрнидан тураркан.

— Кетдик.

— Хайр,— дедим мен.— Мен ҳам кетишим керак.— Бардаги соат ўн бешта кам олтини кўрсатиб турарди.— Стао, Этторе.

— Стао, Фред,— деди Этторе.— Қумуш медаль олишингиз сиз бўлибди-да.

— Оламанми, билмайман.

— Олишингиз керак, Фред. Мен олишингизни аниқ өшитдим.

— Хўп, хайр,— дедим.— Бошни эҳтиёт қилинг, Этторе.

— Ташвиш чекманг. Мен ичмайман ва санғиб юрмайман. Ишратпараст ва хотинбоз эмасман. Мен нима ёмон, нима яхши — ажрата оламан.

— Хайр,— дедим.— Сизни капитан қилиб кўтаришларидан хурсандман.

— Мен кўтаришларини кутиб ўтирмайман. Мен жанговар хизматларим учун капитан бўламан. Биласиз-ку ўзингиз. Икки қилич, уч юлдуз, тепасида тож бор. Ўша менман.

— Хайрли бўлсин.

— Хайрли бўлсин. Сиз қачон фронтга қайтасиз?

— Озгина қолди.

— Хўп, кўришиб қолармиз.

— Хайр.

— Хайр. Қасал бўлманг.

Мен тор кўчадан кетдим, бу ердан ҳовли орқали тўғри госпиталга чиқиш мумкин эди. Этторе йигирма учга кирган эди. У Сан-Францискода амакисининг қў-

лида ўсиб, Туринга қариндошлариникига эиди дам олгани келганида уруш бошланиб қолганди. Амакисининг қўлида унинг бир опаси ҳам тарбияланмоқда бўлиб, шу бу йил ўқитувчилар коллежини битириши керак эди. У одамни энсасини қотирадиган қуруқ қаҳрамонлардан эди. Кэтрин уни жуда ёмон кўрарди.

— Бизнинг ҳам қаҳрамонларимиз бор, — дерди у, — лекин улар, жоним, жуда камтарин одамлар.

— У менга халақит бермайди.

— Шунни айт. Лекин жудаям шуҳратпараст, унинг афтига қарасам, зерикиб кетаман, зерикиб, зерикиб...

— Сен бунимени хафа бўлмасин деб айтяпсан.

— Мен ҳам у билан гаплашиб зерикиб кетаман.

Кераги йўқ. Унинг фронтда қандайлигини тасаввур қилиш мумкин, у ерда ўз хизматини ўтайди, лекин бунақа болаларни ёқтирмайман.

— Унга эътибор берма.

— Яна бояги гапингни айтяпсан. Мен уни ёмон кўрмасликка ҳаракат иқламан, лекин барибир, худо ҳаққи, у жуда, жуда ёқимсиз бола.

— У бугун капитан бўламан деб айтди.

— Жуда сози — деди Кэтрин. — Ўзида йўқ хурсандир жуда.

— Сен истармидинг менинг унвоним юқорироқ бўлишини?

— Йўқ, жоним. Мен фақат бизни яхши ресторо­ларга киритишларига имкон берадиган унвонинг бўлишини истайман.

— Бунинг учун менинг ҳозирги унвоним етарли.

— Сенинг унвонинг энг яхши унвон. Мен сенинг унвонинг шундан юқори бўлишини истамайман; Сен шуҳратпараст эмаслигиндан шу даражада хурсандманки, жоним. Сен шуҳратпараст бўлганинда ҳам сени дердим, аммо эринг шуҳратпараст бўлмаса, бирам тинч бўласанки.

Биз балконда жимгина гаплашиб ўтирдик. Ой чиқадиган вақт бўлган, бироқ шаҳар узра туман тушганидан, у ҳали чиқмаганди, кўп ўтмай ёмғир томчилай бошлади, биз ичкарига кирдик. Туман ёмғирга ай­ланди. Сал вақтдан сўнг жала қуйди, жала томга шарқираб урилишига қулоқ солиб ўтирдик. Урнимдан туриб, балкон эшигидан ёмғир ичкарига урмаётганмикин, деб

қарадим, йўқ, ёмғир ичкарига урмабди, эшикни очик қолдирдим.

— Яна кимни кўрдинг?— сўради Кэтрин.

— Мистер ва миссис Мейерсларни.

— Жуда ғалати эр-хотин улар.

— Уз юртида қамоқда ўтириб чиққан дейишади Озодликни кўриб ўлсин деб, чақиршибди.

— Ушандая бери Миланда бахтли ҳаёт кечирармишми?

— Билмадим, бахтлимикан...

— Қамоқдан кейин ҳар ҳолда бахтироқ бўлса керак-да.

— Хотини бу ерга совға-саломлар олиб келмоқчи.

— У жуда ажойиб совғалар олиб келади. Сен ҳам унинг, албатта, жонажон болаларидан бўлсанг керак?

— Бўлмасам-чи?

— Ҳаммаларингиз унинг жонажон болаларисиз,— деди Кэтрин.— У айниқса ёқимтой болаларни яхши кўради. Ёмғирни қара.

— Қаттиқ ёғяпти.

— Сен мени ҳар доим яхши кўрасан, а?

— Ҳа.

— Ёмғир ёғаверсинми?

— Ёғаверсин.

— Қандай яхши. Мен бўлсам, ёмғирдан кўрқаман.

— Нега?

Кўзимни уйқу торта бошлади. Ташқарида ёмғир тобора кучаярди.

— Мен ёмғирни яхши кўраман.

— Мен ёмғирда сайр этишни яхши кўраман. Лекин муҳаббат учун бу яхшилик келтирмайди.

— Мен сени бир умр севаман.

— Мен сени севаман, ёмғирда ҳам, қорда ҳам, дўлда ҳам ва... яна нима бор?

— Билмадим. Нимагадир уйқум келяпти.

— Ухла, жоним, мен эса ҳеч қачон сени севишдан зерикмайман.

— Сен ростдан ҳам ёмғирдан кўрқасанми?

— Сен бор бўлсанг кўрқмайман.

— Нега кўрқасан?

— Билмайман.

— Айт.

— Мажбур қилма.

- Айт.
- Йўқ.
- Айт.
- Хўп, майли. Мен ёмғирдан шунинг учун кўрқаманки, баъзан ажал мени ёмғир ёғиб турганда оладигандай бўлади.
- Нима деяпсан!
- Гоҳо сен... ўладигандай туюласан.
- Бунинг энди ҳақиқатга яқинроқ.
- Ҳеч ундаймас, жоним. Мен сени балолардан сақлай оламан. Ҳа, бу қўлимдан келади. Лекин ўз-ўзинга ҳеч нима билан ёрдам беролмайсан.
- Қўй, ундай гапирма. Мен бугун шотландча телба довдирашларни эшитадиган аҳволда эмасман. Айрилиқ эса остонада турибди.
- Мен шотланд қизи ва телба бўлсам нима қилай, ахир. Лекин майли, бошқа гапирмайман. Девоналик булар ҳаммаси.
- Ҳа, ҳаммаси девоналик.
- Ҳаммаси девоналик. Фақат девоналик. Мен ёмғирдан кўрқмайман. Мен ёмғирдан кўрқмайман. Е раббим, ё раббим, кўрқмасликнинг иложи бўлсайди.
- У йиғлади. Мен уни овутдим ва у йиғидан тўхтади. Бироқ ёмғир ҳамон ёғарди.

Иигирманчи боб

Бир куни тушдан кейин биз отчопарга кетдик. Биз билан бирга Фергюсон, анов дистанцион граната портлаганда кўзидан яраланган Кроуэлл Рожерс боринди. Қизлар кийингунча биз Рожерснинг хонасида спорт варқасида сўнги улоқлар ва ғолиб чиқиши кутилганларнинг номлари айтилган ҳисоботларни кўриб ўтирдик. Кроуэллнинг бутун юзи бинтлаб ташланган, унинг улоқ билан иши йўқ, бироқ спорт варақасини қўймай ўқиб борар ва қиладиган иши бўлмаганидан, барча отларни кузатиб борарди. Ҳамма отлар расво отлар, дерди у, лекин бу ерда яхшилари йўқ. Қари Мейерс уни яхши кўрар ва унга маслаҳатлар бериб турарди. Мейерс отларга пул тикиб доимо ютиб юрар, лекин маслаҳат беришга ҳуши йўқ эди, чунки бошқалар ютса, унинг оладиган ютуғи камаярди. Улоқларда алдамқалдам ишлар кўп бўларди. Бутун дунё ипподромлари-

дан қувилган от ўргатувчилар Италияга келиб ўрнашган эдилар. Мейерснинг маслаҳатлари ҳар доим ҳам фойдали бўларди, лекин мен сўрашни ўзимга эп билмасдим, чунки у баъзан жавоб бермас, жавоб берганда эса, истар-истамай бераётгани кўриниб турар, лекин қандайдир сабабларга кўра бизга айтиб туришга ўзини бурчли деб сезар ва Кроуэллга бошқаларга қараганда рўйхушлик билан йўл кўрсатарди. Кроуэллнинг кўзлари зарарланган, бири деярли кўрмай қолган. Мейерснинг ҳам кўзларининг мазаси қочган, шу сабабдан у Кроуэллни яхши кўрарди. Мейерс қайси отга пул тикканини ҳеч қачон хотинига айтмас, шунинг учун хотини бир ютса, бир ютқизар, кўпроқ ютқизар, жуда сергап хотин эди.

Тўртовлон очиқ экипажга тушиб, Сан-Сирога қараб йўл олдик. Ҳаво жуда яхши, биз дарахтзорлар ичида, кейин трамвай йўлидан ўтиб бориб, ниҳоят шаҳар ташқарисига чиқдик, чангли йўллар бошланди. Йўлнинг ҳар иккала томони темир панжаралар билан тўсилган қаровсиз чорбоғлар, виллалар билан ўралган, йўл четида ариқлар оқиб ётар, томорқаларда етиштирилган сабзавотларни чанг босган эди. Олисда — водийда деҳқонларнинг уйлари, ферма атрофларидаги кўм-кўк далалар, каналлар кўринарди, шимол томонида эса тоғлар қад кўтарганди. Ипподромга борадиган йўлда экипажлар кўп эди, дарвозада турган контролёр ҳарбий формада бўлганлигимиз учун бизни билетсиз ўтказиб юборди. Биз экипаждан тушиб, программа сотиб олдик-да, айланани кесиб ўтиб, текис қаттиқ йўл-кадан юриб томошабинлар турадиган ерга бордик. Трибуналар ёғочдан ишланиб, эскириб кетган, трибуналардан қуйида кассалар жойлашган, яна бошқа қатор кассалар отхоналарнинг олдида эди, тўсиқ олдида бир тўда солдатлар туришарди. Одам хийла бор эди. Катта трибуна ортидаги дарахтлар тагида чавандозлар отларни совутишмоқда. Биз танишларимизни кўриб қолдик ва Ферюсон билан Кэтринга курси топиб бердик-да, отларни томоша қила бошладик.

Чавандозлар отларни етаклаб совутишмоқда эди. Отлар каллаларини энгаштириб олганди. Улар ичида бири қорамтир кўк тусда товланар, Кроуэлл, ўлай агар, уни бўяб қўйишибди, деб хуноб бўларди. Биз тузукроқ қараб унинг гапи ҳақиқатга яқин деб топдик. Бу отни

эгарлашга буйруқ бўлмасдан сал илгарироқ бир дақиқагина олиб чиқишган эди. Чавандознинг енгигадаги ракам бўйича программага қараб уни топдик. Унда қора ахта, лақаби Япалоқ деб ёзилган эди. Бир марта ҳам минг ливрдан ошириб соврин олмаган отларнинг чиқиши кутиларди. Кэтрин отнинг туси жўрттага ўзгартиб қўйилганлигига амин эди. Фергюсон бунга унчалик ишонмасди. Мен ҳам отнинг тусига ишонмасдим. Ҳаммамиз шу отга қўямиз дедик ва юз лир тикдик. Ҳисоб варақасида бу отга пул қўйганлар ўттиз беш карра қилиб оладилар дейилган эди. Кроуэлл билет олгани кетди, биз эса чавандозлар дарахтлар тагида яна бир айланиб чиқишганларини томоша қилиб турдик. Кейин улар отнинг бошини оҳиста қўйиб, улоқ бошланадиган ерга кетишди.

Биз улоқни томоша қилиш учун трибунага кўтарилдик. У пайтларда Сан-Сирода резина ленталар йўқ эди. Шунинг учун улоқбоши отларнинг ҳаммасини бир сафга тизиб,— отлар узоқдан жуда кичкина бўлиб кўринишарди,— сўнг узун қамчинини қарсиллатиб, чопишга рухсат берди. Отлар ёнгинамиздан ўтиб кетишди. Қора от ҳаммадан олдинда борар, бурилишда эса барча отлардан қаттиқ ўзиб кетди. Мен улар орқа йўлдан қандай бораётганларини дурбиндан кўриб турар, чавандоз отнинг бошини бор кучи билан тортишга ҳаракат қилар, лекин от зўр куч билан суриб борар, улар бурилишдан олдинги йўлкага чиққанларида қора от бошқалардан анча олдинга ўтиб кетганди. У маррага етгандан кейин ҳам анчагача чопиб борди.

— Қандай яхши-я,— деди Кэтрин.— Биз уч минг ливрдан ошиқроқ оладиган бўлдик. Жудаям зўр от экан.

— Умид қиламанки,— деди Кроуэлл,— отнинг бўёғи пулни олгунимизча тушиб кетмас.

— Йўқ, ростдан ҳам зўр от,— деди Кэтрин.— Қизиқ, мистер Мейерс унга тикдимикин?

— Ютдингизми?— қичқирдим мен Мейсерга. У бош силкиди.

— Мен эса ютмадим,— деди миссис Мейерс.— Сизчи, болалар, қайсисига қўювдингизлар?

— Япалоққа.

— Ростданми? Унга ўттиз беш баравар беришади.

— Бизга унинг туси ёқиб қолди.

— Менга эса ёқмади. Жуда хароб бўлиб кўринган эди. Унга қўйиб овора бўлманг дейишувди.

— Кўп беришмайди,— деди Мейерс.

— Уттиз беш деб кўрсатишган,— дедим.

— Кўп беришмайди,— деди Мейерс.— Уни охирги дақиқаларда ўйинга туширишди.

— Қим?

— Кемптон ўз йигитлари билан. Мана кўрарсиз. Икки баравар беришса ҳам хўп гап.

— Нима, биз уч минг лир олмас эканми?— деди Кэтрин.— Шу улоқлари менга ёқмайди. Фирт алдамчилик.

— Биз икки юз лир оламиз.

— Шуям пулми. Кимга керак. Мен уч минг оламиз деб ўйлабман.

— Фирт муттаҳамлик, расвогарчилик,— деди Фергюсон.

— Тўғри, шу алдамчилик бўлмаганда биз унга тикмаган бўлардик,— деди Кэтрин.— Лекин уч минг лир оламиз деб роса суюниб юрибман.

— Юринглар, пастга тушиб бирон нарса ичамиз, кейин қанча беришларини биламиз,— деди Кроуэлл.

Биз пастга — ғолибларнинг номлари ёзиладиган лавҳа олдига тушдик. Шу пайт ютуқ берилишига қўнғироқ чалинди ва Япалоқнинг қаршисига «ўн саккиз эллик» кўрсаткичини илиб қўйишди. Бу ютуқ икки баравардан ҳам кам дегани эди.

Биз катта трибуна тагидаги барга тушиб, бир стакандан содали виски ичдик. Бу ерда икки италян танишимиз ва вице-консул Мак Адамсни учратиб қолдик. Улар ҳам биз билан юқорига кўтарилишди. Италиялар ўзларини жуда сертакаллуф тутар эдилар. Мак Адамс Кэтрин билан гаплашиб ўтирди, биз эса пул тикиш учун пастга тушиб кетдик. Кассалардан бирининг олдида мистер Мейерс турарди.

— Сўранг-чи, қайсинга қўяркан,— дедим Кроуэллга.

— Қайсинга қўясиз, мистер Мейерс?— сўради Кроуэлл.

Мейерс ўзининг программасини олди-да, қалам билан бешинчи рақамни кўрсатди.

— Биз ҳам ўшанга қўйсак, қарши эмасми?— сўради Кроуэлл.

— Бемалол, бемалол. Фақат хотинимга мени айтди деманглар.

— Келинг, бирон нарса ичайлик,— дедим.

— Йўқ, раҳмат. Мен сира ичмайман.

Биз бешинчи рақамга бир марта юз лир, кейин икки юз лир қўйдик ва яна бир стакандан содали виски ичдик. Менинг жуда кайфиятим кўтарилди, биз яна иккита италян танишимизга дуч келдик ва уларнинг ҳар бири билан ҳам ичишдик-да, юқорига қайтиб чиқдик. Бу италянлар ҳам жуда сертакаллуф йигитлар бўлиб, боягилардан қолишмас эканлар. Уларнинг сермулозаматлиги дастидан ҳеч ким ўз ўрнида тинч ўтиролмас эди. Мен Кэтринга билетларни бердим.

— Қайси от?

— Билмадим. Мистер Мейерс айтганига қўйдик.

— Сиз ҳатто унинг номини ҳам билмайсизми?

— Йўқ. Программадан кўриш мумкин. Бешинчи рақамли шекилли.

— Бировга чинпа-чин ишонишингизни-чи,— деди Кэтрин.

Бешинчи рақамли от ютди, лекин ютуқ ниҳоят оз эди.

Мистер Мейерснинг жаҳли чиқди.

— Йигирма лир олиш учун икки юз лир тикиш керак,— деди у.— Ун лирга ўн икки лир. Овора бўлганга арзимайди. Хотиним йигирма лир ютди.

— Мен ҳам сизлар билан пастга тушаман,— деди Кэтрин. Италянларнинг ҳаммаси ўринларидан туришди. Биз пастга тушиб бордик.

— Бу ер сенга ёқадими?— сўради Кэтрин.

— Яхши. Ёмонмас.

— Одам зерикмас экан бу ерда,— деди у.— Лекин биласанми, жоним, ҳамма ёқни таниш босиб кетса ҳам бошим оғрийди.

— Танишлар унчалик кўп эмас-ку.

— Тўғри. Лекин ану Мейерслар ва ану хотини ва қизлари билан чиққан банкада ишлайдиган...

— У менинг чекларимга ҳақ тўлайди.

— У тўламаса, бошқаси тўларди. Ану тўртта италян ҳам бирам бошоғриғики.

— Кейинги чопишни шу ерда қолиб кўрсак ҳам бўлади.

— Қандай яхши. Биласанми, жоним, ўзимиз ҳечам

билмайдиган отга қўяйлик, мистер Мейерс қўймаганига қўяйлик.

— Бўпти.

Биз «Кўзларнинг нури» деган отга тикдик ва у бешта отнинг ичида тўртинчи бўлиб келди. Биз панжарага суяниб, олдимиздан учиб ўтиб бораётган отларни томоша қилардик, олисда тоғлар ва дарахтлар, далалар ортида Милан кўринарди.

— Мен ўзимизни бу ерда покиза бўлгандай ҳис қиляпман,— деди Кэтрин.

Кўпириб кетган отлар қайтиб дарвозадан кириб келишарди. Чавандозлар дарахт тагида тушишдан олдин уларни тинчлантиришарди.

— Ке, бирон нарса ичайлик. Фақат шу ернинг ўзида отларни томоша қилиб ичамиз.

— Ҳозир олиб келаман,— дедим.

— Бола олиб келади,— деди Кэтрин. У қўлни кўтарган эди, ахтахоналар ёнидаги «Бутхона» барининг хизматчиси югуриб келди. Биз темирдан ясалган доира столга ўтирдик.

— Ўзимиз қолсак, яхши, тўғрими?

— Ҳа,— дедим.

— Ану одамларнинг олдида ўзимни шунчалар ёлғиз сездимки.

— Бу ер соз экан,— дедим.

— Ҳа. Яхши ипподром экан.

— Ёмонмас.

— Сенинг роҳатингни бузаётган бўлсам, айтгин, жоним. Истаган заҳотинг тепага қайтиб чиқамиз.

— Йўқ,— дедим.— Шу ерда қолиб ичамиз. Кейин стиплчезедаги ровга бориб сувни томоша қиламиз.

— Менга шундай меҳрибонсан-ки,— деди у.

Бир қанча муддат икковимиз ёлғиз қолиб бирга бўлганимиздан сўнг, бошқаларни кўрганда яна қувондик.

Кун жуда яхши ўтди.

Иигирма биринчи боб

Сентябрда кечалари совуқ туша бошлади, кейин кунлар ҳам совиди, паркдаги дарахтларнинг барглари сарғая бошлади, шунда биз ёз ўтганлигини англадик.

Фронтда аҳвол жуда ёмон эди, Сан-Габриеле ҳамон ишғол қилинмаганди. Баннзицца ёйлотоғида жанглар тўхтаганди, ой ўрталарига бориб жанглар Сан-Габриеледа ҳам тўхтади. Уни бари бир қўлга киритолмадилар. Этторе фронтга жўнади. Отларни Римга олиб кетишди ва отчопарда улоқлар барҳам топди. Кроуэлл ҳам Римга кетди, бу ердан у Америкага жўнатилиши керак эди. Шаҳарда икки марта урушга қарши ғалаёнлар бўлди. Туринда хийла тўполонлар бўлиб ўтибди. Бир инглиз майори менга клубда италянлар Баннзицца ёйлотоғи ва Сан-Габриеледа бир юз эллик минг одам талафот бердилар, деб айтди. Булардан ташқари италянлар Карсода яна қирқ минг одам йўқотишди, деди у. Ичишдик ва унинг тили ечилди. Бу йил бошқа уруш бўлмайди деди у, италянлар ўзлари ҳазм қилолмайдиган луқмани ютиб қўйдилар. Фландриядаги ҳужумнинг миси чиқди, деди у. Агар бундан кейин ҳам шу куздагидек одамларни аямайдиган бўлишса, унда иттифоқдошларнинг тезда нафаси чиқмай қолади. Ҳаммамизнинг тинкамиз қуриди. Ҳамма гап буни тан олмасликда. Қайси мамлакат ўзининг тинкаси қуриганлигини ҳаммадан кейин англаса, ўша мамлакат урушда ютиб чиқади. Яна ичдик. Сиз штабдан эмасмисиз. Йўқ. У эса — штабдан. Ҳаммаси беҳуда. Биз икковлон клубнинг катта чарм диванида ястаниб ўтирардик. Унинг этиги хирароқ теридан тикилган, ялагандай қилиб артилганди. Жуда пўрим этик эди. Ҳаммаси беҳуда, деди у. Ҳамманинг фикри ёди дивизиялар ва уларни тўлдиришда бўлиб қолган. Дивизия сўраб бир-бирларини ғажиб ташлагудай бўлишди, қўлларига теккан куниёқ уни гўрга тиқиб келишди. Ҳамманинг тинкаси қуриди. Ғалаба нуқул немисларники бўлиб кетмоқда. Ана уларни, падарига лаънат, солдат деса бўлади! Қадимги хуннлар — чинакам солдатлар. Лекин уларнинг ҳам тинкаси қуриди. Ҳаммамизнинг тинкамиз қуриди. Мен русларни сўрадим. Уларнинг ҳам тинкаси қуриди, деди у. Уларнинг тинкаси қуриганлигини мен ўзим тезда кўрар эканман. Австрисларнинг ҳам тинкаси қуриди. Агар улар хуннларнинг бир неча дивизияларини қўлга киритишга муяссар бўлсалар, унда урушни бир амаллаб эплаштириб оладилар. Шу кузда ҳужумга ўтармикинмиз? Албатта-да. Италянларнинг тинкаси қуриди. Уларнинг тинкаси қуриганлигини ҳам-

ма билади. Қари хуни Трентинодан ўтиб, Виченцада темир йўлни кесиб ташлайдию, италянлар тутдай тўкилади қолади. Австрислар ўн олтинчи йилда шундай қилмоқчи бўлган эдилар, дедим мен. Немислар йўқ эди унда. Тўғри, дедим. Лекин улар бундай қилишмасов, деди у. Бу жуда осон. Улар мураккаброқ бир нарсани ўйлаб топишадю, шу билан тамом, тинка-мадорларни қуриydi. Мен кетишим керак, дедим. Госпиталга боришим керак.

— Хайр,— деди у. Кейин қувноқлик билан қўшиб қўйди:— Ишингиз ўнгидан келсин.— Унинг муҳокамаларидаги тушқунлик табиатидаги қувноқликка сира уйғун эмасди.

Сартарошхонага кириб соқолимни олдирдим, кейин госпиталга кетдим. Бу пайтга келиб оёғим анча дуруст бўлиб қолган, шунисига ҳам шукур қилмоқда эдим. Уч кун бурун мени қайта кўриқдан ўтказишди. Ospedale maggiore да даволанишим тугайёзган, батамом тузалишим учун битта-яримта дори-дармон олишимгина қолган эди. Шунинг учун тор кўчадан оқсоқланмасдан юриб боришга ҳаракат қилардим. Айвонча тагида бир чол қоғоз суратлар қирқарди. Иккита қиз унинг олдида туришар, чол бошини ён томонга энкайтириб, қизларга қарай-қарай чаққонлик билан қайчида қоғоз қирқиб борарди. Қизлар ҳиҳилашарди. У силуетларни оқ қоғозга қўйиб қизларга елимлаб беришдан олдин менга кўрсатди.

— Қалай, дурустми?— деди у.— Қалай, сизга ҳам ишлаб берайми, tenente?

Қизлар ўз шаклларини томоша қила-қила кулишганча кетишди. Иккалалари ҳам ёқимтойгина эдилар. Улардан бири госпиталь қаршисидаги емакхонада ишларди.

— Майли,— дедим.

— Шапкангизни олиб қўйсангиз.

— Йўқ, шапка билан.

— Унча яхши чиқмайди,— деди чол.— Шошмангчи,— унинг юзи ёришди,— айтганингиздай, бу ҳатто пўрнроқ чиқаркан.

У қайчи билан қора қоғозни қирқа кетди, кейин қоғозни иккига ажратиб, ҳар иккала шаклни картонга елимлаб ёпиштирди-да, менга узатди.

— Қанча беришим керак?

— Керакмас, керакмас,— қўлни силтади у.— Мен сизга шундоғ қилиб бердим.

— Марҳамат,— мен чўнтагимдан танга олдим.— Қўлимни қайтарманг.

— Йўқ, Мен уларни кўнгил хушига ишладим. Севган қизингизга тортиқ қилинг.

— Раҳмат. Хайр.

— Кўришгунча.

Госпиталга қайтдим. Идорада менга хатлар бор экан, биттаси расмий ва яна бир қанча хатлар. Менга соғлигимни яхшилаш учун уч ҳафталик отпуска берилибди, ундан кейин фронтга қайтишим керак экан. Мен хатни яна бир карра диққат билан ўқиб чиқдим. Ҳа, худди ўзим айтганимдай. Отпуска даволанишим тугайдиган кундан, 4 октябрдан бошланаркан. Уч ҳафтаси йигирма бир кун. Бу 25 октябрь дегани. Мен яна бир оз айланиб келаман деб, госпиталдан бир қанча уй наридаги ресторанга овқатланиш, хатларни кўриш ва «Корьере делла сера»ни ўқиш учун йўл олдим. Хатларнинг бири бобомдан эди, унда онлавий янгиликлар ёзилган, ватанпарварлик йўсинида бир қанча маслаҳатлар берилган, икки юз долларлик чек ва бир қанча газета қирқимлари юборилган эди. Кейин яна бир зерикарли хат кашишимиздан, бошқаси шўх улфатлар ичига тушиб қолган француз ҳаво кучларида хизмат қилувчи таниш учувчидан,— у ўз шўхликлари ҳақида ҳикоя қилибди,— яна бири Ринальдидан эди; у ҳали Миланда узоқ ўтирасизми, қандай янгиликлар бор, деб сўрабди. Рўйхат юбориб, шу рўйхатдаги граммофон пластинкаларини келтиришимни илтимос қилибди. Мен овқат билан бир шиша кьянти буюрдим, кейин коньякли кофе ичдим, газетани ўқиб чиқдим, ҳамма хатларни чўнтагимга солдим, газетани стол устида чой пули билан қўшиб қолдирдим-да, чиқиб кетдим. Госпиталда, ўз хонамда формамни ечиб, халат ва пижама кийдим, балкон эшигидаги пардаларни тушириб, ўрнимга ёнбошлаб ётдим-да, Бостон газеталарини ўқишга киришдим. Буларни ўз йигитларига миссис Мейерс келтирганди. «Чикаго-Уайт-Сокс» командаси Америка лигасининг совринини олибди, Миллий лигада эса «Нью-Йорк-Жайэнтс» командаси олдинда экан. Бейб Рут ҳозир Бостонда ўйнамоқда экан. Газеталар зерикарли, янгиликлар хира ва тор, фронтдан олинган хабарлар эс-

кирган эди. Америка янгилликларидан бўлса фақат ўқув лагерида бўлмаганим учун сеvindим. Спорт хабарларидан ташқари бошқа ҳеч нарса ни ўқий олмадим, ўқиганларимни ҳам қиладиган иш бўлмагани учунгина ўқидим. Бирдан кўп газета ўқисанг, унчалик қизиқмай ўқийсан. Газеталар янги эмасди, шундай бўлса-да, мен уларни ўқир эдим. Агар Америка чинкакам урушга кирса, спорт союзлари беркилармикин, деб ўйладим. Беркилмаса керак. Уруш авжида бўлишига қарамай Миланда ҳамон улоқ чопишлар бўлиб турарди. Францияда эса энди улоқлар чопилмас эди. Бизнинг Япалоғимизни ўша ердан келтиришган. Қэтриннинг навбатчилиги фақат тўққиздан бошланарди. У навбатчиликка келганида, унинг қадам товушларини эшитдим, бир марта очиқ эшикдан ўзини ҳам кўрдим. У бир қанча палаталарни айланиб чиқди-да, ниҳоят, олдимга кирди.

— Бугун кеч келдим, жоним,— деди у.— Иш кўп. Хўш, ўзинг қалайсан?

Мен унга газеталарни, отпускани гапириб бердим.

— Мунча яхши,— деди у.— Қаерга бормоқчисан?

— Ҳеч ёққа. Шу ерда қолсам дейман.

— Бўлмаган гап. Сен бир яхши жойни танлагин, мен ҳам сен билан бораман.

— Борасанми, қандай қилиб?

— Билмадим. Амаллармиз.

— Шакарим.

— Унчаликмас. Шундан бошқа чора қолмагандан кейин ҳаммасини қиласан.

— Нима деганинг бу?

— Ҳеч нима. Мен фақат ўтиб бўлмайдиган бўлиб кўринган тўсиқлар энди ҳеч нарсага арзимаслигини билдим.

— Менимча, бунга эплаш қийин бўлади.

— Сира ҳам жоним. Нарин борса, ҳаммасини ташлаб кетаман. Лекин бунчаликка бормас дейман.

— Қаёққа борамиз?

— Барибир. Қаерга хоҳласанг. Фақат танишлар йўқ жойни танла.

— Ростдан ҳам қаерга боришимиз сенга бари барими?

— Ҳа. Кетсак бўлгани.

У нимадандир безовта ва ташвишли кўринарди.

- Нима бўлди, Кэтрин?
- Ҳеч нима. Ҳеч нима бўлгани йўқ.
- Тўғримас.
- Тўғри. Ҳеч нарса бўлгани йўқ.
- Ундай эмас, биламан. Айт, жоним. Менга айт-масанг кимга айтасан.
- Ҳеч нарса бўлмади.
- Айт.
- Истамайман. Қўнглингни оғритиши ёки ташвишга солиши мумкин.
- Қўйсанг-чи.
- Ростми? Бу мени ранжитмайди, лекин сени ранжитиши мумкин.
- Сени ранжитмаган нарса нега мени ранжитар экан.
- Айтгим келмаяпти.
- Айт.
- Шартми?
- Ҳа.
- Менинг фарзандим бўлади, жоним. Уч ойча бўлиб қолди. Лекин сен ранжимамайсан, тўғримми? Қеракмас. Ранжима.
- Ранжимамайман.
- Ростданам ранжимамайсанми?
- Албатта.
- Мен нималар қилмадим. Ҳаммасини қилиб кўрдим, лекин сира нафи бўлмади.
- Мен сира хафа бўлганим йўқ.
- Шундай бўлиб тургандан кейин мен ҳам хафа бўлиб ўтирмадим, жоним. Сен ҳам хафа бўлиб дилингни хира қилиб юрма.
- Менга сен саломат бўлсанг, бас.
- Мени ўйлайверма. Ҳамма туғади. Бошқаларда ҳамма вақт бола туғилади. Ҳеч бунинг ажабланидиган жойи йўқ.
- Малагим.
- Эркалаб юбординг. Лекин сен бу ҳақда ҳадеб ўйлайверма, жоним. Мен сенга ташвиш орттирмасликка ҳаракат қиламан. Биламан, ҳозир сени ташвишга қўйдим. Лекин мен шу кунгача ҳеч нарсани билдирмадим, тўғримми? Сен хаёлинга ҳам келтирмаган эдинг-ку?
- Йўқ.
- Бундан кейин ҳам шундай бўлади. Сен ҳеч қачон

ташвиш тортмаслигинг керак. Кўриб турибман ранжиганингни. Бас қил. Ҳозироқ бас қил. Балки бирон нарса ичарсан, жоним? Биладан, озгина ичсанг, кўнглинг очилади.

— Йўқ. Мен шундоқ ҳам хурсандман. Шакарим.

— Эркалаб юбординг. Мен ҳаммасини тўғрилайман, биз бирга бўламиз, фақат сен қаерга боришимизни аниқласанг бўлди. Октябрь яхши ой. Биз вақтимизни жуда ҳам ажойиб қилиб ўтказамиз, жоним, сен фронтга кетганингда эса, ҳар куни хат ёзаман.

— Ўзинг қаерда бўласан?

— Мен ҳали билмайман. Лекин энг яхши жойда бўлишга ҳаракат қиламан. Ҳаммаси яхши бўлади.

Биз жим бўлиб қолдик, гапдан тўхтадик. Кэтрин тўшакда ўтирар, мен ундан кўзимни узмас, лекин бир-биримизга тегмасдик. Хонага чет киши кириб қолганда ҳамма сергак тортиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолгандай, биз ҳам ҳозир ўз хаёлимиз билан банд эдик. У қўлини чўзиб менинг қўлимга қўйди.

— Сен хафамасмисан, жоним, айт?

— Йўқ.

— Ўзингни худди тузоққа тушгандай ҳис қилмаяпсанми?

— Эҳтимол, бир оз шундайдир лекин бу сен туфайли эмас.

— Мен ҳам шундай деб ўйлаяпман. Қўй, шунақа гапларни гапирма. Мен умуман тузоққа демоқчиман.

— Физиология доимо тузоқ.

У қимир этгани, қўлини тортиб олгани ҳам йўқ, лекин назаримда бир зумда мендан йироқлашиб кетгандай бўлди.

— Хунук сўз. Нега доимо, дейсан.

— Кечир.

— Ҳечқиси йўқ. Лекин биласанми, менинг биринчи марта бўйимда бўлиши, биринчи марта бировни севишим. Мен сен хоҳлагандай бўлишга тиришдим, сен бўлсанг, томдан тараша тушгандай қилиб «доимо» деб ўтирибсан.

— Тилимни кесиб ташласам рози бўласанми?— дедим.

— Жоним!— У узоқлардан яна ёнимга қайтди.— Эътибор берма.— Биз яна бирга эдик, орамиздан гинакудурат кўтарилди.— Ахир, икковимиз бир одамимиз.

шунинг учун майда-чуйда нарсаларга ижикилашиб ўтирсак яхши бўлмайди.

— Кераги ҳам йўқ.

— Бунақа гаплар бўлиб туради. Одамлар бир-бирларини севишади-да, майда-чуйда гаплар билан бир-бирларининг таъбларини хира қилишади, жанжаллашишади, кейин тўсиндан бошқа — бошқа одам бўлиб қолишади.

— Биз ҳеч қачон уришмаймиз.

— Кераги ҳам йўқ. Дунёдаги ҳамма бошқа одамлар олдида биз бир одаммиз. Агар бизга бирон нарса бўлса, биз тамом бўламиз, улар бизни тутиб олишади.

— Уларнинг қўллари етмайди бизга,— дедим.— Чунки сен жуда мардсан. Мардлар эса балолардан йироқ бўладилар.

— Барибир мардлар ҳам ўладилар.

— Фақат бир марта.

— Шундаймикин? Ким айтган буни?

— Қўрқоқ минг марта, мард бир марта ўлади дебми?

— Ҳа-да. Ким айтган буни?

— Билмадим.

— Узи қўрқоқ бўлган шекилли,— деди у.— У қўрқоқларни яхши биларкан, лекин мардларни сира тушунмас экан. Мард агар ақлли бўлса, икки минг марта ўлиши мумкин. Фақат буни чўзилиб гапириб ўтирмайди.

— Билмадим. Марднинг юрагини кўриб бўлмайди.

— Ҳа. У шуниси билан кучли.

— Сен жуда доно экансан.

— Сен ҳақсан, жоним. Бу гапинг тўғри.

— Сен ўзинг мардсан.

— Йўқ,— деди у.— Лекин мен мард бўлишни истардим.

— Мен эса, мард эмасман,— дедим.— Мен ўз қадримни биламан. Буни билишга вақтим етарли бўлган эди. Мен бир мавсумда йигирма иккини урадиган ва шундан бошқага қодир эмаслигини билган бейсболчига ўхшайман.

— «Мавсумда йигирма иккини урадиган», деганинг нимаси? Катта гапга ўхшайди.

— Катта гап эмас. Бу бейсбол командасида ўрта-миёна ҳужумчи дегани.

— Барибир ҳужумчи экан-ку,— масхара қилди у мени.

— Биз бир-биримизга гап бермайдиган одамларга ухшаймиз,— дедим.— Лекин сен мардсан.

— Йўқ. Аммо бир кун келиб мард бўлиш умидим бор.

— Икковимиз ҳам мардмиз,— дедим.— Мен ичганим-да жуда ҳам мард бўлиб кетаман.

— Биз ажойиб одамлармиз,— деди Кэтрин. У шкафдан коньяк билан стакан олди.— Ич, жоним,— деди у.— Бу сенга ахлоқинг яхши бўлгани учун.

— Ичгим келмаяпти.

— Ич, ич.

— Ҳай, майли.— Мен стаканга озроқ коньяк қуйиб ичдим.

— Шуниси ҳам борки,— деди у.— Коньяк қаҳрамонлар ичимлиги эканлигини мен биламан. Лекин кўп ичмаган маъқул.

— Урушдан кейин биз қаерда яшаймиз?

— Ажабмас ибодатхонада яшасак,— деди у.— Мен соддалик қилиб уч йилдан бери уруш Исо тугилган кунда тугайди, деб юрибман. Лекин энди мен уруш ўғлимиз лейтенант бўлганда тугайди деб турибман.

— Балки у генерал бўлар.

— Агар бу юз йиллик уруш бўлса, генерал бўлишга ҳам улгуради.

— Озгина ичмайсанми?

— Йўқ. Сен коньяк ичсанг, доим кайфиятинг кўтарилади, менинг бўлса, бошим айланади.

— Сен сира коньяк ичмаганмисан?

— Йўқ, жоним. Мен жуда қолоқ хотинман.

Мен шишага қўл чўзиб, ўзимга яна коньяк қуйдим.
— Бориб ватандошларингдан хабар олиб келай,— деди Кэтрин.— Унгача балки газета ўқиб турарсан?

— Бормасанг бўлмайдимми?

— Ҳозир бўлмаса, кейинроқ.

— Унда ҳозир.

— Унда тез қайтаман.

— Мен газеталарни ўқиб тураман.

Иигирма иккинчи боб

Кечаси совуқ бўлди, эртасига ёмғир ёрди. Мен Ospedale Maggloge дан қайтаётганимда, ёмғир қаттиқ ёрмоқда эди, тоза бўкдим. Хонамнинг балконига ёмғир сели урилар, шамол, ҳатто балкон эшигига довур ёмғирни ҳайдаб келарди. Мен бошқатдан кийиниб, коньяк ичдим, лекин коньякнинг мазаси ёмон эди. Кечаси ўзимни ёмон сездим, эрталабки чойдан сўнг қайт қилдим.

— Ҳаммаси равшан,— деди госпиталь врачлари.— Кўзининг оқига қаранг, мисс.

Мисс Гэйж қаради. Ўзингиз ҳам қаранг деб, менга ҳам ойна беришди. Кўзимнинг оқи сарғайиб кетган эди, сариқ бўлиб қолибман. Икки ҳафта тўшакда ётдим. Шунинг деб отпускам бузилди, вақтимизни бирга ўтказолмадик. Биз Лаго-Мажоредани Палланцага бормоқчи эдик. Кузда дарахтлар сарғая бошлаганда у ер чиройли бўлади. Кўрадиган, томоша қиладиган жойлар кўп, кўлда хонбалиқ тутиш мумкин. У ер Стрезадан ҳам яхши эди, чунки Палланцада одам сийрақроқ бўларди. Стрезага Миландан бориш осон эди, танишлар ҳам кўп эди. Палланца яқинида эса кўркам қишлоқлар бор эди, эшаклик қайиққа тушиб, балиқчиларнинг ороллариғача бориш мумкин эди, оролнинг ўзида эса ресторан бўларди. Лекин биз боролмай қолдик.

Бир кун сариқ бўлиб ётсам, мисс Ван-Кампен хонамга кириб, шкафни очиб шишаларни кўриб қолди. Мен ҳозиргина қоровулни чақириб бир тўда шишаларни бериб юборган эдим, эҳтимол, мисс Ван-Кампен уни кўриб қолиб яна йўқмикин деб, кирганга ўхшарди. Ҳаммадан ҳам вермут, марсала, капри, кьянтидан қолган шишалар кўп эди, бир нечта коньяк шишаси бор эди. Қоровул вермутнинг каттакон шишалари билан кьянтининг похол саватчаларга ўралган бақалоқ шишаларини олиб кетаман деди. Мисс Ван-Кампен топган шишалар коньякдан қолган шишалар бўлиб, биттаси айиқ шаклида ишланган кюммель флягаси эди. Мисс Ван-Кампенни айниқса айиқ-шиша жонини чиқариб юборди. У шишани кўлига олди. Айиқ олдинги оёқларини кўтариб орқа оёқларида ўтирар, унинг шиша бошида эса тиқини бор эди, шиша тагида бир қанча ёпишқоқ заррачалар кўриниб турарди. Мен кулдим.

— Кюммель шишаси,— дедим мен.— Энг яхши кюммелни мана шундай айиқ-шишаларда сотишади. Уни Россиядан келтиришади.

— Булар ҳаммаси, янглишмасам, коньяк шишалари бўлса керак?— сўради мисс Ван-Кампен.

— Менга бу ердан кўринмаяпти,— дедим.— Айтганингиз тўғри бўлса керак.

— Бу қачондан бери давом этади?

— Уларни ўзим сотиб олиб келардим,— дедим. Олдимга тез-тез италян офицерлари келиб туришади, уларни меҳмон қилиш учун коньяк олиб қўйган эдим.

— Ўзингиз ичмас эдингиз, шундайми?

— Ўзим ҳам ичардим.

— Коньяк!— деди у.— Ун битта бўшатирилган коньяк шишаси ва анови айиқ суюқлиги.

— Кюммель.

— Ҳозир одам юбораман, буларни йўқотсин. Бошқа бўш шишаларингиз йўқдир?

— Ҳозирча йўқ.

— Мен бўлсам, сизга яна ачиниб ўтирибман. Садқаи ачиниш.

— Ташаккур.

— Биламан, ҳеч кимнинг фронтга қайтгиси келмайди. Лекин сиз алкоголь ичиб, ўзингизни сариқ қилишдан кўра тузукроқ нарсани ўйлаб топсангиз, маъқул бўлар эди.

— Нима дедингиз?

— Алкоголь ичиб дейман. Мен нима деганимни сиз жуда яхши эшитдингиз.— Мен миқ этмадим.— Сариқдан бошқа бирон нарса ўйлаб топмасангиз, қўрқаманки, тузалишингиз билан сизни фронтга жўнатишга тўғри келади. Ўзингизни атайлаб сариқ қилганингиз учун саломатликни тиклашга берилган отпускаи бекор бўлса ажабмас.

— Наҳотки?

— Худди шундай.

— Сиз сира сариқ билан оғриганмисиз, мисс Ван-Кампен?

— Йўқ. Лекин мен бу касални кўп кузатганман.

— Сиз беморлар бу касалдан маза қилганларини кўрганмисиз?

— Ҳар ҳолда бу фронтдан дуруст бўлса керак-да.

— Мисс Ван-Кампен,— дедим мен,— сиз ҳеч ҳар-

бий мизматдан бош тортиш мақсадида ўз моягига ўзи тепган одамни кўрганмисиз?

Мисс Ван-Кампен саволни эшитмаганга олди. У ё ўзини эшитмаганга олиши, ё хонадан чиқиб кетиши керак эди. Унинг кетгиси келмасди, чунки анчадан бери мени кўргани кўзи йўқ, энди ўч оладиган пайт келиб қолган эди.

— Мен фронтдан қочиш учун ўзларига жўрттага зарар етказган одамларни кўп кўрганман.

— Гап унда эмас. Жўрттага ўзларини зарарлаганларни мен ҳам кўрганман. Мен сиздан ҳарбий хизматдан қочиш учун ўз моягига ўзи тепган одамни кўрганмисиз, деб сўраяпман? Шу сариқ билан оғриганга яқин. Буни унча-мунча хотинлар билавермайдилар. Мана шунинг учун ҳам сиздан сариқ билан оғриганмисиз деб сўрадим, мисс Ван-Кампен, чунки...

Мисс Ван-Кампен хонадан чиқиб кетди. Кўп ўтмай мисс Гэйж кирди.

— Ван-Кампенга нима дедингиз? Жон-пони чиқиб кетибди.

— Биз ҳар хил шаронгда одам ўзини қандай ҳис қилиши мумкинлигини гаплашдик. Мен айтдимки, у киши ҳеч қачон туғиб кўрмаганлар деб...

— Жинни бўлибсиз,— деди Гэйж.— У терингизни тириклай шилиб олишга тайёр.

— Шиладиганини шилиб бўлди,— дедим.— У отпускамни бекор қилиб, энди мени дала судига беришдан ҳам тоймас. Қўлидан ҳар нарса келади.

— Унинг сизни кўргани кўзи йўқ эди ўзи,— деди Гэйж.— Нима қилиб айтишиб қолдинглар?

— У фронтга қайтиб бормаслик учун жўрттага кўп ичкилик ичгансиз, дейди.

— Уфф,— деди Гэйж.— Мен оғзингизга бир томчи ҳам олмагансиз деб қасам ичишим мумкин. Сиз оғзингизга ҳеч қачон бир томчи ҳам ичимлик олмаганлигингизни ҳамма билади.

— У шишаларни топиб олди.

— Юз марта сизга айтдим: шу шишаларни олиш керак деб. Қани улар?

— Шкафда.

— Чамадонингиз борми?

— Манави халтага солинг.

Мисс Гэйж шишаларни халтага жойлаштирди.

— Уларни қоровулга бераман,— деди у эшикка юрар экан.

— Бир минутга,— деди Ван-Кампен.— Бу шишаларни мен ола кетаман.— У ўзи билан қоровулни ҳам олиб келган эди.— Қани, уларни кўтаринг-чи,— деди у.— Мен уларни доктор келганда кўрсатмоқчиман.

У йўлакка чиқиб кетди. Қоровул орқасидан халтани кўтарди. У халтада нима борлигини биларди.

Ҳеч нарса бўлмади, фақат отпускамдан айрилдим.

Иигирма учинчи боб

Фронтга жўнайдиган куним кечқурун қоровулни поезд Туриндан келиши биланоқ жой эгаллашга чиқардим. Поезд ярим кечаси жўнар эди. Состав Туринда ташкил этилиб, соат ўн яримларда Миланга келар ва то жўнатилгунча перронда турар эди. Жой олиш учун вокзалга поезд келмасидан чиқиб туриш керак эди. Қоровул ёнига отпускага келган пулемётчи ўртоғини олиб, икки киши бўлсак жой олиш осон бўлади деб вокзалга кетди. Мен уларга перрон билетига пул бердим-да, юкларимни ҳам олволишларини сўрадим. Катта бир рюкзагим ва иккита сафар сумкам бор эди.

Соат бешларда госпиталдагилар билан хайрлашиб чиқдим. Қоровул юкларимни ўз хонасига олиб бориб қўйган экан, унга вокзалда ярим кечадан олдинроқ бўламан, дедим. Унинг хотини мени „signorino“ деб атади ва йиғлаб юборди. Кейин кўзларини артиб, қўлларимни силкиди-да, сўнг яна йиғлаб юборди. Мен унинг елкасига қоқиб қўйдим, шунда у яна йиғлаб олди. Бу паст бўйли, юмалоққина, сочлари оқариб кетган, меҳрибон юзли аёл эди. У доим менинг пайпоқларимни ямаб берарди. У йиғлаганда бутун юзи ёйилиб кетарди. Мен бурчакдаги барга бордим-да, деразага қараб кута бошладим. Кўча қоронғи эди, совуқ эди, туманли эди. Мен граппа қўшилган қаҳванинг ҳақини тўладим-да, деразадан тушган ёруғлик парчасида ўткинчиларнинг ўтиб боришини кузата бошладим. Мен Кэтринни кўриб ойнани тиқиллатдим. У бурилиб қаради, мени кўриб жилмайди ва мен унга пешвоз чиқдим. У устига қорамтир кўк ёмғирпўш илган, бошига юмшоқ шляпа кийганди. Биз хиёбондан — вино дўконлари ёнидан юриб кетдик, кейин бозор майдонидан ўтиб яна

кўчага чиқдик-да, арк остидан ўтиб, жоме майдонига чиқдик. Майдонни трамвай йўллари кесиб ўтар, жоме йўлнинг нариги томонида жойлашган эди. Жоме оқ ва туманда рутубатли кўринарди. Трамвай йўлларини кесиб ўтдик. Чап томонимизда ёруғ витринали магазинлар ва Galleria га кирадиган жой бор эди. Майдон устида туман қуюқлашиб борарди, жоме ҳам яқиндан жуда маҳобатли кўринар, девор тошлари эса нам торган эди.

— Кирамизми?

— Йўқ,— деди Кэтрин.

Яна юриб кетдик. Девордан чиқарилган тош тиргакларнинг панасида бир солдат қиз билан турарди, ёнларидан ўтиб кетдик. Улар деворга маҳкам қисилишиб туришар, солдат қизни ёмғирпўши билан ўраб олганди.

— Улар бизга ўхшайди,— дедим.

— Ҳеч ким бизга ўхшамайди,— деди Кэтрин. Ҳозир унинг ичига чироқ ёқса ёримасди.

— Уларнинг борадиган жойлари ҳам йўқ.

— Балки шундай бўлгани уларга маъқулроқдир.

— Билмадим. Ишқилиб, одамнинг борадиган жойин бўлиши керак.

— Уларнинг жомелари бор,— деди Кэтрин.

Биз жомедан ўтдик. Нариги бетга ўтиб унга қарадик. Жоме туманда чиройли кўринарди. Биз чарм товарлар магазини олдида тўхтадик. Витринага чавандозларнинг этиклари, рюкзаклар, чанғида учганда кийилгандиган оёқ кийимлари қўйилган эди. Улар алоҳида-алоҳида қўйилганди: ўртада рюкзак, бир томонда этик, иккинчи томонда чанғи кийими турарди. Чарм қорамтир, силлиқ, худди эски эгардай йилтирарди. Электр нури хира йилтиллаб турган чармга узун йилтироқ йўллар солганди.

— Насиб қилса сен билан ҳали роса чанғи учамиз.

— Икки ойдан кейин Мюрренда чанғи мавсуми бошланади,— деди Кэтрин.

— Уша ерга борамиз, хўпми?

— Бўпти,— деди у. Биз бошқа витриналар олдидан ўтиб, ён кўчага бурилдик.

— Мен бу ердан сира юрмаганман.

— Мен бу йўлдан доим Ospedale Maggiore га қатнашардим,— дедим.

Қўча тор бўлиб, биз ўнг томондан юриб борардик. Қуюқ туманда қаршимиздан кўп йўловчилар келарди. Биз ўтиб бораётган ҳамма дўконларнинг деразалари ёруғ эди: Биз бир деразадаги сирдан ишланган пирамидага тикилиб қолдик. Қурол-яроғ дўкони олдида тўхтадик.

— Бирпасга кириб чиқайлик. Мен у-бу сотиб олишим керак.

— Нима?

— Пистолет.

Биз ичкарига кирдик, мен камарим билан тўппончанинг бўш ғилофини ечиб пештахта устига қўйдим. Пештахта ортида икки хотин турарди. Улар менга бир қанча тўппончаларни кўрсатишди.

— Менга ғилофга тушадигани керак,— дедим ғилофни очарканман. Ғилоф кул ранг, чармдан қилинган бўлиб, уни шаҳарда тақиб юриш учун олган эдим.

— Булар яхши тўппончаларми?— сўради Кэтрин.

— Ҳаммаси деярли бир хил. Мановинисини отиб кўриш мумкинми?— сўрадим хотиндан.

— Ҳозир отадиган жойимиз йўқ,— деди у.— Лекин у жуда ҳам яхши. Хурсанд бўласиз.

Мен тепкини тушириб, лўкидонни тортдим. Лўкидон пружинаси қаттиқ эди, аммо тиқилмай келди. Мен мўлжалга олиб тепкини босдим.

— У янги эмас,— деди аёл.— Отишга уста бир офицер бор эди, ўшаники.

— Сиздан сотиб олганмиди?

— Ҳа.

— Яна қандай қилиб қўлингизга тушди?

— Уша офицернинг хизматчиси келтирди.

— Балки меники ҳам сиздадир,— дедим мен.— Қанча?

— Эллик лир. Жудаям арзон.

— Яхши. Менга яна иккита ўқдон билан бир қути патрон беринг.

У пештахта тагидан ўқдон билан ўқларни олди.

— Балки сизга қилич ҳам керакдир?— сўради аёл.— Менда тугилган қилич бор, арзонга берардим.

— Мен фронтга кетяпман.

— Ҳа, унда сизга қиличнинг кераги йўқ,— деди у.

Мен ўқлар билан тўппончанинг ҳақини тўладим, ўқдонга ўқларни жойлаб, ўрнига қўйдим, тўппонча

филофга солдим, қолган ҳар иккала ўқдонга ҳам ўқларни жойлаб қўйдим-да, уларни филофнинг чарм киссачасига солдим, кейин камарни тақиб қадаб олдим. Тўппонча оғирлигидан камарни пастга тортиб турарди. Барибир армияда бериладиган тўппончага етмайди, деб ўйладим. Уларга ҳар доим патрон топиш мумкин.

— Мана энди тўла-тўқис қуролланиб олдик,— дедим.— Фронтга жўнашдан олдин қилинадиган бирдан-бир ишим шу эди. Ўзимникини госпиталга жўнатишаётганда кимдир олиб қўйибди.

— Ишқилиб, яхши бўлсин-да,— деди Кэтрин.

— Балки сизга яна бирон нарса керакдир,— сўради аёл.

— Керакка ўхшамаётибди.

— Шнурли пистолетчи?— деди у.

— Ҳа, кўрдим.

Аёл яна бирон нарса сотгиси келаётганди.

— Балки сизга ҳуштак керакдир?

— Унчалик керакмас.

Аёл «хайр» деди ва биз кўчага чиқдик. Кэтрин деразадан қаради. Аёл бошини чиқариб бизга таъзим қилди.

— Ёғоч филофга солинган кўзгу нимаиди?

— Қушларга тузоқ. Шунақа кўзгу билан далага чиқишади, тўрғайлар йилтиллаган кўзгуга келишади, шунда уларни ўлдиришади.

— Устомон бўларкан бу италянлар,— деди Кэтрин.— Сизларда, Америкада тўрғайларни отишмайди, а, жоним?

— Тасодифан отишмаса, отишмайди.

Биз кўчани кесиб ўтиб нариги бетдан юрдик.

— Ҳозир анча дуруст бўлиб қолдим,— деди Кэтрин.— Кўчага чиққаннимизда жуда мазам қочган эди.

— Бирга бўлсак доим яхши.

— Биз доимо бирга бўламиз.

— Бугун ярим кечаси жўнаб кетишимни ҳисобга олмаганда, шундай.

— Бу ҳақда ўйлама, жоним.

Биз кўчада юриб борардик. Туманда чироқлар сарғимтир кўрунарди.

— Чарчамадингми?— сўради Кэтрин.

— Сси-чи?

— Пўқ. Шундай кезиб юриш ёқимли.

— Фақат жудаям узоқ юрмаслик керак.

— Яхши.

Биз чорраҳагача бордик-да, ён кўчага бурпидик, бу кўчада чироқлар йўқ эди. Мен тўхтаб, Кэтринни ўпдим. Упаётганимда унинг қўлини елкамда ҳис қилдим. У менинг ёмғирпўшим билан ўзини ҳам, мени ҳам ўради. Биз баланд девор панасида, йўлкада турардик.

— Бирон ёққа бора қолайлик,— дедим.

— Хўп,— деди Кэтрин. Биз ён кўчадан катта кўчага чиққунча юриб бордик, биз чиққан каттароқ кўча каналга олиб борарди. Нариги томонда риштии уйлар бор эди. Кўчадан чиқаверишда мен кўприкдан ўтиб бораётган трамвайни кўрдим.

— Кўприкда экипаж топамиз,— дедим. Биз кўприкда, туман ичида экипаж кутиб турдик. Енимиздан уйларига шошаётган одамлар билан лиқ тўлган трамвайлар ўтиб борарди. Кейин экипаж ўтди, аммо унда одам бор эди. Ёмғир имирсилай бошлади.

— Яёв борамизми ё трамвайга ўтирамизми?— деди Кэтрин.

— Ҳозир экипаж топамиз, бу ерда кўп бўлади,— дедим.

— Ана, ўзиям келиб қолди,— деди у.

Кучер отни тўхтатиб, счётчигининг белгисини тушириб қўйди. Араванинг усти кўтариб қўйилган, кучернинг плашига ёмғир томчилари ўрнашиб қолган эди. Унинг локланган цилиндри нам текканидан йилтираб турарди. Биз биргаликда орқа ўриндиққа ўтирдик, экипажнинг тепаси кўтариб қўйилганидан ичи қоронғи эди.

— Қаерга боришимизни унга айтдингми?

— Ҳа, вокзалга. Вокзалнинг қаршисида отель бор, ўшанга борамиз.

— Отелга шундай ўзимизни — юкимизсиз киритадими?

— Киритади,— дедим.

Ёмғирда тор кўчалардан вокзалга узоқ юриб бордик.

— Овқатланиб олмаймизми?— сўради Кэтрин.— Мен очқагандай бўлдим.

— Биз ўз номеримизда овқатланамиз.

— Мен кийиниб оладиган ҳеч нарсам йўқ. Ҳатто тушги кўйлагим ҳам йўқ.

— Бўлмаса, сотиб оламиз,— дедим ва кучерни чақирдим:— Виа-Манцонидан юрайлик.

У бошини қимирлатди ва чорраҳага келганда, чапга бурилди.

Виа-Манцонида Кэтрин магазин қидира бошлади.

— Мана шу ерда,— деди у. Мен кучерни тўхтатдим. Кэтрин тушди, йўлкадан ўтиб ичкарига кириб кетди. Мен ўриндиққа суяниб уни кута бошладим. Ёмғир тинмай ёғар, кўчадан намхуш ҳид анқир, отнинг сагридан ҳовур кўтариларди. Кэтрин тугунчак кўтариб чиқди ва биз йўлда давом этдик.

— Жудаям совурмачиман-да, жоним,— деди у,— лекин кўйлак шунақаям чиройли эканки.

Отелга келганимиздан сўнг мен Кэтринни экипажда қолдириб, ўзим бошқарувчи билан гаплашгани ичкарига кириб кетдим. Номерлар исталганча топилар экан. Мен экипажга қайтдим, кучерга йулини тўладим-да, Кэтрин билан бирга отелга кирдик. Тугмачалари йилтироқ бола тугунчани кўтариб олди. Бошқарувчи таъзим билан бизни лифтга таклиф қилди. Қаёққа қараманг, кўзингиз қизил духоба билан бронзага тушади. Бошқарувчи биз билан бирга юқорига кўтарилди.

— *Monstern va madame* ўзларида овқатланадиларми?

— Ҳа. Карточкани бериб юборсангиз,— дедим.

— Махсус бир нарсалар ҳам буюрадиларми, мурғий ёки суфле?

Лифт ҳар бир қаватда жиринглаб, учинчи қаватга кўтарилди. Жиринглаб, тўхтади.

— Қушлардан қандайлари бор?

— Қирғовул ё бўлмасам лойхўрак тайёрлаб беришимиз мумкин.

— Лойхўрак бўлсин,— дедим. Коридордан юриб бордик. Гиламлар сийқаланиб кетган эди. Чап ва ўнг томонларда эшиклар кўп эди. Бошқарувчи тўхтаб, эшиклардан бирини очиб, ичкарига таклиф қилди.

— Марҳамат қилсинлар. Ажойиб хона.

Тугмалари йилтироқ бола тугунчани хона ўртасидаги столга қўйди. Бошқарувчи дераза дарпардаларини суриб қўйди.

— Бугун туман,— деди у. Хонага қизил духоба қопланган мебеллар қўйилган эди. Ҳамма ёқда кўзгу ва булардан ташқари икки кресло билан атлас аёл

тўшалган кенг каравот қўйилганди. Бир эшик ваннага очиларди.

— Мен ҳозир карточкани бериб юбораман,— деди бошқарувчи. У таъзим қилиб чиқиб кетди.

Мен деразага бориб кўчага қарадим, кейин чизимчани тортган эдим, дарпардалар сурилди. Кэтрин ўринда биллур қандилга тикилиб ўтирарди. У шляпасини бошидан олди, унинг сочлари ёруғда жилваланиб кетди. У ўзини ойналардан бирида кўрди-да, қўлини сочларига олиб борди. Мен уни бошқа уч ойнадан кўриб турардим. У нохуш эди. Ёмғирпўшни ечиб ўринга ташлади.

— Сенга нима бўлди, жоним?

— Мен ўзимни ҳеч ўйнаш деб ҳис қилиб кўрмаган эдим,— деди у. Мен деразага бориб, дарпардаларни четга сурдим-да, кўчага қарадим.— Мен бундай бўлади деб ўйламаган эдим.

— Сен ўйнаш эмассан.

— Биламан, жоним. Лекин ўзингни шундай деб ҳис қилиш хунук.— Унинг овози ширасиз ва хира эди.

— Бу биз келишимиз мумкин бўлган энг дуруст отель,— дедим.

Мен деразадан ташқарига қарадим. Майдоннинг нариги томонида вокзал чироқлари ёниб турарди. Кўчадан экипажлар ўтиб борар, нарида паркдаги дарахтлар кўринарди. Отель чироқларининг шуъласи кўчага тушиб турибди. «Е, тавба,— ўйладим мен,— наҳотки ҳозир баҳслашиб ўтирадиган пайт бўлса?»

— Бу ёққа кел,— деди Кэтрин. Унинг овозига яна шира кирди.— Кел, бу ёққа. Мен гапга кирадиган қизча бўлиб қолдим.

Мен ўрин томонга ўгирилдим. Кэтрин кулиб турарди.

Мен бориб тўшакка унинг ёнига ўтирдим ва уни ўпдим.

— Жуда қобил қизсан-да.

— Ҳа, сенинг маъқул қизингман,— деди у.

Тамадди қилганимиздан сўнг сал енгил тортдик, кейин эса, жуда ҳам ёзилишиб кетдик ва бу хона худди ўз уйимиздай бўлиб қолди. Аввал госпиталдаги менинг хонам бизнинг уйимиз эди, энди отелнинг мана шу хонаси ўз уйимиздай бўлиб қолди.

Кэтрин елкасига менинг френчмни ташлаб ўтирди. Жуда қаттиқ очқаган эканмиз, овқатлар мазали эди ва биз бир шиша капри билан бир шиша сент-эстеф ичдик. Кўпроғини мен ичдим, Кэтрин ҳам озгина ичди ва анча очилиб ўтирди. Бизга картошка солинган лойхўрак, суфле, қовурилган каштан, мевалар, ширин сабайон келтиришди.

— Яхши хона экан,— деди Кэтрин.— Ажойиб хона экан. Нега аввалроқ бу хонага келмаган эканмиз-а.

— Одамнинг кулгиси қистайди бу хонадан, лекин соз экан.

— Роса ишратпараст бўлиб кетдик,— деди Кэтрин.— Ишратга берилган одамлар бу ишни хўп ҳирсларини қўйиб қилсалар керак. Қизил духобаси ҳам жуда бошқача экан. Мослашганини қара. Ойналарни айтмайсанми, вой-бў?

— Сен ҳаммадан гўзалсан, жоним.

— Билмадим, эрталаб одам бундай хонада қандай уйғонаркин. Лекин, умуман, яхши хона.

Мен яна бир стакан сент-эстеф қўйиб бердим.

— Одамнинг ростакам гуноҳ қилгиси келади,— деди Кэтрин.— Биз қилаётган ҳамма ишлар маъсум ва оддий ишлар. Мен ёмон иш қилаётимиз деб ўйламайман.

— Сен тенги йўқ гўзалсан.

— Мен жуда очман. Мен жуда-жуда очман.

— Сен содда, сен ажойибсан.

— Мен соддаман. Буни сендан бошқа ҳеч ким тушушмайди.

— Хў, бир куни сен билан тапшишган маҳалимизда мен кун бўйи сен билан «Кавур» отелига боришимизни ва ҳаммаси қандай бўлишини ўйлаганман.

— Бетамиз. Лекин бу «Кавур» отелимас, тўғрими?

— Ҳа. Бизни у ерга киргизишмайди.

— Бир куни киргизишади. Мана кўрдингми, жоним, бизнинг фарқимиз нимада? Мен эса ҳеч қачон сен ўйлаган нарсаларни ўйлаган эмасман.

— Сираям-а?

— Жиндаккина,— деди у.

— Оҳ, жонгинам!

Мен яна бир стакан вино қўйдим.

— Мен жуда соддаман,— деди Кэтрин.

— Мен олдин бошқачароқ ўйлаган эдим. Менга сен телбароқ бўлиб кўринган эдинг.

— Озгина телбалигим ҳам йўқ эмасди. Лекин жудаям жинни дейдиган эмасдим. Сени ўнгайсизлантириб кўйганмидим, жоним?

— Вино хўл ажойиб нарса-да,— дедим.— Барча ёмон нарсаларни унутасан.

— Ажойиб нарса,— деди Кэтрин.— Лекин отам ундан бод бўлиб қолган эди.

— Сенинг отанг борми?

— Ҳа,— деди Кэтрин.— Унинг боди бор. Лекин сенинг у билан учрашишинг шарт эмас. Нима, сенинг отанг йўқми?

— Йўқ,— дедим.— Угай отам бор.

— Яхши одамми?

— Сен у билан кўришишинг шарт эмас.

— Икковимиз бўлсак, бирам яхшики,— деди Кэтрин.— Мени шундан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмайди. Шундай ҳам бахтиёр хотинманки.

Официант келиб идишларни йиғиштириб олди. Кўп ўтмай биз жимиб қолдик. Эшикда ёмғир ёғаётгани эшитила бошлади. Пастда, майдонда машина дудутлади.

— Шитоб билан кетиб боради,
Вақтнинг оти ўтиб боради,—

дедим мен.

— Мен бу шеърни биламан,— деди Кэтрин.— Марвеллники. Фақат у эркак билан яшашни истамаган қиз ҳақида эди-ку.

Бошим тиниқлашди, худди уйқудан янги тургандай енгил эдим, турмушимиз ҳақида гаплашгим келди.

— Қаерда туғмоқчисан?

— Билмадим. Энг яхши жойда.

— Ҳаммасини ўзинг эплай олармикинсан?

— Эпламай-чи. Хотиржам бўл, жоним. Уруш тамом бўлгунча ҳали яна бир талай болаларимиз бўлиши мумкин.

— Вақтимиз тугай деб қолди.

— Биламан. Истасанг отланамиз.

— Йўқ.

— Унда қизишма, жоним. Шунча пайт ўзингни бирам яхши тутдингки, энди бўлса, асабийлашяпсан.

— Хўп, ундай қилмайман. Менга тез-тез ёзиб тура-
санми?

— Ҳар куни. Хатларингизни текширишадими?

— У ерда инглиз тилини шу қадар ёмон билишадими,
текширганларидан маъно йўқ.

— Мен жуда чалкаш қилиб ёзаман,— деди Кэтрин.

— Жуда ҳам чалкаштириб юбормагин-да.

— Йўқ, сал-пал, холос.

— Кетадиган вақт бўлиб қолди.

— Хўп, жоним.

— Мўъжазгина уйчамиздан менинг кетгим келмай
қолди.

— Менинг ҳам.

— Лекин бориш керак.

— Хўп. Биз ҳали уйимизда ҳечам узоқроқ яшагани-
миз йўқ, ахир.

— Насиб қилса ҳали кўп яшаймиз.

— Сенинг қайтишингга чиройли бир уй ҳозирлаб
қўяман.

— Балки мен тезда қайтарман.

— Балки тўсатдан оёғингдан сал-пал яраланар-
сан.

— Ё қулоғимнинг учгинасидан, а?

— Йўқ, қулоқларинг бус-бутун бўлишини истай-
ман.

— Нима, оёқсиз бўлсам, майлими?

— Оёғингдан бир марта яраланиб бўлгансан.

— Борайлик энди, жоним.

— Хўп. Сен биринчи бўлиб юр.

Иигирма тўртинчи боб

Лифт чақириб ўтирмадик, зинадан тушиб бордик. Зинадаги гилам сийқаланиб кетган эди. Мен овқатга уни келтирган маҳалларидаёқ тўлаган эдим, ҳозир овқат келтирган официант эшик олдида ўтирарди. У сакраб турди-да, таъзим қилди, мен у билан конторага кириб хонанинг ҳақини тўладим. Бошқарувчи мени қадрдон дўстидай қарши олган эди, олдиндан ҳақ олишга кўнмовди, энди бўлса тўламай қочиб қолмасин деб эшикка официантни ўтказиб қўйибди. Бунақа ҳодисаларни ҳатто дўстлари бўлса ҳам кўп кўрган шеклли. Уруш пайтида дўстинг кўпаяди, ахир.

Мен официантдан экипаж топнишни сўрадим ва у Кэтрин қўлидан тугунчани олди-да, зонтини очиб ташқаряга чиқиб кетди. Деразадан унинг ёмғирда кўча кесиб ўтаётгани кўринарди. Биз конторада деразга қараб турардик.

— Қалай, энди тузукмисан, Кэт?

— Уйқум келяпти.

— Мени эса ҳам босяпти, қорним очяпти.

— Егулик бирон нарса олганмисан?

— Сафар халтамда бор.

— Мен экипаж келаётганини кўрдим. У тўхтади, от ёмғирдан калласини қуйи солиб тек турди, официант зонтини очиб пастга тушди ва отелга йўл олди. Биз унга эшикда дуч келдик ва зонт панасида шалаббо йўлкадан экипажга бордик. Йўлка чеккасидаги ариқдан шалдираб сув оқмоқда эди.

— Тугунчангиз ўриндиқда,— деди официант. Биз ўтириб бўлгунимизча у зонт тутиб турди ва мен унга чой пули бердим.

— Раҳмат. Оқ йўл,— деди у.

Кучер тизгинни кўтарди, от йўлга тушди. Официант зонти билан орқасига ўгирилди-да, отелга қараб кетди. Биз йўлка бўйлаб юрдик, кейин чапга бурилдик-да, вокзалнинг ўнг томонидан чиқдик. Икки карабинер ёмғирдан қочиб фонар тагида туришарди. Фонар ёруғида уларнинг шляпалари йилтирар эди. Вокзал чироқларининг шуъласида ёмғир тиниқ ва мусаффо кўринарди. Айвон тагидан юк ташувчи чиқди, у ёмғирдан бошини ёқасига тиқиб олган.

— Қеракмас,— дедим.— Раҳмат. Ҳожати йўқ.

У яна айвон тагига кириб кетди. Кэтринга ўгрилдим. Унинг юзи қоронғида кўринмади.

— Хайрлашамизми, энди?

— Мен чиқаман.

— Қеракмас.

— Хайр, Кэт.

— Унга госпиталь адресини айтсанг бўлди.

— Хўп.

Мен кучерга қаёққа бориш кераклигини айтдим. У бош силкиди.

— Кўришгунча,— дедим.— Узингни ва кичкин Кэтринни эҳтиёт қил.

— Кўришгунча, жоним.

— Кўришгунча, — дедим.

Мен ёмғирга чиқдим ва кучер жўнаб кетди. Кэтрин бошини чиқарди, фонар зиёсида унинг юзини кўрдим. У жилмайиб қўлини силкимоқда эди. Экипаж кўчадан юриб кетди. Кэтрин қўли билан айвон томонни кўрсатди. Мен ўгирилиб қарадим: айвонда карабинерлардан бошқа ҳеч ким йўқ эди. У менга ёмғирдан папага ўт деяётганлигини тушундим. Мен айвон тагига ўтиб, экипаж чорраҳадан бурилиб кетаётганига қараб турдим. Кейин вокзал биносидан ўтиб, поезд олдидан чиқдим.

Перронда мени қоровул кутиб турарди. Унинг кетидан вагонга кирдим, эшик олдидаги одамларни ёриб ўтиб, эшикни очдим-да, одам билан лиқ тўлган купега тиқилдим, бурчакда пулемётчи ўтирибди. Менинг рюкзагим ва сафар халталарим унинг бош томонида юк сеткаси ичида турарди. Йўлакда одам кўп эди ва биз кирганда купеда ўтирганларнинг ҳаммаси ўгирилиб қаради. Поездда жой танқис бўлиб, ҳамма бир-бирига еб қўйгудай бўлиб қарарди. Менга жой бериш учун пулемётчи ўрнидан турди. Қимдир елкамга кафти билан урди. Айланиб қарадим. Қаршимда ҳаддан ортиқ дароз ва ориқ, ёноғига қизил чандиқ тушган артиллерия капитани турарди. У ҳаммасини эшик ойнасида кўриб турган экан, орқамдан кирибди.

— Нима гап? — сўрадим мен. У билан юзма-юз турардим. Унинг бўйи мендан балодроқ эди, козироғи соя солган юзи жуда ҳам ориқ кўрнарди, чандиғи ҳам янгигина эди. Ҳамманинг кўзи менда эди.

— Яхшимас, — деди у. — Олдиндап жой олиш учун солдатни юбориш яхшимас.

— Мана мен шундай қилдим.

У қулт этиб ютинди ва мен унинг кекирдаги кўтарилиб тушганини кўрдим. Пулемётчи бўш жойнинг олдида турарди. Йўлакнинг ойна тўсиғидан одамлар қараб туришарди. Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Сизнинг ҳақингиз йўқ. Мен бу ерга сиздан икки соат олдин келганман.

— Нима истайсиз?

— Ўтиришни истайман.

— Мен ҳам.

Мен унинг юзига қараб турар эканман, атрофда ҳамма менга қарши эканлигини сезиб турардим. Мен

уларни айблай олмайман. У ҳақ эди. Аммо менинг ўтиргим келган эди. Одамлар ҳамон жим туришарди.

«Қуриб кетсин» — дедим ичимда.

— Утиринг, *signor capitano*, — дедим, пулемётчи бир чеккага ўтди ва дароз капитан ўтирди. У менга қаради. Қўзи нечундир безовта эди. Бироқ жой уники бўлди. — Менинг нарсаларимни олинг, — дедим пулемётчига. Биз йўлакка чиқдик. Поездда одам тикилиб ётарди, жой топиш амри маҳол эди. Мен қоровул билан пулемётчига ўн лирдан бердим. Улар вагондан тушиб бутун платформа бўйлаб ҳамма вагонларни қараб чиқишди, лекин жой йўқ эди.

— Балки битта-яримтаси Брешияда тушар, — деди қоровул.

— Брешияда яна чиқишади, — деди пулемётчи.

Мен улар билан хайрлашдим, қўл олишдик, сўнг кетишди. Уларнинг таъблари хира бўлган эди. Поезд ўрнидан жилганда биз — ҳамма жойсиз қолганлар йўлакда турар эдик. Мен деразадан стрелкалар ва фонарларга қараб борардим. Ҳамон ёмғир қуяр, кўп ўтмай ойналар хиралашиб ҳеч нарсани кўриб бўлмай қолди. Кейинроқ мен пулларим ва ҳужжатларим солинган ҳамённи белимга яхшилаб жойладим-да, йўлакда ухлагани ётдим. Туни билан уйқудан бош кўтармадим, фақат Брешия билан Веронада поездга янги одамлар чиқишганда уйғондим ва яна шу заҳоти уйқуга чўмдим. Сафар халтамнинг биттасини бошимга қўйиб, иккинчисини иккала қўлим билан қучоқлаб олдим. Шунинг учун менга қоқилиб йиқилишни истамаганлар устимдан бемалол сакраб ўтишлари мумкин эди. Йўлакнинг бошидан оёғигача одамлар ухлаб ётишарди. Бошқалар ойна тутқичларини ушлаб эшикларга суяниб туришарди. Бу поезд доимо одамга тўлиб борарди.

Йигирма бешинчи боб

Куз келганди, дарахтлар яланғоч, йўлларда лойгарчилик эди. Удинадан Горицияга юк машинасида кетдим. Йўлда бизга бошқа юк машиналари ҳам учраб турди, мен атрофни томоша қилиб бордим. Тутлар баргини тўкиб бўлган, далалар қўнғир тусга кирган эди. Икки қатор яланғоч дарахтлар ўртасидаги йўл ҳўл хазон билан қопланган эди, ишчилар йўл четидаги дарахтлар тагига тўкиб қўйилган шағалдан олиб, йўлнинг ўнқир-чўнқирларини тузатишарди. Шаҳар кўринди, лекин унинг тепасидаги тоғлар туман билан қопланган эди. Биз дарёдан ўтдик, дарёнинг суви анча кўтарилиб қолганди. Тоғларда ёмғир қуймоқдайди. Биз фабрикалар, кейин уйлар ва боғотлардан ўтиб, шаҳарга кириб бордик, мен йўғимда яна ҳам кўпроқ уйлар снарядлардан вайрон бўлибди. Тор кўчада инглиз Қизил Крестининг машинасини учратдик. Шофер кепка кийиб олган, чуваккина юзи қаттиқ қорайиб кетганди. Мен уни танимадим. Мен юк машинадан мерия олдидаги катта майдонда тушдим, шофер рюкзагимни олиб берди, уни бўйнимга илиб олдим, иккала сафар халтамни кўтариб ўзимизнинг уйга қараб кетдим. Бу уйга қайтишга сира ҳам ўхшамасди.

Мен хиёбоннинг ҳўл тошларидан юриб борар, кўзим дарахтлар ортида оқариб кўринган уйимизда эди. Ҳамма деразалар берк, аммо эшик ланг очиқ эди. Мен ичкарига кирсам, майор столда ўтирган экан, хонининг яланг деворларига хариталар осилган, машинада ёзилган қоғозлар ёпиштирилганди.

— Салом!— деди у.— Соғлиқлар қалай?— У қартайибди, чўпдай бўлиб қолибди.

— Жойида,— дедим.— Ўзингизнинг ишларингиз тувукми?

— Ҳаммаси тамом бўлди,— деди у.— Нарсаларингизни қўйиб, ўтиринг.

Мен рюкзак билан иккала халтани полга қўйдим, кепкамни рюкзакка ташладим. Кейин девор ёнида турган курсини олдим-да, столга яқин келиб ўтирдим.

— Ёз жуда ёмон келди,— деди майор.— Сиз бутунлай тузук бўлиб кетдингизми?

— Ҳа.

— Мукофотларингизни олдингизми?

— Ҳа. Ҳаммаси жойида. Миннатдорман.

— Қани, кўрсатинг-чи?

Мен икки лента кўринсин деб, плашимни очдим.

— Медални ўзини ҳам олдингизми?

— Йўқ. Фақат ҳужжатларини олдим.

— Медали кейин келади. Унга кўпроқ вақт кетади.

— Мени энди қаерга юборасиз?

— Машиналар ҳаммаси жойларда. Олтитаси шимолда, Капореттода. Сиз Капореттони биласизми?

— Биламан,— дедим. Мен водийдаги жомхонаси бор кичкина шаҳарчани эсладим. Шаҳар озодагина бўлиб, майдонда чиройли фонтани бор эди.

— Улар ўша ерда. Кўпчилик касал. Жанглар тугади.

— Бошқалар қаерда?

— Иккитаси тоғларда, тўрттаси ҳамон Баинзиццда. Бошқа иккита санитар отряди учинчи армия билан бирга Карсода.

— Мени қаерга жўнатасиз?

— Истасангиз, Баинзиццадаги тўртта машинани ола қолинг. Жиннинг ўрнига борасиз, у ерда анча қолиб кетди. Бу гаплар сиз кетгандан кейин рўй берувди шекилли?

— Ҳа.

— Расво бўлди. Биз уч машипамизни йўқотдик.

— Эшитдим.

— Ҳа, сизга Ринальди ёзганди.

— Ринальди қаерда?

— У шу ерда, госпиталда. Ёз билан кузда тоза куйиб-пишди бечора.

— Ҳа, осон бўлмаганга ўхшайди.

— Жуда ёмон бўлди,— деди майор.— Қанчалар ёмон бўлганлигини билсангиз эди. Бошдаёқ яраланганингиз сизнинг омадингиз экан.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлайман.

— Янги йил бундан ҳам ёмон бўлади,— деди ма-

йор.— Улар ҳозирдаёқ ҳужумга ўтишса, ажабмас. Шундай гаплар юрибди, лекин мен ишонмайман. Жуда кеч. Дарёни кўрдингизми?

— Ҳа. Сув кўтарилибди.

— Тоғларда ёмғир бораётган бир пайтда ҳужум бошланишига ишонмайман. Ҳадемай қор тушади. Сизнинг ватандошларингиз-чи? Сиздан бошқа америкаликларни ҳам кўрармиканмиз?

— Ун миллион кишидан иборат армия тузилмоқда.

— Бизга озгинагинаси тегса ҳам майли эди. Бироқ французлар ҳаммасини илиб кетишади. Бу ерга биронга ҳам одам етиб келмайди. Хўп, майли. Сиз бугун шу ерда тунаб қолинг-да, эртага эрталаб кичкина машинада Жинонинг ўрнига боринг. Сизга йўлни биладиган бирон кишини бераман. Жино сизга барини тушуяттиради. У ерда ҳозир ҳам жиндак отишмалар бўлиб турибди, лекин умуман, ҳаммаси тугаган. Баинзицани ҳам бир кўриб келасиз баҳонада.

— У ерга боришимдан хурсандман. Сиз билан яна кўришганимдан бошим осмонга етди.

У кулимсиради.

— Саломат бўлсинлар. Бу уруш жонимга тегди. Агар бу ердан кетсам, иккинчи марта елкамни чуқури кўрсин дердим.

— Аҳвол шу қадар ёмонми?

— Ҳа. Ёмон ҳам гапми? Боринг, ювиниб, дўстингиз Ринальдини қидириб топинг.

Мен юкларимни олиб, зинадан юқорига чиқдим. Ринальди хонада йўқ эди, лекин нарсалари жойида турарди, мен каравотга ўтириб, обмоткаларни туширдим-да, ўнг оёғимни ечдим. Кейин каравотга чўзилдим. Чарчабман, ўнг оёғим зирқираб турарди. Бир оёғимни ечмай ўринда ётиш менга ғалати туюлди ва ўрнимдан туриб иккинчи оёғимни ҳам ечдим-да, уни полга ташлаб, кейин яна адёлга чўзилдим. Дераза ёпиқ бўлганидан, хона ичи дим эди, лекин азбаройи чарчаганимдан уни туриб очишга эриндим. Менинг ҳамма нарсаларим хонанинг бир четига йиғиб қўйилган экан. Қоронғи туша бошлади. Мен каравотда ётган кўйи Кэтринни ўйлар, Ринальдини кутардим. Мен Кэтринни фақат кечқурунлари — уйқу олдидангина ўйлайман, деб қўйган эдим. Лекин чарчаган эдим, қиладиган ишим йўқ эди ва мен уни ўйлардим. Ринальди хонага кириб келганда

ҳам уни ўйлаб ётардим. У сира ҳам ўзгармабди. Фақат бир оз озибди.

— Келинг, бэби,— деди у.

Мен ўриндан гавдамни кўтардим. У ёнимга келиб ўтирди-да, мени қучоқлади.

— Қимматли бэби, азизим бэби.— У елкамга уриб қўйди, унинг елкаларидан қучоқладим.

— Қимматли бэби,— деди у.— Қани, тиззангизни кўрсатинг-чи.

— Шимни ечиш керак-да.

— Шимингизни ечинг, бэби. Бегона одам йўқ бу ер-да. Сизни қандай қиймалашганини кўрмоқчиман.

Мен ўрнимдан туриб, шимимни тушириб, тиззамга ўралган латталарни ечдим. Ринальди полга ўтириб, оёғимни оҳиста қимирлатиб кўра бошлади. У яра зиҳидан қўлини юргизди, иккала бош бармоғини тиззамнинг косасига қўйди-да, бошқа бармоқлари билан аста силкиб кўрди.

— Шундан бошқа букилмайдимиз?

— Йўқ.

— Сизни бу аҳволда чиқарганлари жиноят. Улар оёғингизни аслидай қилиб қўйишлари керак эди.

— Тағин ҳам тузалиб қолдию. Оёғим ёғочга ўхшаб қолувди.

Ринальди яна синаб кўрди. Унинг қўлларига қараб турардим. Жарроҳнинг илдам бармоқлари. Мен унинг бошига, фарқи очиб таралган силлиқ, ялтираб турган сочларига қарадим. У оёғимни қаттиқроқ букиб юборди.

— Уф!— дедим мен.

— Сиз яна ҳаракат терапиясини ўтишингиз керак эди,— деди Ринальди.

— Ҳозир анча яхши бўлиб қолди.

— Биламан, бэби. Бундай нарсаларни сиздан кўпроқ биламан.— У туриб каравотга ўтирди.— Операциянинг ўзи ёмон қилинмаган.— Шу билан тиззам ҳақидаги гап битди.— Қани, энди ҳаммасини бир бошдан гапириб беринг-чи.

— Нимани гапирман,— дедим.— Куним ўтиб турди.

— Худди оилавий одамга ўхшаб қолибсиз,— деди у.— Нима қилди?

— Ҳеч нарса,— дедим.— Узингизга нима қилди?

— Бу уруш менинг суробимни тўғри қилиб қўйди,—

деди Ринальди.— Бўларимча бўлдим.— У тиззаларини қўли билан қучиб олди.

— Уҳ-ҳў!— дедим.

— Нима бўпти? Мен одам эмасманми?

— Рост, ёзни қувноқ ўтказганга ўхшаб қолдингиз. Айтиб беринг.

— Ёз бўйи, куз бўйи тиним билмай жарроҳлик қилдим. Ит тинади, қуш тинади — менда тиним йўқ. Ҳамма учун бир ўзим ишляпман. Ҳамма оғир ишларни менга беришади. Улай агар, бэби, мен зўр жарроҳ бўлиб кетяпман.

— Мана бу бошқа гап.

— Уйлашга ҳам вақт йўқ. Улай агар, сира уй ўйлаб ўтирмайман, операция қилиб ташлайвераман.

— Тўғри-да.

— Лекин ҳозир ундай эмас, бэби. Ҳозир операция қиладиган иш йўқ, дилим жуда ғаш. Жуда ёмон уруш бўлди бу, бэби. Гапимга ишонинг. Келинг энди бир дилкашлик қилайлик. Пластинка олиб келдингизми?

— Ҳа.

Пластинкалар рюкзагимда эди, қутичага солиб, қорғозга ўраб қўйилганди. Уларни олиб беришга ҳам мадорим йўқ эди.

— Нима, сизнинг кайфиятингиз чоғми, бэби?

— Расво.

— Ёмон уруш,— деди Ринальди.— Ҳай, майли. Сиз билан бир ичишайлик, шояд кўнглимиз ёзилса. Ғамларимизни елга сокурамиз. Шунда ҳаммаси яхши бўлади.

— Сарик бўлиб қолган эдим,— дедим.— Қаттиқ ичолмайман.

— Қандоқ эдингизу, қандоқ бўлиб қайтиб келдингиз, бэби. Жуда бамаъни бўлиб қолибсиз, жигарингизни касал қилибсиз. Ҳақиқатда ҳам жуда расво нарса, уруш. Негаям биз бу урушга бош суқиб юрибмиз?

— Келинг, барибир ичишайлик. Озроқ ичсам, ҳеч нарса қилмайди.

Ринальди нариги девордаги умивальник олдига бориб, иккита стакан билан бир шиша коньяк олди.

— Бу австрисларнинг коньяги,— деди у.— Етти юлдузли. Сан-Габриеледа қўлга туширган нарсамиз шугина бўлди.

— Сиз у ерда бўлдингизми?

— Йўқ. Мен ҳеч ерда бўлмадим. Мен шу ердан қи-

мирламай операция қилдим. Мана, қаранг, бэби, сиз тиш чайиб юрадиган эски стаканингиз. Сизни эслатиб турсин деб, сақлаб юрган эдим.

— Тиш чайишни эслатиб турсин деб эмасми, ишқилиб.

— Йўқ. Узимники бор. Уни асраб юрдим, эрталаблари сиз у билан «Вилла-Росса»дан тозаланмоқчи бўлгавингиз, сўкина-сўкина аспириян ютганларингиз, ярамас хотинларни қарғаганларингизни эслатиб турсин дедим. Ҳар сафар шу стаканга қараганимда, сиз тиш чўткаси билан виждонингизни тозалашга уринганингизни эслайман.— У ўринга яқин келди.— Қани энди бир ўпиб қўйинг-да, энди бамаъни йигит бўлмайман денг.

— Упишни хаёлимга ҳам келтирмайман. Сиз маймунсиз.

— Ана холос. Мен биламан, сиз англосаксонлардан чиққан ройкелди йигитсиз. Биламан. Сизни виждонингиз кемириб ташлабди. Мен томирида англосаксон қони жўш урган йигитча яна тиш чўтка билан исловатхона доғларини тозалай бошлашини кутаман.

— Коньякдан қўйинг.

Биз уриштириб ичдик. Ринальди менга ҳазилкашлик қиларди.

— Сизни яхшилаб ичираман-да, жигарингизни олиб ўрнига бақувват италян жигаридан қўяману, сизни яна одам ҳолига келтираман.

Мен яна коньяк қўйинг деб, унга стаканни узатдим. Қоронғи тушди. Мен қўлимда стакан билан деразага бордим-да, унинг тавақаларини очдим. Ёмғир тинган эди. Ҳавода совуқ кучайиб, новдалар қуюқ туманга чирманди.

— Коньякни сепиб юборманг,— деди Ринальди.— Ичолмасангиз, менга беринг.

— Улган бузоқнинг гўштини ебсиз,— дедим. Мен яна Ринальдини кўриб турганимдан шод эдим. У икки йилдирки, мен билан ҳазилкашлик қилиб жиғимга тегади. У билан жуда яқин бўлиб қолганмиз. Бир-биримизни яхши тушунамиз.

— Уйландингизми?— сўради тўшакда ўтириб. Мен дераза олдида деворга суяниб турардим.

— Йўқ ҳали.

— Севиб қолдингизми?

— Ҳа.

- Уша инглиз қизними?
- Ҳа.
- Шўрлик бэби! У-чи, у ҳам сизни севадими?
- Ҳа.
- Севишини амалда кўрсатдими?
- Оғзингизни юминг.
- Жоним билан. Мен сизга ўзимнинг бениҳоя на-
вокатли одам эканлигимни кўрсатаман. Нима, у...
- Ринин!— дедим.— Илтимос, бас қилинг. Агар
дўстлигимиз йўқолмасин десангиз, бас қилинг.
- Бор нарса йўқ бўлмайди, бэби. Биз ҳалиям дўст-
миз.
- Шунинг учун бас қилинг.
- Хўп бўлади.
- Мен каравотга бориб Ринальдининг ёнига ўтирдим.
У стаканини ушлаб полга тикилиб ўтирарди.
- Энди тушундингизми, Ринин?
- Ҳа, ҳа, худди шундай. Бутун умр бошим бориб
соф ҳисларга тегади. Шу пайтгача сизда бундай нарса
бўлмаган эди. Лекин ҳеч ажабмас, бундай нарсалар
сизда ҳам бўлса.— У ердан кўзини узмасди.
- Наҳотки сизда бўлмаса?
- Йўқ.
- Ҳечам-а?
- Ҳечам.
- Мен онангиз ё синглингиз ҳақида нима десам,
индамай қўйиб берармидингиз?
- Ҳатто синглингиз ҳам денг,— жонланди Риналь-
ди.
- Иккаламиз ҳам кулиб юбордик.
- Оббо одамнинг зўри-е!— дедим мен.
- Балки мен рашк қилаётгандирман,— деди Ри-
нальди.
- Йўқ, бўлиши мумкин эмас.
- У маънода эмас. Мен бошқача демоқчи эдим.
Сизнинг уйланган дўстларингиз борми?
- Бор,— дедим.
- Менда эса йўқ,— деди Ринальди.— Уз хотинлари
билан бахтиёр бўлганлари йўқ.
- Нега?
- Улар мени ёқтиришмайди
- Нега?
- Мен илонман. Билағон илонман.

— Сиз ҳаммасини чалкаштириб юбордингиз. Билафон илон эмас, дарахт эди. Билим дарахти.

— Йўқ, илон.— Унинг сал юзи ёришди.

— Сизни доно мулоҳазалар бузади,— дедим.

— Сизни суюман, бэби,— деди у.— Сиз эса мен буюк италян мутафаккири бўлай деётганимда, йўл бермаётибсиз. Лекин мен ўзим тушунтириб беролмайдиган кўп нарсаларни биламан. Мен сиздан кўпроқ биламан.

— Гапингиз тўғри.

— Лекин сизга яшаш осонроқ бўлади. Виждонингиз қийналса ҳам, осонроқ бўлади.

— Ундай эмас.

— Йўқ, йўқ. Шундай. Мен эса фақат ишлаётганимда ҳаммасини унутаман.— У яна ерга тикилиб қолди.

— Бу ўтиб кетади.

— Утмайди. Мен яна иккита нарсани яхши кўраман: бири ишимга зарар еткази, иккинчиси ярим соатча лаззат беради. Баъзан шунга ҳам етмайди.

— Баъзан жуда ҳам кам.

— Балки менинг ютуқларим ҳам бордир, бэби. Сиз билмайсиз-да. Лекин мен бояги иккита нарса билан ишимнинг ўзинигина биламан.

— Бошқа нарсаларни ҳам билиб қоларсиз.

— Йўқ. Биз ҳеч қачон ҳеч нарсани билолмаймиз. Биз ўзимизда бор нарса билан оламга келамизу, бошқа ҳеч нарсага ўрганмаймиз. Биз ҳеч қачон янги бир нарсани ўрганмаймиз. Биз йўлга тушганимизда йўл тугаган бўлади. Сиз лотин эмассиз, шу сизнинг бахтингиз.

— Ҳеч қанақа лотинлар йўқ. Бу ҳаммаси лотиннинг фикрлари. Сизлар ўз камчиликларингиз билан фахрланасиз.

Ринальди бошини кўтарди, кулиб юборди.

— Бўлди, энди, бэби. Мен фикрлайвериш толдим.— Унинг кўринишида ҳорғинлик акс этарди, буни у хонага кириб келгандаёқ сезгавдим.— Ҳозир овқат тайёр бўлади. Қайтиб келганлигингиздан хурсандман. Сиз менинг энг яхши дўстимсиз, менинг қуролдош биродаримсиз.

— Қуролдош дўстлар қачон овқатланишади?— сўрадим.

— Ҳозир. Яна бир марта сизнинг жигарингиз учун ичиб олайлик.

— Нима, бу авлиё Павелданми?

— Топпадингиз. У ерда вино ва қорин бор эди. Қориннинг пафи учун вино тановул қилингиз.

— Нима десангиз, шу,— дедим.— Нима десангиз, шунга ичамиз.

— Сизнинг азизангиз учун,— деди Ринальди. У ўз стаканини кўтарди.

— Хўп.

— Мен у ҳақда бошқа бир оғиз ҳам ёмон гапирмайман.

— Узингизни қийнаманг.

У коньякни тагигача ичди.

— Менинг юрагим тоза,— деди у.— Мен ҳам сизга ўхшайман, бэби. Мен ҳам бир инглиз қизни топиб олмаман. Шуниси ҳам борки, сизнинг қизингиз билан мен биринчи бўлиб танишган эдим, лекин бўйи менга баландлик қилди. Ва бўйдор қиз бўлур ҳамширам,— деб ўқиди у.

— Сиз қўй оғзидан чўп олмагансиз,— дедим.

— Рост-а? Шунинг учун ҳам мени озода Ринальди деб аташади-да.

— Озода, сассиқ Ринальди.

— Ҳай, майли, бэби, овқатга кетдик, бемаза бўлмасдан туриб овқатланиб олайлик.

Мен ювиндим, сочларимни тузатдим ва биз яна пастга тушдик. Ринальди сархуш эди. Емакхонада овқат ҳали тайёр эмасди.

— Бориб коньяк олиб келаман,— деди Ринальди. У юқорига чиқиб кетди. Мен столга ўтирдим, у шиша кўтариб қайтиб келди, менга ва ўзига ярим стакандан коньяк қўйди.

— Кўп бўлиб кетди,— дедим ва стаканни кўтариб, стол ўртасида турган чироқнинг ёруғига солиб кўрдим.

— Оч қоринга унча кўп эмас. Қурмағур топилмас нарса-да. Ичингни бутунлай ёндириб юборади-я. Сизга бундан ёмонроғини топиб бўлмайди.

— Бўларича бўлди.

— Ўз-ўзингни мунтазамлик билан нуратиб бориш,— деди Ринальди.— Қоринни ишдан чиқаради ва қўлни қалтироқ қилади. Жарроҳ учун бундан зўрроғи бўлиши мумкин эмас.

— Шундан ич демоқчимисиз?

— Фақат шундан. Бошқасини ўзим ҳам ичмайман. Бунинг ютиб олинг-да, бэби, касал бўлишга тайёрланинг.

Мен ярмини ичдим. Йўлакда вестовойнинг: «Мастава! Мастава тайёр!»— деган овози эшитилди.

Майор кирди, бизга бош силкиб, ўтирди. Столга ўтирганда у жудаям кичкина кўриниб кетди.

— Бошқа ҳеч ким йўқми?— сўради у. Вестовой унинг олдига идишда мастава қўйди ма майор дарҳол ўз тарелкасини тўлдириб олди.

— Йўқ,— деди Ринальди.— Балки кашиш келиб қолмаса. Федерико қайтганини билса, албатта келган бўларди.

— У қаерда?— сўрадим мен.

— Уч юз еттида,— деди майор. У мастава ичиш билан банд эди. У тепага қайрилган оқариб кетган мўйловларини яхшилаб тозалади, оғзини артди.— Келса керак. Мен у ерда бўлиб, сизни келди деб хат қолдириб келган эдим.

— Олдин ошхона гавжумроқ эди,— дедим.

— Ҳа энди жимжит бўлиб қолди,— деди майор.

— Ҳозир мен тўполон қиламан,— деди Ринальди.

— Винодан ичинг, Энрико,— деди майор. У менинг стаканимни тўлдириб қўйди. Спагетти келтиришди ва ҳаммамиз овқат билан машғул бўлдик. Кашиш кириб келганда биз спагеттини еб тамомлаёзган эдик. У аввалгидан ўзгармаган, ҳамон ўшандай кичкина, ўшандай қорача ва ўшандай бардам эди. Мен ўрнимдан турдим ва биз бир-бировимизнинг қўлларимизни сиқдик. У қўлини елкамга қўйди.

— Мен эшитган заҳотим келдим,— деди у.

— Ўтиринг,— деди майор.— Сиз кечикдингиз.

— Хайрли кеч, отахон,— деди Ринальди.

— Хайрли кеч, Ринальди,— деди кашиш.

Вестовой унга мастава олиб келди, лекин у спагеттидан бошлашини билдирди.

— Соғлигингиз тузукми?— сўради у мецдан.

— Жуда яхши,— дедим.— Нима янгиликлар бор?

— Вино ичинг, отахон,— деди Ринальди,— курсоқнинг нафига вино тановул қилингиз. Бу авлиё Павелдан-ку, биласизми?

— Ҳа, биламан,— деди кашиш одоб билан. Ринальди унинг стаканига тўлдириб қўйди.

— Хўп қизиқ авлиё экан-да, бу Павел!— деди Ринальди.— Ҳамма гавго, тўполонга ўша сабабчи.

Кашиш менга қараб илжайди. Унинг майнабозчиликларга аҳамият бермай қўйганлигини кўрдим.

— Хўп қизиқ авлиё экан-да, Павел,— деди Ринальди.— Узи айғир ва модабоз бўла туриб, кучи етмай қолгандан кейин буларни гуноҳ деб эълон қилганини қаранг. Узининг қўлидан ҳеч иш келмай қолгандан кейин бошқа кучга тўлган одамларни насихат йўлига сола бошлади. Шундайми, Федерико?

Майор кулимсади. Биз бу пайтда қовурдоқ емоқда эдик.

— Утиринг,— деди майор.— Сиз кечикдингиз.

— Хайрли кеч, отахон,— деди Ринальди.

— Хайрли кеч, Ринальди,— деди кашиш.

— Мен кун ботгандан кейин сира ҳам авлиёларни танқид қилмайман,— дедим. Кашиш овқатдан бошини кўтариб, менга жилмайди.

— Мана энди у ҳам домланинг ёнини оляпти,— деди Ринальди.— Қани ҳамма эски ҳазилкаш қадрдонлар? Кавальканти қани? Брунди қани? Чезаре қани? Нима мен бу шўринг қурғур домлани бир ўзим ҳеч қандай мададсиз жаҳлини чиқаравераманми?

— У яхши руҳоний,— деди майор.

— У яхши руҳоний,— деди Ринальди.— Лекин барибир руҳоний. Мен ошхонада илгаригидай гаплар бўлишини истайман. Мен Федерико хурсанд бўлсин дейман. Боринг-е, билганингизни қилинг, домла!

Мен майор унга қараётганини, унинг мастлигини билганини кўрдим. Унинг ориқ юзи докадай оқариб кетганди. Сочлари оппоқ манглайда қоп-қора бўлиб кўринарди.

— Майли, Ринальди,— деди кашиш.— Майли.

— Жин урсин сизларни!— деди Ринальди.— Умуман барини жин урсин!— у стул суянчигига ясланиб олди.

— У кўп ишлади, чарчаб қолди,— деди майор менга қарата. Тўшни еб бўлгач, бир бурда нон билан тарелкадан қайлани сидириб олди.

— Қани эди ҳаммангизга тупурсам,— деди Ринальди столга қараб.— Умуман, ҳаммасини жин урсин!— у атрофга еб қўйгудай бўлиб бир-бир қараб чиқди, кўзлари хира тортган, юзи оқариб кетганди.

— Хўп,— дедим мен.— Ҳаммани жин урсин!

— Йўқ, йўқ,— деди Ринальди.— Мумкин эмас. Мум-

кин эмас. Мумкин эмас, деяман сизга. Зулумот ва бўшлиқ, шундан бошқа ҳеч нарса йўқ. Эшитяпсизми, ҳеч нарса йўқ. Ҳеч вақо. Мен ишламаган пайтимдан буни биламан.

Кашиш бошини чайқаб қўйди. Вестовой қовурдоқни олиб кетди.

— Нега сиз гўшт тановул қиялпсиз?— Ринальди кашишга ўғирилди.— Бугун жума эканлигидан хабарингиз йўқми?

— Бугун пайшанба,— деди кашиш.

— Алдамчилар. Бугун жума. Сизлар масиҳонинг этини тановул қилмоқдасиз. Бу худонинг тўши. Мен биламан. Бу австрис ўлакчаси. Сиз шуни еб ўтириб-сиз.

— Оқ гўшт — офицер гўшти,— дедим мен эски бир ҳазилни эслаб.

Ринальди кулиб юборди. У ўз стаканини тўлдирди.

— Менга қулоқ солманглар,— деди у.— Мен сал девонароқ бўлиб турибман.

— Сиз отпускага чиқишингиз керак,— деди кашиш.

Майор, аччиқ билан бошини чайқади. Ринальди кашишга тикилди.

— Сизнингча, мен отпускага чиқишим керакми?

Майор кашишга қараб таъна қилгандай бошини чайқарди. Ринальди ҳам кишишга қараб турарди.

— Узингиз биласиз,— деди кашиш.— Истамасангиз, кераги йўқ.

— Ҳаммангизни жин урсин!— деди Ринальди.— Улар мендан қутулишмоқчи. Ҳар куни кечқурун улар мендан қутулмоқчи бўлишади. Мен кучим етганча қарши турибман. Нима бўлибди мендаги *ушбу* бўлса? *Ушбу* ҳаммада бор. Бу бутун оламда бор. Аввало,— деди у лекторлар оҳангида,— бу майда учуқ. Кейин биз кўкрагимизга қизил тошганини кўрамиз. Кейин биз ҳеч нарсани кўрмаймиз. Бизнинг бутун умидимиз симобдан.

— Еки сальварсандан,— вазмин уни бўлди майор.

— Симобдан бўлган дори,— деди Ринальди. У энди жуда ҳам кўтаринки товуш билан сўзлай бошлади.— Мен булардан кўра яхшироқларини биламан. Қадрдон, муҳтарам отахон,— деди у,— сизда ҳеч қачон *бу* бўлмайди. Бэбида эса бўлади. Бу корхонадаги авария.

Вестовой десерт билан қаҳва келтирди. Ширинликка майиз, тухум ва яна алланималар солинган қуюқ ичимлик берди. Чироқ сасир экан, қурум шишага ўтириб қолмоқда эди.

— Шам беринглар, манави чироқни олиб кетинг,— деди майор.

Вестовой, иккита ёқилган шам келтирди, шам тақсимчаларга ёпиштириб қўйилган эди. У чироқни олиб йўлақай пуфлаб ўчирди. Ринальди тинчланди. У бутунлай ўзига келгандай эди. Ҳаммамиз гаплашиб ўтирдик, қаҳвадан сўнг ташқарига чиқдик.

— Ҳўп, мен шаҳарга боришим керак,— деди Ринальди.— Тунингиз хайрли бўлсин, отахон.

— Хайрли тун, Ринальди,— деди кашин.

— Ҳали кўришамиз, Фреди,— деди Ринальди.

— Ҳа,— дедим.— Барвақтроқ келинг.

У башарасини бужмайтирди-да, чиқиб кетди. Майор биз билан ёнма-ён турарди.

— У қаттиқ чарчаб қолди, асаблари жуда ўйнаб кетган,— деди у.— Бунинг устига ўзини сўзакка йўлиққанман деб ўйлайди. Бўлса бордир, яна билмадим. У сўзакдан даволаняпти. Хайрли тун, Энрико. Сиз азонда жўнайсизми?

— Ҳа.

— Ундоғ бўлса хайр,— деди у.— Оқ йўл! Педуцци сизни уйғотади, у сиз билан бирга боради.

— Кўришгунча.

— Кўришгунча. Австрислар ҳужумга ўтади деган мишмишлар юрибди, яна ким билади. Бу ҳақда одамнинг ўйлагиси ҳам келмайди. Ҳар ҳолда ҳужум бу ерда бўлмайди. Жино сизга ҳаммасини айтиб беради. Телефон ҳозир ишлаб турибди.

— Мен тез-тез қўнғироқ қилиб тураман.

— Майлингиз. Хайрли тун. Ринальдининг кўп ичшига йўл қўйманг.

— Ҳаракат қиламан.

— Хайрли тун, отахон.

— Хайрли тун.

У ўз хонасига кириб кетди.

Йигирма олтинчи боб

Мен бориб эшикдан ташқарига мўраладим. Емғир тинган, лекин қуюқ туман тушганди.

— Балки менинг хонамда бирпас гаплашиб ўтирармиз?— дедим кашишга.

— Фақат мен кўп ўтиролмаيمان, боришим керак.

— Бари бир, юринг.

Зинадан кўтарилиб менинг хонамга чиқдик. Мен Ринальдининг ўрнига чўзилдим. Кашиш вестовой менга ҳозирлаб қўйган каравотга ўтирди. Хона ичи қоронғи эди.

— Умуман, ўзингиз тузукмисиз?— сўради у.

— Яхши. Бугун чарчадим шекилли.

— Мана ҳеч иш қилмаган бўлсам ҳам, мен ҳам чарчагандайман.

— Урушда нима гаплар?

— Уруш энди тез орада тугаб қолар. Билмайман-у, лекин менга шундай туюлади.

— Нега унда?

— Сиз майоримизнинг ўзгариб кетганлигини кўрдигизми? Индамас бўлиб қолган, ҳозир кўпчилик шунақа.

— Мен ўзим ҳам шунақамаи,— дедим.

— Езда оғир бўлди,— деди кашиш. У ўзига ишонч билан гапирарди, унда аввал бунақа ишонч йўқ эди.— Нималар бўлганлигини ҳатто хаёлингизга ҳам келтиролмайсиз. Фақат у ерда ўзи бўлган одамгина бунинг қандайлигини тасаввур қилиши мумкин. Езда кўпчилик урушнинг нималигини билди. Буни тушунишни нистамаган офицерлар ҳам энди тушунишди.

— Энди нима бўлади?— дедим адёлни кафтим билан сийпалай туриб.

— Билмадим. Лекин менимча бу узоққа чўзилмайди.

— Нима бўлади?

— Урушмай қўйишади.

— Қим?

— Уларам, буларам.

— Умид қиламиз,— дедим.

— Сиз бунга ишонмайсизми?

— Мен ҳар иккала томон бирдан урушмай қўйишига ишонмайман.

— Ҳа, албатта. Унда жудаям зўр бўларди-я. Лекин мен одамлар нималарни бошдан кечираётганларини кўриб, энди бундай давом этмаса керак, деб юрирман.

— Езги урушда ким ютди?

— Ҳеч ким.

— Австрислар ютишди,— дедим.— Улар италянларга Сан-Габриелени беришмади. Улар ютиб чиқишди. Улар урушни бас қилишмайди.

— Агар уларнинг ҳам кайфияти бизникига ўхшаган бўлса, бас қилишлари ҳам мумкин. Уларнинг ҳам бўладигани бўлган.

— Урушда ютиб юрган томон сира урушишдан воз кечмайди.

— Мени жуда довдиратиб қўйдингиз.

— Мен ўйлаб юрган гапларимни айтяпман.

— Демак, сиз бу шундай давом этади, ҳеч нарса ўзгармайди деб ўйлайсизми?

— Билмадим. Лекин австрислар ҳамон ютиб чиқишган экан, улар бас қилишмайди деб ўйлайман. Мағлубиятлар бизни христиан қилади.

— Лекин австрислар бусиз ҳам христианлар-ку, тўғри, боснияликлардан ташқари.

— Мен христиан дини ҳақида гапираётганим йўқ. Мен христиан руҳи ҳақида гапираяпман.

У жимиб қолди.

— Биз енгилгач, нафасимиз ичимизга тушиб кетди. Агар Гефсиман боғида Петр Исони қутқариб олганда, ким билади, кейин Исо қандай зот бўларди?

— Ишонмайман,— дедим.

— Сизнинг гапларингиз мени эсанкиратиб қўйди,— деди яна у.— Мен бир гап бўлишига ишснаман ва худодан шуни ёлвориб сўрайман. Мен яқинлашиб келаётган нарсаларни сезиб турибман.

— Сиз айтган нарсалар юз ҳам берар,— дедим.— Лекин фақат бизда юз беради. Агар уларнинг ҳам кайфиятлари бизникидек бўлса, унда бошқа гап. Лекин улар бизни калтаклашди. Уларнинг кайфияти бошқачароқ.

— Кўп солдатлар бир хилда фикр қилишади. Уларда бунақа кайфият анчадан бери бор. Гап калтак кейишда эмас.

— Улар бошданоқ калтакланган эдилар. Уларни ишлаб турган ерларидан тортиб олиб солдат формасини кийгизганларидаёқ таёқ еган эдилар. Мана шунинг учун ҳам деҳқон доно-да — агар бошданоқ енгилмаса,

у бунчилар доно бўлмасди. Қани, унга ҳокимиятни бериб кўринг-чи, ўшанда кўрасиз унинг чинакам донолигини.

У жавоб бермади. У ўйланиб қолганди.

— Менинг ҳам ҳозир ичимга чироқ ёқса, ёримайди,— дедим,— шунинг учун ҳам мен бундай нарсалар ҳақида ўйламасликка тиришаман. Мен буларни ўйлаб юрмайман, лекин гап очилиши билан шу нарсалар хаёлимдан кечади.

— Мен бўлсам бир нарса бўладиёв, деб ишониб юрибман.

— Нима, мағлубиятга ишонибмидингиз?

— Йўқ. Бошқа каттароқ нарса рўй беради деб юргандим.

— Каттароқ ҳеч вақо йўқ. Ғалаба демасангиз агар. Лекин ғалаба бундан ҳам баттар бўлиши мумкин.

— Мен узоқ вақт ғалабага ишониб юрувдим.

— Мен ҳам.

— Энди билмай қолдим.

— Бир нарса албатта бўлади — ё ғалаба ва ё мағлубият.

— Ғалаба бўлишига мен энди ишонмайман.

— Мен ҳам ишонмайман. Мен мағлубиятга ҳам ишонмайман. Гарчи мағлубият ёмон бўлмасди.

— Унда нимага ишонасиз?

— Уйқуга,— дедим. У ўрнидан турди.

— Шунча вақтингизни олганим учун маъзур тутинг мен. Лекин сиз билан суҳбатлашишни яхши кўраман.

— Мен ҳам сиз билан гаплашганимдан хурсандман. Уйқу ҳақида мен шунчаки ҳазиллашдим.

Мен ўрнимдан турдим ва биз қўл олишиб хайрлашдик.

— Мен ҳозир уч юз еттида тунаяпман,— деди у.

— Мен эртага эрталабдан постга кетаман.

— Қайтиб келганингизда кўришамиз.

— Ушанда яна гаплашиб ўтирармиз.— Мен уни эшиккача кузатиб қўйдим.

— Пастга тушманг,— деди у.— Яна кўришганимиздан хурсандман. Лекин сиз қайтиб келганингиздан унчалар хурсанд бўлмасангиз керак.— У қўлини елкамга ташлади.

- Ҳаммаси жойида,— дедим.— Хайрли тун.
- Хайрли тун.
- Сиао, — дедим. Улгудай уйқум келганди.

Иигирма еттинчи боб

Мен Ринальди келганда уйғондим, лекин у оғиз очмади ва мен яна ухлаб қолдим. Тонг қоронғисида туриб кийиниб жўнаб кетдим. Мен уйдан чиқаётганимда Ринальди уйғонмади.

Мен илгари Баинзицани кўрмаган эдим. Узим ярадор бўлган қирғоқдан ҳамда баҳорда австрислар қўлида бўлган тоғ ёнбағридан борарканман, булар менга ғалати туюларди. Бу ердан янги тиккасига кетган йўл ўтказилган бўлиб, ундан кўп юк машиналари ўтиб борарди. Юқориқоқда қиялик янада нишаброқ бўлиб борар, мен шу ердан туманда ўрмон ва тик тепаларни кўрдим. Ўрмон жуда тез ишғол қилинганидан уни қирқиб улгуришмаганди. Яна ҳам нарироқда йўл тепалардан ялангликка чиқиб, кафтдек кўриниб қолганидан унинг тепаси ва атрофини бардилар билан чайла қилиб ўралган эди. Йўл хароб қилинган қишлоққача борарди. Позициялар шу ердан бошланарди. Қаёққа қараманг тўплар. Уйлар ярим бузилганди, лекин ҳамма ёқ саранжом-саришта, ҳамма ёққа кўрсаткич тахтачалар осиб қўйилганди. Биз Жинони қидириб топдик, у бизни қаҳва билан меҳмон қилди, кейин мен у билан бирга ташқарига чиқдим, керакли одамларни кўрдик, постларни айландик. Инглиз машиналари нарида, Равнада ишляпти, деди Жино. У жуда инглизларга қойил қолибди. Онда-сонда отишмалар бўлиб туради, деди у, лекин ярадорлар кам экан. Ёгингарчилик бошлангандан кейин касаллар кўпаяр экан. Австрислар ҳужумга ўтармиш деган мишмишлар бор. Лекин унинг бунга ишончи комил эмас экан. Биз ҳужумга ўтамиз деган узунқулоқ гаплар ҳам йўқ эмас, лекин ҳеч қандай ёрдамдан дарак йўқ, шундай экан, бу гапларнинг ҳам таги пуч. Овқат масаласи чатоқроқ экан, Горицияда бир маза қилиб овқатланаман, деди. У кеча нима овқат еганимизга қизиқди. Мен кечаги овқатни айтиб бердим. Қойил, деди у. Айниқса, долче¹ уни қаттиқ таъсирлантирди. Мен тафсилотига берилиб ўтирмай,

¹ Шпринлик (итал.).

дони керишди десам, унинг тасавурида бу тамомила тошга бир нарсалар каби жонланди шекилли.

Мен қаерга юборишар экан, билмайсизми, деди. Мен хабарим йўқ, дедим, лекин машиналарнинг бир қисми Капореттода эканлигини айтдим. У ерга жон деб бораман, деди. Жуда ҳам яхши шаҳарча, деди, айниқса уни ўраб турган баланд тоғлар чиройли. У азаматгина йигит экан, ҳамма уни яхши кўраркан. Чинакам жаҳаннам Сан-Габриеледа бўлибди, кейин оқибати аянчли бўлган Лом ортидаги шиддатли жангдан кейин нақ дўзахнинг ўзи бўлибди. Бутун Тернова тизмасидаги ўрмонларда, бизнинг ортимизда ва юқоримизда — ҳамма ёқни австрисларнинг тўплари босиб кетибди. Кечалари йўл улардан қаттиқ ўққа тутилар экан. Уларда бир батарея денгиз замбараклари ҳам бор экан, жуда мияни еб юборди, деди у. Уларни снарядларининг пастлаб учганидан билиш мумкин. Тўп отилган заҳоти чийиллаш бошланади. Кўпинча иккита тўпни кетма-кет отишади, снарядлар ёрилганда сўлақмондай-сўлақмондай парчалари атрофга сочилар экан. У менга қирра бўлиб кетган билакдай осколка парчасини кўрсатди. Метали баббитга ўхшарди.

— Булар унчалар кўп талафот етказишмайди,— деди Жино,— лекин мен улардан кўрқаман. Овозидан худди сенинг устинга келаётгандай бўлади. Аввал зарбасини эшитасан, кейин ҳуштак овози чиқади, кейин портлайди. Яраланмаганинг билан барибир кўрқиб ўлиб бўласан.

У бизнинг қаршимизда кроат ва мадёрларнинг полклари турибди, деди. Қўшинларимиз ҳамон ҳужум тартиботида турган экан. Агар австрислар ҳужум қилиб қолсалар, чекингани жой йўқ. Ёйлотоғдан сал пастда пастқам тоғлар бор, ўша ерларда зўр ҳимоя позициялари қуриш мумкин эди, лекин бу ҳеч кимнинг эсига келмайди. Айтмоқчи, Банзицца менда қандай таассурот қолдирди?

Мен бу ер адирга ўхшаган бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Мен бу ерни бунчалар ўр-тоғ ерлар деб билмагандим.

— Алто пиано,¹— деди Жино,— лекин пиано² эмас.

¹ Ясси тоғлар (итал).

² Ясси текислик (итал).

Биз у яшайдиган уйнинг ертўласига тушдик. Мен агар тизма тепаларнинг усти япасқи бўлиб, бир оз ўнқир-чўнқирликлари ҳам бўлса, бундай ерни ҳамоя қилиш паст тоғлар тизмасини ушлаб туришга қараганда осон бўлади, дедим. Тоғларда ҳужумга ўтиш текис ерда ҳужум қилишдан осонроқ эмас, деб уқтира бошладим.

— Қандай тоғ эканлигига қараб,— деди у.— Сан-Габриелени олинг.

— Ҳа,— дедим.— Тепаси ясси бўлган жойларда қийин бўлди. Лекин тепасигача анча осонлик билан борилганди.

— Унчалар осон бўлмади,— деди у.

— Тўғри,— дедим.— Лекин бу бошқачароқ ҳодиса, чунки бу ер тоғ эмас, қалъага ўхшайди. Австрислар уни кўп йиллар мустаҳкамлашган.

Мен ҳаракатдаги ҳарбий операцияларда тоғ тизмаларини фронт чизиғи сифатида ушлаб туриш тактик жиҳатидан тўғри эмас, чунки тоғларни айланиб ўтиш осон, демоқчи эдим. Бунда қўшинлар ғоятда ҳаракатчан бўлишлари керак, тоғларда эса қўшинлар ҳаракатчанликдан маҳрум бўладилар. Бундан ташқари тепадан пастга отилганда доимо ўқ мўлжалдан ўтиб кетади. Қанотдаги қисмлар орқага чекинганларида ҳам, қўшинларнинг асосий, кучли қисми энг баланд тизмаларда қолади. Мен тоғлардаги урушларга унчалар ишонмайман. Мен бу ҳақда кўп ўйлаганман, дедим. Биз бир тоққа, улар эса бошқасига ўтириб оладилар. Ҳақиқий жанг қилиш учун эса, ҳар икки томон пастга тушишга мажбур.

— Чегара тоғлардан ўтгандан кейин шундан бошқа чора йўқ-да,— деди у.

Мен ҳали буни ўйлаб кўрмаган эканман, дедим ва биз кулишдик. Лекин, дедим мен, илгарилари доимо австрисларни Верон қалъаларининг тўрт бурчагида уришган. Уларни пастга олиб тушишарди-да, сўнг болаб уришарди.

— Шундай,— деди Жино.— Лекин французлар шундай қилган эдилар. Бошқа мамлакат ерларида жанг қилаётганингда стратегик масалаларни ҳал қилиш осонроқ бўлади.

— Шундай,— рози бўлдим мен.— Уз ватанингда туриб буларни илмий суратда ечиш қийин.

— Руслар Наполеонни тузоққа тушириш учун шундай қилишган.

— Шундайку-я, лекин русларнинг ерлари кўп-да. Италияда Наполеонни тузоққа тушираман деб, чекиниб кўринг-чи, ўша заҳоти ўзингизни Бриндизда кўрасиз.

— Жуда ҳам расво шаҳар-да,— деди.— Сиз у ерда сира бўлганмисиз?

— Йўл-йўлакай бир кўрган эдим.

— Мен ватанпарварман,— деди Жино.— Лекин Бриндизи ёки Тарантони сира жиним ёқтирмайди.

— Баинзицани-чи, уни яхши кўрасизми?— сўрадим мен.

— Бу муборак ер,— деди у.— Лекин мен у кўпроқ картошка етиштириб беришини истардим. Биласизми, бу ерга келганимизда биз австрислар эккан картошка далаларини кўрдик.

— Нима, бу ерда озиқ-овқатнинг шунақа мазаси йўқми?— сўрадим мен.

— Мен бирон марта ҳам тўйиб овқат еганим йўқ, эхтимол иштаҳам яхши бўлганидан шундай туюлгандир, лекин шунда ҳам оч қолган пайтимиз бўлмади. Офицерларнинг овқатлари яхши эмас. Олдинги позицияларда анча дуруст овқат беришади, лекин таъминловчи қисмларни ёмон боқишади. Қаердадир, нмадир халақит бермоқда. Озиқ-овқатнинг ўзи етарли бўлса керак.

— Олиб сотарлар четга сотиб юборишади.

— Олдинги позициялардаги батальонларга нима керак бўлса, беришади, орқароқда турган қисмлар эса анча қийналншмоқда. Ҳозирча австрисларнинг ҳамма картошкаларини еб бўлдик, атроф дарахтзорлардаги барча каштанлар ҳам еб бўлинди. Дурустроқ боқишса бўлмасмикин. Бу ерда ҳамманинг иштаҳаси карнай. Мен озиқ-овқатнинг етарли эканлигига ишонаман. Солдатга овқат етишмаганидан ёмони йўқ. Бу одамнинг фикрига қандай таъсир этишини биласизми?

— Ҳа,— дедим.— Бу ғалабага олиб бормаёди, лекин мағлубиятга олиб борнши мумкин.

— Мағлубият ҳақида гапиришмаймиз. Бу ҳақдаги гаплар шусиз ҳам етиб ортади. Бу йил ёзида рўй берган нарсалар изсиз қолиб кетмас, ахир.

Мен индамадим. Мени «муборак», «шавкатли», «қурбон» деган сўзлар ва «рўй берган»га ўхшаш иб-

ралар ғалати, ўнғайсиз аҳволга солади. Биз уларни баъзан ёмғирда туриб эшитганмиз, эшитганда ҳам шундай масофадан туриб эшитганмизки, бизгача фақат айрим сўзларгина етиб келган, биз уларни плакатларда ўқиганмиз, бу плакатлар шунга ўхшаш бошқа плакатлар устига ёпиштирилаётганда ўқиганмиз. Лекин мен муқаддас ҳеч нарсани кўрганим йўқ. Шавкатли деб ҳисобланган нарсалар шавкатли эмасди. Қурбонлар ҳам Чикаго қушхоналарини эслатар, фарқи, гўшти бу ерда тупроққа кўмишарди. Одам эшитса қони қайнайдиган сўзлар кўпайиб борарди, бора-бора фақат жойларнинг номларигина бир наrsa англатадиган бўлиб қолди. Баъзи бир рақамлар ва баъзи бир саналар ҳам ўз қимматларини сақлаб қолдилар, шуларни ва жойларнинг номларини бемалол ўз маъносида тилга олса бўларди. «Шухрат», «жасорат», «шавкат» ёки «муқаддас» сингари мавҳум сўзлар қишлоқларнинг аниқ номлари, йўлларнинг сон белгилари, дарёларнинг атама-лари, полкларнинг рақамлари, кунларнинг олдида шармсиз сўзлар каби туюларди. Жино патриот эди, шунинг учун унинг айрим гаплари орамизга ғов соларди, лекин ўзи тузук йигитга ўхшар ва мен унинг патриотизмини тушунардим. У патриотизм билан биргаликда туғилган. У Горицияга жўнаш учун Педуци билан машинага ўтирди.

Кунни билан бўрон бўлиб турди. Шамол ёмғир селини олиб келар, ҳамма ёқ кўлмак ва балчиқ эди. Бузилган деворларнинг сувоғи кул ранг ва намиққан эди. Кечки пайт ёмғир тинди, иккинчи постда туриб меш ёмғир савалаган яланғоч кузги далани, адирларда кезиб юрган булутларни, йўлдаги устидан сув оқиб турган сомон чайлаларни кўрдим. Офтоб ботмасдан бурун бир кўринди ва тоғ тизмалари ортидаги яланғоч ўрмонга ёғду сепалади. Шу тизмадаги ўрмонга жуда кўп австрис тўплари жойлашган эди, лекин улардан баъзиларигина ўт очмоқда эдилар. Мен баногоҳ, фронт яқинида жойлашган бузилиб кетган ферма устида шрапнель снарядининг бир парча тутуни пайдо бўлишига қараб турардим, паға дуд ўртасида сарғимтир оқ ёлқини бор. Олдин ёлқин кўринар, сўнг қарсиллаган овоз чиқар, кейин дуднинг думалоғи шамолда чўзияр ва сийраклашиб кетарди. Вайроналар ичида ва пост турган уй олдидаги йўлнинг ҳамма ёғида шрапнель ўқ.

лари сичилиб ётар, лекин ҳозир постни ўққа тутаетганлари йўқ эди. Биз икки машинага юк ортиб, устига чайла қурилган йўлдан кетдик, чайлаларнинг ёруғларидан ботаётган офтобнинг сўйиги нурлари тушиб турарди. Биз очиқ йўлга чиққаннимизда қуёш ботган эди. Биз очиқ йўлдан кетдик, бурилишдан ўтиб, йўлнинг яна хашак чайлалар билан беркитилган қисмига кирганимизда, ёмғир бошлаб берди.

Кечаси шамол кучайди, тонгги соат учда жала уриб турган бир пайтда отишма бошланди ва кроатлар тоғ далалари ва ўрмонзорларидан тўғри бизнинг устимизга бостириб кела бошладилар. Улар ёмғирда, қоронғилик ичида жанг қилишар, кейин қўрқиб кетганларидан довюраклик билан душман устига ташланган иккинчи қатор хандақлардаги солдатларнинг қарши ҳужуми туфайли улоқтириб ташландилар. Снарядлар ёрилар, ёмғирда ракеталар учиб чиқар, бутун фронт бўйлаб пулемёт ва милтиқ отишмалари давом этарди. Улар ҳужумга бошқа журъат қилмадилар, теваракка жимлик чўкди, баъзан ёмғир ва шамол узоқ шимолдан тўп овозларини олиб келарди.

Постга яраланганлар кела бошлади: бировларни замбарларда келтиришар, бошқа бирлари ўзлари юриб келишар, учинчи бирларини майдондан қайтаётган ўртоқлари олиб келаётган эдилар. Улар милти-шалаббо бўлиб кетишган, қўрқувдан ўзларини билмасдилар. Биз иккита машинани постнинг ертўласида ётган ярадорлар билан тўлдирдик, мен иккинчи машинанинг эшигини ёпиб, илгагини маҳкамлаганимда, юзимга қор зарралари урилди. Ёмғир аралаш оғир қор ёғарди.

Тонг отганда бўрон ҳамон давом этар, лекин қор тўхтаганиди. Қор ҳўл ерда эрир, энди яна ёмғир ёғарди. Тонгда бизга яна ҳужум қилишди, лекин бирои натижа чиқаришолмади. Биз яна ҳужум бўлишини кунп билан кутдик, лекин кун ботгунга қадар ҳамма ёқ сукунат ичида турди. Отишма жанубдан, австрисларнинг артиллерияси йиғилган ўрмон билан қопланган узун тоғ тизмаси томондан бошланди. Биз ҳам отишма бўлиб қолар деб кутган эдик, лекин кутганимизча чиқмади. Қоронғи қуюқлашиб борарди. Бизнинг тўпларимиз қишлоқнинг нариги томонидаги далада турарди, улардан отилган снарядларнинг ҳуштаги кишига тасалли берарди.

Жанубдаги ҳужум муваффақиятсиз чиққанини ошитдик. Уша кечаси ҳужум бошқа қайтарилмади, лекин биз шимолда фронт ёриб ўтилганлигини билиб қолдик. Тунда бизга чекинишга тайёргарлик кўриш ҳақида хабар қилишди. Менга буни капитан айтди. У бригада штабидан маълумот олибди. Кўп ўтмай, у телефонда гаплашиб келди-да, ҳаммаси ёлғон экан, деди. Штабга Баинзицани нима бўлганда ҳам қўлда ушлаб туриш ҳақида буйруқ берилибди. Мен фронтни ёриб ўтишгани ҳақида сўрадим. У штабда австрислар йигирма еттинчи армия корпусининг фронтини Капоретто томонда ёриб ўтганларини айтишди, деди. Шимолда кеча куни билан шиддатли жанглар бўлибди.

— Агар ярамаслар уларни ўтказиб юборишса, тамом бўламиз,— деди у.

— Немислар ҳужум қилишаётибди,— деди врачлардан бири. «Немис» сўзи юракка қўрқинч соларди. Биз сира ҳам немисларга дуч келишни истамасдик.

— У ерда ўн бешта немис дивизияси бор,— деди врач.— Улар ёриб ўтишган. Биз қуршовда қоламиз.

— Бригада штабида биз шу позицияларни ушлаб туришимиз кераклигини айтишяпти. Упирилиш унчалар катта эмас экан, биз энди тоғлар оша Монте-Мажоредан бошлаб фронт чизигини ушлаб турар эканмиз.

— Улар бу маълумотларни қаердан олишибди?

— Дивизия штабидан.

— Чекиниш ҳақида ҳам дивизия штабидан хабар қилишганмиди?

— Дивизия штабидан.

— Чекинишга ҳозирлик кўриш ҳақида ҳам дивизия штабидан хабар беришганди.

— Бизнинг бошлиғимиз — армия штаби,— дедим мен.— Лекин бу ерда мени бошлиғим сиз бўласиз. Агар менга бор деб буюрсангиз, бораман. Лекин буйруқ қандай, аниқ билсангиз.

— Буйруқ шуки, биз шу ерда қолишимиз керак. Сиз ярадорларни тарқатиш пунктига етказиб берсангиз бўлгани.

— Баъзан тарқатиш пунктларидан ҳам дала госпиталларига ярадорларни олиб келамиз,— деди.— Айтинг-чи,— мен ҳеч қачон чекинишда бўлмаганман, агар чекиниш бошланса, ҳамма ярадорларни қай тартибда кўчиришади?

— Ҳаммани кўчиришмайди. Имкон борича олиб, қолганларини қолдириб кетишади.

— Мен машиналаримда нима олиб кетаман?

— Госпиталь асбобларини.

— Тушунарли,— дедим.

Эртасига кечаси чекиниш бошланди. Немислар ва австрислар шимолда фронтни ёриб ўтганлари ва тоғ дараларидан Чивидале ҳамда Удинага томон келаётганлари маълум бўлди. Ёмғир ёғар, тартиб билан нохуш ва жимгина чекинардик. Кечаси тиқилинч йўллардан секин юриб борар эканмиз, ёмғирда чекинаётган қўшилларни, от, хачир қўшилган араваларни, тўпларни, юк машиналарини кўриб борардик, буларнинг бари фронтдан кетмоқдайди. Олга борилаётган тартиб қандай бўлса, чекинилганда ҳам тартиб деярли ўшандай эди.

Уша кечаси биз ёйлотоғда бузилмай қолган госпиталларга ярадорларни кўчиришга хўмаклашдик, ярадорларни Плавага олиб бордик, эртасига эса, кун билан қўйиб турган ёмғирда Плаванинг ўзидаги госпиталларни ва тарқатиш пунктларини кўчиришга ёрдамлашдик. Ёмғир тинимсиз челақдан қўйгандай ёғиб турар ва Баинзицца армияси октябрнинг ёмғири остида тоғлардан тушиб келар ва шу йил баҳорда улуғ ғалабаларга эришилган ердан дарёни кечиб ўтишарди. Эртасига кун ўрталарида биз Горицияга етиб бордик. Ёмғир тинган, шаҳар деярли бўм-бўш эди. Кўчадан ўтиб кета туриб биз солдат исловатхонасидаги қизларни юк машиналарга чиқараётганларини кўрдик. Қизлар еттита бўлиб, ҳаммалари шляпа ва пальто кийган, қўлларида кичкина чамадончалари бор эди. Қизлардан иккитаси кўз ёши қилишарди. Учинчиси бизга табасум қилди, тилини чиқариб, у ёқдан-бу ёққа айлангирди. Унинг лаблари дўрдоқ, кўзлари қоп-қора эди.

Мен машинани тўхтатиб, пастга тушдим-да, бека билан гаплашдим. Офицерлар уйдаги қизлар азонда жўнатилган экан. Қаёққа кетяписизлар, деб сўрадим. Копельянога, деди бека. Юк машинаси ўрнидан қўзғалди. Лаблари дўрдайган қиз бизга яна тилини кўрсатди. Бекач қўлини силкиди. Иккала қиз эса ҳамон йиғлашарди. Бошқалари шаҳарни томоша қилиб боришарди. Мен яна машинага ўтирдим.

— Қани энди шулар билан кетсанг,— деди Бонелло.— Роса маза қилардик-да!

— Шошманг, ҳамма маза ҳали олдинда,— дедим.

— Роса сарсон бўладиган бўлдик.

— Мен ҳам шундай демоқчиман,— дедим. Биз виллага олиб борадиган хиёбонга чиқдик.

— Бу дундиқчалар жойлашиб олиб ишга тушиб кетадиган жойда бўлиб қолсанг қанийди.

— Сиз улар бора солиб дарров ишга тушиб кетадилар деб ўйлайсизми?

— Тушганда қандоқ! Иккинчи армияда ким уларнинг бекачини билмайди.

Биз виллага етиб келгандик.

— Уни роҳиба она деб чақиришади,— деди Бонелло.— Ойимчалар янги экан, лекин бекачни ҳамма танийди. Уларни чекинмасдан сал бурунроқ келтиришган шекилли.

— Энди жонларини аямай тер тўкишади.

— Мен ҳам тер тўкишади деяпман-да. Мут бўлсаю, улар билан кўнгил очишсанг. Жуда одамни шилиб олишади-да. Давлат нуқул бизни алдгани-алдаган.

— Машинани олиб боринг, механик кўриб қўйсин,— дедим.— Мойини алмаштиринг, дифференциални текширинг. Заправка қилинг, кейин бирпас мизғиб олсангиз бўлади.

— Хўп бўлади.

Вилла бўм-бўш эди. Ринальди госпиталь билан бирга жўнабди. Майор штаб машинасида медицина ходимларини олиб кетибди. Деразада менга хат ёзиб қолдирилган экан, унда эшик олдига қўйилган асбобларни ортиб, Порденонегга бориш буюрилганди. Механиклар кетиб бўлишибди. Мен гаражга қайтдим. Виллага бориб келгунимча қолган икки машина ҳам етиб келибди, шоферлар ҳовлида туришган экан. Яна ёмғир имирсилай бошлади.

— Шунчалар уйқу босяптики, Плавадан келаётганимизда уч марта кўзим уйқуга кетиб қолибди,— деди Пиани.— Нима қиладиган бўлдик, tenente?

— Мойни алмаштирамиз, мойлаймиз, заправка қиламиз, бориб бизга қолдирган юкни ортамиз.

— Кейин йўлга тушамизми?

— Йўқ, икки-уч соат мизғиб оламиз.

— Жин урсин, ухлаш маза-да,— деди Бонелло.— Бўлмаса, мен рулда ухлаб қолган бўлардим.

— Машинангиз қалай, Аймо?— сўрадим.

— Жойида.

— Менга кўн пальтони беринг, сизга ёрдамлашаман.

— Ҳожати йўқ, tenente, — деди Аймо. — Иши унча кўп эмас. Сиз ўзингизнинг нарсаларингизни йиғишти-
раверинг.

— Нарсаларим ҳаммаси йиғиштирилган, — дедим. — Мен улар қолдирган нарсаларни бу ёққа олиб чиқайчи. Тузатиб бўлишингиз билан машиналарни олиб боринг.

Улар машиналарни вилланинг катта дарвозаси олди-
га олиб келишди ва биз уларга госпиталнинг асбоб-
ускуналарини ортдик. Кўп ўтмай ишни битирдик. Авто-
мобиллар икки ёнига дарахт экилган хиёбонда қатор
тизилишди. Емғир тинмай уриб турарди. Биз уйга кирдик.

— Ошхонада ўт ёқиб, кийимларингизни қурийтиб
олинг, — дедим.

— Падарига лаънат, ҳўл бўлсам нима қилибди, —
деди Пиани. — Уйқум келяпти.

— Мен майорнинг каравотига ётаман, — деди Бо-
нелло. — Чол қандай тушлар кўрганийкин, бир би-
лай-чи.

— Менга қаерда ётсам ҳам барибир, — деди Пиани.

— Маана бу ерда иккита каравот бор, — дедим эшик-
ни очиб.

— Мен бу хонага сира ҳам кирмаганман, — деди
Бонелло.

— Бу қари қурбақанинг хонаси эди, — деди Пиани.

— Икковингиз шу ерда ётинг, — дедим. — Ўзим уйғо-
таман.

— Агар сиз ҳам ухлаб қолсангиз, tenente, бизни
австрислар уйғотишади, — деди Бонелло.

— Ухлаб қолмайман, — дедим. — Аймо қани?

— Ошхонага кетди.

— Етиб ухланглар, — дедим.

— Мен ётаман, — деди Пиани. — Мен куни билан
ўтириб ухлаб келдим. Манглайим кўзимга тушиб ке-
тай деяпти.

— Этигингни еч, — деди Бонелло. — Бу қурбақанинг
каравоти.

— Тупурдим қурбақангга!

Пиани ифлос этиклари билан каравотга чўзилди,
қўлларини бошининг тагига қўйди. Мен ошхонага кет-
дим. Аймо плитага олов ёқиб, устига котелокда сув
қўйибди.

— Бирозгина спагетти қилиш керак,— деди у.—
Уйқудан турганимизда қорин очади.

— Сиз ухламайсизми, Бартоломео?

— Унчалик уйқум келмаяпти. Сув қайнаши билан кетаман. Олов ўзи ўчиб қолади.

— Сиз яхшиси ухлаб олинг,— дедим.— Пишлоқ билан консерва есак ҳам бўлаверади.

— Шундай қилсак, яхши бўлади,— деди у.— Бир тарелка иссиқ овқат анов анархистларга қувват бўлади. Сиз ётиб ухлайверинг.

— Майорнинг хонасида ўрин бор.

— У ерда ўзингиз ётаверинг.

— Йўқ, мен ўзимнинг эски хонамга бораман. Озгина ичасизми, Бартоломео?

— Йўлга тушаётганимизда, *tenente*. Ҳозир ичгим йўқ.

— Агар уч соатдан кейин сиз уйғонсангизу, мен ухлаб ётган бўлсам, уйғотиб қўярсиз, хўпми?

— Менинг соатим йўқ.

— Майорнинг хонасида девор соат бор.

— Хўп.

Мен ошхона ва вестибюлдан ўтиб, мармар зинадан Ринальди билан турадиган хонамизга чиқдим. Ёмғир ёғиб турарди. Мен деразадан ташқарига қарадим. Босиб келаётган қоронғиликда, дарахтлар тагида қатор турган уч машинани кўрдим. Дарахтлардан сув оқиб тушмоқда эди. Ҳаво совуқ бўлганидан оқиб тушаётган томчилар новдаларда туриб қоларди. Мен Ринальдининг ўрнига ётдим, шу заҳоти уйқуга кетдим.

Йўлга тушмасдан бурун ошхонада тамадди қилиб олдик. Аймо пиёз солиб спагетти қилган экан, гўшт консерваларнинг устига солиб берди. Биз столга ўтириб вилла ертўласида қолдирилган винолардан икки шишасини ичдик. Бутунлай қоронғи тушган, ёмғир эса ҳамон ёғиб турарди. Пиани столда ҳамон кўзлари тўла уйқу ўтирарди.

— Менга ҳужум қилгандан кўра чекинган кўпроқ ёқади,— деди Бонелло.— Чекинаётибмизу, барбера ичаётибмиз.

— Ҳозир ичяпмиз-да. Эртага ёмғирнинг сувини ичамиз,— деди Аймо.

— Эртага биз Удиңада бўламиз. Шампан ичамиз.

Ҳамма такасалтанглар ўша ерда яшайди. Кўзингни оч, Пиани! Эртага Удинада шампан ичамиз.

— Мен ухлаётганим йўқ,— деди Пиани. У ўз тарелкасига спагетти билан гўшт солди.— Томат бўлгандами, а, Барто?

— Қидириб ҳеч қаердан топмадим,— деди Аймо.

— Эртага Удинада шампан ичамиз,— деди Бонелло. У стаканини тиниқ қизил барбера билан гўлдирди.

— Удинага боргунча п... қимиз бошимизга чиқмасайди,— деди Пиани.

— Яна солиб берайми, *tenente*?— сўради Аймо.

— Раҳмат, бўлдим. Менга шишани узатиб юборинг, Бартоломео.

— Менда ўзимиз билан олиб кетиш учун киши бошига бир шишадан бор,— деди Аймо.

— Сиз ҳеч ухламадингизми?

— Кўп ухлашни ёмон кўраман. Озроқ ухладим.

— Эртага биз қиролларнинг тўшагига ётамиз,— деди Бонелло. Унинг кайфи анча чоғ эди.

— Эртага эҳтимол биз п... қимизнинг устида ётишга мажбур бўлармиз,— деди Пиани.

— Мен қиролича билан ётаман,— деди Бонелло. У ҳазилим қандай таъсир қилди экан деб менга қаради.

— Сен п... қ билан ухлайсан,— деди Пиани уйқули товуш билан.

— Бу давлатга хиёнат, *tenente*, деди Бонелло.— Давлатнинг хиёнати, тўғрими?

— Овозингизни ўчиринг,— дедим.— Ичингизга жиндак кириб, дарров ўзингизни билмай қолдингиз.

Ёмғир тобора кучаярди. Мен соатга қарадим. Соат тўққиз ярим бўлганди.

— Йўлга тушайлик,— дедим ва ўрнимдан турдим.

— Сиз ким билан борасиз, *tenente*?— сўради Бонелло.

— Аймо билан. Кейин сиз. Кейин Пиани. Қормонс йўлидан борамиз.

— Мен ухлаб қоламанми, деб қўрқиб турибман,— деди Пиани.

— Яхши. Мен сиз билан бораман. Кейин Бонелло. Кейин Аймо.

— Шуниси тузук,— деди Пиани.— Бўлмаса, кўзларим бир-бирига ёпишиб кетяпти.

— Машинани мен ҳайдайман, сиз бир оз мизғиб оласиз.

— Йўқ. Уйғотиб қўядиган одам бўлгандан кейин кўнглим тўқ, ўзим ҳайдайвераман.

— Сизни мен уйғотаман. Чироқни ўчиринг, Барто.

— Қўяверинг, ёнаверсин,— деди Бонелло.— Бошқа бу ерда турмаймиз-ку.

— Менинг хонамда сандиқчам бор,— дедим.— Сиз уни олиб чиқишга ёрдамлашиб юборинг, Пиани.

— Ҳозир олиб келамиз,— деди Пиани.— Юр, Альдо.

У Бонелло билан бирга чиқиб кетди. Менга уларнинг зинадан чиқиб бораётганлари эшитилиб турди.

— Яхши шаҳар эди,— деди Бартоломео Аймо. У ўзининг сафар халтасига икки шиша вино билан ярим бўлак пишлоқ солди.— Бунақа шаҳарни бошқа қидриб ҳам тополмаймиз. Қаерга чекиняпмиз, *tenente*?

— Тальяментонинг нарёғига дейишяпти. Госпиталь билан штаб Порденонеда бўларкан.

— Порденонедан шу ер яхши эди.

— Мен Порденонеда бўлмаганман,— дедим.— Йўл-йўлакай бир кўрганман.

— Мазаси йўқ шаҳарча,— деди Аймо.

Йигирма саккизинчи боб

Биз Горициядан чиқаётганимизда ёмғир ёғаётган шаҳар бўшаб қолган, катта кўчадан фақат қўшинларнинг колонналари ва тўплар ўтиб борарди. Булардан ташқари яна талай юк машиналари ва аравалар бошқа кўчалардан чиқиб катта йўлда асосий колоннага қўшиларди. Тери ошлайдиган корхоналардан ўтиб, катта йўлга чиқдик, бунда қўшинлар, юк машиналари, от қўшилган аравалар ва тўплар бир каттакон колонна бўлиб оҳиста олға жилиб борарди. Биз секин, лекин олға юрмоқда эдик, радиаторимиз устига юк ортилиб, брезент тортилган олдинги машинанинг орқа кузовига тегай-тегай деб кетмоқда эди. Бирдан юк машинаси тўхтади. Бутун колонна тўхтади. Кейин у яна ўрндан қимирлади, биз яна бироз юриб яна тўхтадик. Машинадан тушиб олдинга юриб кетдим, юк машиналар, аравалар ва отларнинг ҳўл тумшуқлари тагидан ўтдим. Тиқилинч олдинда эди. Мен йўлдан четга чиқдим-да,

жар устига ташланган тахтачалардан ўтдим, жардан ўтилган заҳоти дала бошланар, шу дала бўйлаб кетдим. Йўлдан узоқлашарканман, кўзимни дарахтлар орасида ёмғирда қимирламай турган колоннадан узмасдим. Мен бир чақиримча юриб бордим. Колонна жойида турар, унинг орқасидан эса ҳамон қўшиқлар келишарди. Мен машиналар олдига қайтдим. Тиқилинчининг боши Удинада бўлиши ҳам мумкин эди. Пианирулда ухлаб ётарди. Мен ҳам унинг ёнига ўтириб ухлаб қолибман. Бир неча соатдан сўнг олдинги машинанинг ғийқиллаганини эшитдим. Мен Пианини уйғотдим ва биз тўхтаб-тўхтаб юра бошладик. Ёмғир ҳамон эзарди.

Кечаси колонна яна тўхтаб қолди ва анчагача ўрнидан қимирламади. Мен пастга тушиб, Бонелло билан Аймонни кўргани орқага бордим. Бонеллонинг машинасида инженер қисмларидан икки сержант ўтиришарди. Мени кўришлари билан дик туриб қотиб қолдилар.

— Уларни қандайдир кўприкни тузатгани қолдиришган экан,— деди Бонелло.— Улар ўз қисмларини йўқотиб қўйишибди, мен машинага тушишларига рози бўлдим.

— Агар жаноб лейтенант ижозат этсалар.

— Майли,— дедим.

— Бизнинг лейтенантимиз америкалик,— деди Бонелло.— Ким бўлмасин обориб қўяверади.

Сержантлардан бири кулимсиради. Бошқаси Бонеллодан мени шимолий америкалик италянларданми ёки жанубий америкалик италянларданми, деб сўради.

— У италян эмас. У шимолий америкалик инглиз.

Сержантлар одоб билан эшитишди-ю, лекин ишонмади. Мен уларнинг олдидан Аймони кўргани кетдим. Аймонинг ёнида иккита қиз ўтирар, ўзи бурчакка қислиб олиб чекарди.

— Барто, Барто!— дедим. У кулди.

— Улар билан гаплашиб кўринг, *tenente*,— деди у.— Мен уларнинг тилини тушунмайман. Ҳей!— У қизлардан бирининг белига қўлини юбориб, уни дўстона қисиб қўйди. Қиз шол рўмолига қаттиқроқ ўралиб, унинг қўлини итариб ташлади.— Ҳей!— деди у,— *tenente* га исмларингизни ва бу ерда нима қилиб юрганларингизни айтинг.

Қиз менга еб қўйгудай бўлиб қаради. Иккинчи қиз

ер чимдиб ўтирарди. Ҳалиги менга қарагани лаҳжада бир нарса деди, лекин мен бир оғиз гапини ҳам тушунмадим. У қорачадан келган, кўринишдан ўн олти ёшларда эди.

— Scorrilla? — сўрадим мен иккинчи қизни кўрсатиб.

У бошини силкиб тасдиқлади ва жилмайди.

— Ҳўш,— дедим мен ва унинг тиззасига шаппатилаб қўйдим. Қўлим тегиши билан у қаттиқ сесканиб кетди. Синглиси ҳамон бошини ердан кўтармасди. У опасидан бир ёшлар чамаси кичикроқ эди. Аймо яна опасининг белига қўлини юборган эди, у яна силтаб ташлади. Аймо кулди.

— Яхши одам.— У ўзини кўрсатди.— Яхши одам.— У мени кўрсатди.— Қўрқиб керак эмас.

Қиз унга еб ташлагудай бўлиб қарарди. Улар икки-та ёввойи қушга ўхшардилар.

— Унга ёқмасам, нега мен билан бирга боради?— сўради Аймо.— Мен имламасданок, жон-жон деб машинага чиқиб олишди.— У қизга ўгирилди.— Қўрқма,— деди у.— Ҳеч ким сени...— У қўпол сўзни ишлатди.— Жойи эмас...— Мен қиз сўзни тушунганлигини кўрдим, лекин у шундан бошқа ҳеч нарсани англамади. Унинг йигитга қараб турган кўзларида даҳшатли қўрқув акс этарди. У рўмолига янада маҳкамроқ ўралиб олди.— Машина тўла юк,— деди Аймо.— Ҳеч ким сени... Жойи эмас...

У ҳар сафар шу сўзни оғзига оларкан, қиз жунжикиб кетарди. Кейин қалт-қалт қилиб унга қаради-да, йиғлаб юборди. Мен унинг лаблари учганлигини, сўнг лўппидек юзларидан ёшлар оқа бошлаганини кўрдим. Синглиси кўзини кўтармасдан унинг қўлидан ушлаб олди, улар шу тариқа ўтирдилар. Боя одамни еб қўйиб деган опаси энди ўкириб йиғларди.

— Қўрқиб кетганга ўхшайди,— деди Аймо.— Мен уни қўрқитмоқчи эмасдим.

У халтасини олди-да, икки бўлан пишлоқ кесиб узатди.— Ма, ол,— деди у.— Йиғлама.

Опаси бошини чайқади, йиғлашдан тўхтамади, лекин кичиги пишлоқни олиб ея бошлади. Салдан кейин синглиси опасига пишлоқни берди ва улар индамай ов-

¹ Синглингми? (итал.).

қат егани тутиндилар. Опаси ҳамон ора-чора ҳиқиллаб қўярди.

— Ҳечқиси йўқ, овуниб қолади,— деди Аймо.

Унинг калласига бир фикр келди.

— Қизмисан?— сўради у ёнида ўтирганидан. Қиз шоша-пиша бошини қимирлатиб тасдиқлади.— Уям қизми?— Синглисини кўрсатди у. Икковлари ҳам бошларини силкидилар. Каттаси лаҳжада нимадир деб қўйди.

— Хўп, хўп, майли,— деди Бартоломео.— Майли.

Иккала қизга ҳам сал ранг киргандай бўлди.

Мен уларни кабина бурчагига суқилиб ўтирган Аймо билан қолдирдим-да, Пиани олдига қайтдим. Транспорт колоннаси қимирламай турар, лекин унинг ёнидан тинимсиз суратда қўшинлар ўтиб борарди. Ёмғир ҳамон челақлаб қуяр, мен баъзан колоннанинг ҳаракатсизлиги машиналарнинг проводкаси намиқиб қолишидан бўлишини ўйлардим. Ундан ҳам тўғрироғи, отлар ёки одамларнинг йўлда ухлаб қолишларидан ҳам тўхтаб қолиш ҳеч гапмас. Лекин йўлда ҳеч ким ухлаб қолмайдиган шаҳарларда ҳам тўхтаб қолишлар бўлиб туради-ку. Ҳамма бало автотранспорт билан уловнинг бир жойда бўлганлигида. Автомобиллар билан улов бир бўлди ми иш расво деяверинг. Умуман, деҳқонларнинг уловларидан наф кам. Бартонинг олдидаги қизлар ғалати қизлар экан. Чекинаётган армияда маҳпора қизлар нима қилиб юришибди ўзи. Иккита бокира қиз. Балки художўйдирлар. Уруш бўлмаганда ҳозир ҳаммамиз тўшакда ётган бўлардик. Яна ётаман ўз тўшагимга. Кэтрин ҳозир ўринда ётибди, бир чойшаб тагида, бир чойшаб устида. Қайси ёни билан ётганикин? Балки у уйқуда эмасдир? Балки у ҳозир ётиб мени ўйлаётгандир. Уч, мағриб шамоли, уч. Мана у эсиб келди, майин эмас қаттиқ жалани олиб келди у қора булут. Тун бўйи ёмғир. Упкаси тўлиб кетган булут тун билан кўз ёши тўкиб чиқажагини сен билганмидинг. Қўйишини кўр. Қанийди шу тобда севгилим ёнимда бўлса. Менинг севгилим Кэтрин. Қанийди севгилим сабо қанотида етиб келса. Менга Кэтринимни олиб кел, эй сабо. Биз тўрга илиндик. Ҳаммамиз олов селига тушдик, бу оловни майин ёмғир ўчиролмайди.— Хайрли тун, Кэтрин,— дедим баланд овоз билан.— Тинч ухла. Агар ноқулай ётиб қолган бўлсанг, бошқа ёнингга ўғрил, жоним,— дедим мен.— Мен сенга муздек сув олиб

келаман. Тезда тонг отади ва сен анча енгил тортасан. Чақалоғинг сени бир оз безовта қилади, начора, майли. Кўзларингни юм, жоним, ором ол.

Мен уйқуда эдим, деди у. Сен уйқингда гапирдинг. Тобинг йўқми?

Сен ростдан ҳам шу ердамисан?

Мен келдим, мен шу ерданман. Энди ҳеч қаёққа кетмайман. Буларнинг биз учун сира аҳамияти йўқ.

Сен шундай гўзал ва яхшисанки. Сен кечаси кетиб қолмайсанми? Мен доим ёнингданман. Қачон чақирмагин, мен ёнингданман.

— Эҳ, ана...!— деди Пиани.— Кетдик!

— Мудроқ босибди,— дедим. Мен соатга қарадим. Эрталабки уч эди. Мен барбера шишасини олиш учун сунячиқ оша эгилдим.

— Сиз уйқингизда гапирдингиз,— деди Пиани.

— Инглизча туш кўрибман,— дедим.

Ёмғир тинай деб қолибди, биз йўлга тушдик. Тонг отмасдан илгари яна тўхтаб қолдик, ҳамма ёқ ёришиб кетгач, қарасак, биз унча баланд бўлмаган тепаликда турган эканмиз. Тепаликдан бутун чекиниладиган йўл кўриниб турар, йўл олдинга ниҳоятда чўзилиб кетган, унда ҳаракатсиз транспорт тикилиб ётар, унинг орасидан эса, пиёдалар ўтиб боришарди. Биз яна йўлга тушдик, ҳаракатимиз шу қадар суст эдики, агар шу тариқа қимирлайдиган бўлсак. Удинага сира ҳам етиб бўлмаслигини, у ерга қачондир етиб бориш нияти туғилгудек бўлса, йўлдан чиқиб тўғридан кетишимиз кераклигини англадим.

Кечаси билан колоннага қишлоқ йўлларидан кўп деҳқонлар келиб қўшилишибди, энди колоннада кўчкўрон ортган арава-уловлар ҳам борарди. Кўзгулар тўшаклар орасига қўйилган, араваларнинг орқасига ғоз ва ўрдаклар боғланган эди. Бизнинг олдимизда бораётган аравада тикув машинаси шундоқ ёмғирда турарди. Ҳар ким нимаики қимматли нарсаси бўлса, шуни ортиб олган эди. Баъзи араваларда аёллар ёмғирдан рўмолларига ўралиб ўтиришар, бошқа бирлари араваларнинг биқинига иложи борица яқин туриб боришарди. Колоннада итлар ҳам йўқ эмасди, улар араваларнинг тагида писибгина кетишарди. Йўлнинг балчиғи чиқиб кетган, ўралар сувга лиқ тўлган, дарахларнинг нариги ёғидаги далалар шу қадар ботқоқ

бўлиб кўринардикки, ундан тўғри йўл солишни ўйлаганда одамнинг юраги орқасига тортиб кетарди. Мен машинадан тушиб, бир оз олдинга юрдим, қишлоқ йўлига чиқиш мумкин бўлган қулайроқ жойни қидира бошладим. Қишлоқ йўллари кўп, лекин мен кети берк йўлга кириб кетишдан хавфсирардим. Мен машинада шосседан ўтган пайтимда уларнинг ҳаммасини кўргандим, лекин машина тез ўтиб кетганидан, уларнинг бари бир-бирига ўхшаш бўлганидан эсимда сақлаб қолмагандим. Манзилга етиб бориш-бормаслигимиз йўлнинг тўғри танланишига боғлиқ эди. Австрисларнинг ҳозир қаердалиги ва ишлар қайси аҳволдалиги маълум эмасди. Лекин мен ёмғир тиниб, осмонда австрисларнинг самолётлари пайдо бўлса, ҳаммаси хароб бўлажагини англаб турардим. Бир қанча машинами ё уч-тўртта отми қаровсиз қолса, ёки йўлда ўлса, ҳаракат тамомила тўхтаган бўларди.

Ёмғир шиддати сал пасайган, мен осмонга қараб, очилиб кетиши ҳам мумкин деб ўйладим. Яна бир оз олдинга юриб бордим. Иккала ёғида ниҳоллар ўсган, далани қоқ ёриб шимолга қараб кетган йўлга етдимда, шундан кетсак бўлади, деб, орқага, машиналарга шошилдим. Мен Пианига қаерда бурилиш кераклигини айтдим у Аймони, Бонеллони ҳам хабардор қилиб қўйгани бордим.

— Агар у йўлдан ҳеч қаерга чиқиб бўлмаса, қайтиб яна колоннага қўшилиб олишимиз мумкин,— дедим.

— Мановларни нима қилай?— сўради Бонелло. Сержантлар ҳамон унинг ёнида ўтиришарди. Уларнинг соқоллари ўсиб кетган, лекин каллаи саҳарда ҳам улар ҳарбийча нуқсларини йўқотмагандилар.

— Машина ботиб қолса, ёрдамлари тегиб қолар,— дедим ва Аймо олдига бориб, йўлни тўғридан солишга ҳаракат қиламиз, дедим.

— Бу палапон қизларни нима қилай?— сўради Аймо. Иккала қиз ҳам ухлаб ётишарди.

— Улардан фойда йўқ,— дедим.— Яхшиси, машина ботиб қолса ёрдам берадиган одам олсангиз бўларди.

— Улар кузовга чиқиб олсалар ҳам бўлади,— деди Аймо.— Кузовда жой бор.

— Жуда кўнглингиз бўлмаётган бўлса, майли,— дедим.— Лекин ёрдамга бирон бақувват одамни олинг. Яғриндор бўлсин.

— Версальер оламиз, — жилмайди Аймо. — Елкаси кенгларнинг зўрлари берсальерларда бўлади. Уларнинг елкаларини ўлчаб кўришади. Узингиз тузукми-сиз, tenente?

— Жуда яхши. Узингизчи?

— Жуда яхши. Фақат жуда очқадим.

— Манави йўлдан бирон манзилга чиқайлик, кейин тўхтаб, овқатланамиз.

— Оёгингиз оғримаяптими, tenente?

— Йўқ, яхши, — дедим.

Машина зинасида туриб олдинга қарар эканман, Пианининг машинаси колоннадан ажралиб чиқиб, тор йўлга бурилганини, йўл четидаги тўсиқлар орасидан лип-лип этиб бораётганини кўрдим. Бонелло унинг кетидан шундай қилди, кейин Аймо ҳам шу йўлга бурилди ва биз икки машина кетидан икки бетида қатор ниҳоллар ўсган тор йўлдан олға босдик. Йўл фермага олиб борди. Биз Пиани билан Бонелло машиналарининг ферма ҳовлисида турганлигини кўрдик. Қўрғон узунасига кетган, пастаккина қилиб қурилган эди, ичкарига кираверишда ишком кўтарилганди. Ҳовлида қудуқ бор экан, Пиани радиаторга ундан сув олаётган экан. Машиналар анча вақтдан бери секин юриб борганлигидан радиаторлардаги сув қайнаб кетганди. Фермада ҳеч зот йўқ эди. Мен йўлга қарадим. Ферма баландроқ ерда жойлашганлигидан, теварак-атроф кафтда тургандай кўринар, мен йўлни, йўл чеккаларидаги дарахтларни, далалар ва четанларни, чекиниб бораётган қўшинларни кўздан ўтказдим. Сержантлар уйни титиб юришарди. Қизлар уйғонишиб, уйни, қудуқни, уй олдидаги икки катта санитар машинасини ва уларнинг қудуқ олдида турган учта ҳайдовчисини кўздан кечириб туришарди. Сержантлардан бири қўлида осма соат кўтариб уйдан чиқиб келди.

— Жойига обориб қўйинг, — дедим мен. У менга бир қараб қўйди-да, уйга кириб соатни қўйиб чиқди.

— Уртоғингиз қани? — сўрадим.

— Ёзилгани кетди. — У машинанинг ўриндиғига чиқиб ўтирди. Бизни ташлаб кетади деб кўрқди.

— Нонушта қалай бўларкин, tenente? — сўради Бонелло. — Балки озроқ тамадди қилиб олармиз? Кейин дарров турамиз.

— Анов ёққа кетган йўл бизни бирон ерга олиб чиқармикин, нима дейсиз?

— Олиб чиқмай қаерга борарди.

— Хўп. Келинлар, овқатланайлик.

Пиани ва Бонелло уйга киришди.

— Юринлар,— деди Аймо қизларга. Уларни тушириб қўйиш учун қўлини чўзди. Опаси бошини чайқади. Ташлаб кетилган уйга киришга уларнинг юраклари дов бермади. Улар бизнинг орқамиздан қараб қолишди.

— Қайсарлар,— деди Аймо.

Ҳаммамиз биргалликда уйга кирдик. Уйнинг ичи қоронғи, ҳувиллаб ётарди, одам яшамаганлиги билиниб турарди. Бонелло ва Пиани ошхонада эдилар.

— Ейдиган тузукроқ нарса йўқ экан,— деди Пиани.— Ҳаммасини қуритиб кетишибди.

Бонелло ошхона столида каттакон пишлоқни кесиб турарди.

— Пишлоқни қаердан олдинглар?

— Ертўладан. Пиани вино билан олма ҳам топди.

— Ана, нонушта ҳам тайёр бўлибди ҳисоб.

Пиани похол билан ўралган каттакон шишанинг оғзидан ёғоч тикинини олди. У шишани эгиб, мис ялоғини тўлдирди.

— Исини қаранг, исини,— деди у.— Биронта идиш топ, Барто.

Иккала сержант киришди.

— Пишлоқдан олинглар, сержантлар,— деди Бонелло.

— Йўлга тушсак бўларди-да,— деди сержантлардан бири пишлоқни еб, винодан ичаркан.

— Ҳозир кетамиз. Ташвишланманг,— деди Бонелло.

— Қўшиннинг оёғи — қорни,— дедим.

— Нима?— сўради сержант.

— Қоринни тўйдириш керак.

— Шундай. Лекин вақт кетяпти.

— Ярамаслар қоринларини аллақачон тўйдириб олганга ўхшайдилар. Сержантлар унга қарашди. Уларнинг бизни кўргани кўзлари йўқ эди.

— Сиз йўлни биласизми?— деб сўради мендан уларнинг бири.

— Йўқ,— дедим мен. Улар бир-бирларига қарашди.

— Ҳозироқ йўлга тушсак яхши бўларди,— деди биринчиси.

— Ҳозир тушамиз-да,— дедим.

Мен яна қизил винодан ичдим. Олма билан пишлоқ устидан у жуда ҳам ёқимли туюлди.

— Пишлоқни олволинг,— дедим мен ва ташқарига чиқдим. Бонелло орқамдан каттакон чирпитда вино кўтариб чиқди.

— Бу жуда ҳам қўполлик қилади,— дедим. У винога ачиниб қараб қўйди.

— Шундайга ўхшаб қолди,— деди у.— Менга флягаларни беринг-чи.

У флягаларни тўлатиб олди, озгина вино ерга тўкилди. Кейин у чирпитни кўтариб, эшикнинг тагига қўйди.

— Австрислар тагин вино қидириб эшикни бузиб юрмасинлар,— деди у.

— Қимирлаш керак,— дедим.— Биз Пиани билан олдинда борамиз.

Иккала сержант Бонеллонинг олдига чиқиб ўтириб олишганди. Қизлар олма билан пишлоқ еб ўтиришарди. Аймо чекарди. Биз тор йўл бўйлаб кетдик. Мен бошқа икки машинага ва фермернинг қўрғонига қарадим. Бу яхши, пастак ва пишиқ қўрғон эди, қудуқ атрофини чиройли темир панжаралар билан ўраб қўйилганди. Олдинда тор ва балчиқ йўл, йўлнинг иккала ёғи авжга кирган ниҳоллар билан ўралганди. Орқада кетма-кет бўлиб машиналаримиз келар эди.

Иигирма тўққизинчи боб

Пешинларга бориб, чамамиз бўйича Удинага ўн километрлар қолганда, лойга ботиб қолдик. Емғир эрталабоқ тинган, ҳозиргача уч марта самолётларнинг яқин учаётганларини эшитгандик, шундоқ устимиздан учиб ўтаётганларини кўргандик, улар сўл томонга қараб олис шўнғиганларини кузатган, катта йўл бомбардимон қилинаётгани қулоғимизга элас-элас чалинганди. Биз қишлоқ йўлларида анча адашиб ҳам юрдик, адашганда ортга қайтиб тўғри йўлни ҳам топдик ва борган сари Удинага яқинлаша бордик. Лекин бир маҳал Аймонинг машинаси боши берк йўлдан чиқаётганда, бурила туриб, йўл чеккасида кўпчиб ётган лойга

ботиб қолди. Ғилдираклар айланган сари ерга чуқурроқ кириб борар, ниҳоят, дифференциали ҳам ерга бориб тиқилди. Энди олдинги ғилдиракларнинг тагини ковлаб, у ерга шох-шабба ташлаш керак эди, кейин машина занжирлари ишга тушгач, то ўрнидан жилмагунча орқасидан итариш керак бўларди. Ҳаммамиз йўлда машинани ўраб турардик. Иккала сержант келиб машина ғилдиракларини кўришди. Кейин улар шарт орқаларига бурилиб индамай-нетмай йўлга раво-на бўлишди. Мен уларнинг орқасидан бордим.

— Ҳой, болалар!— чақирдим мен.— Шох синдириб келинглар.

— Биз боришимиз керак,— деди бири.

— Тез бўлинглар,— дедим.— Шох синдириглар.

— Биз боришимиз керак,— деди бири. Иккинчиси миқ этмасди. Улар тезроқ кетишга шошилиб турардилар. Улар менга қарашмасди.

— Машинага қайтиб шох синдиришни буюраман,— дедим. Биринчи сержант орқасига қаради.

— Биз боришимиз керак. Бир соатдан кейин сиз қуршовда қоласиз. Бизга буйруқ беришга ҳаққингиз йўқ. Сиз бизга бошлиқ эмассиз.

— Мен сизга шох синдириб келишни буюраман,— дедим мен. Улар орқаларига бурилиб кета бердилар.

— Тўхта!— дедим мен. Улар ботқоқ йўлдан қулоқ солмай жўнаб боришарди.— Тўхта, деяпман!— қичқирдим мен. Улар қадамларини тезлатишди. Мен ғилофни ечиб тўппончани олдим-да, бояги маҳмадоналик қилаётганини мўлжалга олиб, тепкини босдим. Отган ўқим тегмади, улар қоча бошладилар. Мен яна уч марта отдим ва бирови йиқилди. Бошқаси тўсиқдан ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. Мен унга дала бўйлаб қочаётганда, тўсиқ орқасидан туриб бўлса ҳам яна отдим. Тўппонча бу сафар отилмай қолди ва мен унга бошқатдан ўқ жойладим. Иккинчи сержант жуда ҳам узоқлашиб кетганлигини, унга отиш беҳуда эканлигини билдим. У даланинг нариги четига бориб қолган, бошини паст эгиб чопиб борарди. Мен бўшаган обоймага ўқ жойлай бошладим. Бонелло келди.

— Менга беринг, уни тугатиб келаман,— деди у. Мен унга пистолетни бердим ва у йўлда узала тушиб ётган инженер қисмлар сержанти томонга қараб кетди.

Бонелло энкайиб, тўппончанинг оғзини унинг калласига тиради-да, тепкини босди. Отилмади.

— Затворни орқага тортиш керак,— дедим. У затворни тортиб икки марта отди. У сержантни оёғидан судраб йўл четига олиб чиқди. Сержант энди четанларнинг тагида ётарди. У қайтиб келиб тўппончани менга берди.

— Вой ифлос-ей!— деди у. У сержантга қараб турарди.— Уни қандай отиб ташлаганимни кўрдингизми, тепенте ?

— Тезроқ шох синдиришимиз керак,— дедим мен.— Нима, бошқасига тегизолмадимми?

— Тегмаган бўлса керак,— деди Аймо.— Тўппончадан узоққа тегизиш қийин.

— Ҳайвон!— деди Пиани. Биз шох-шабба синдираётган эдик. Машинадан юкларни бўшатдик. Бонелло олдинги филдираклар тагидан чуқур қазиди. Ҳаммаси тайёр бўлганда Аймо моторни олдириб, тезликка қўйди. Филдираклар яна лой ва шохларни отиб чир-чир айлана бошлади. Бонелло икковимиз суякларимиз сирқираб кетгунча орқасидан итардик. Машина ўрнидан жилмади.

— Сал жилдириб кўринг, Барто,— дедим.

У машинани орқага берди, кейин олдинга олди. Филдираклар борган сари ерга чуқурроқ кириб борарди. Кейин машина яна дифференциали билан тиралиб қолди, энди унинг филдираклари ўзи ўйган чуқурда айлана бошлади. Мен қаддимни кўтардим.

— Арқон солиб тортиб кўрамиз,— дедим.

— Менимча фойдаси бўлмайди, тепенте . Бу ерда бир қатор туриб бўлмайди.

— Тортиб кўриш керак,— дедим.— Бошқа иложи йўқ.

Пиани билан Бонеллонинг машиналари тор йўлда фақат орқама-орқа туришлари мумкин эди. Биз бир машинани иккинчисига бойлаб торта бошладик. Филдираклар нзидан чиқмасдан айланарди.

— Бўлмайди,— дедим қичқираб.— Бўлди, қўйинглар.

Пиани ва Бонелло ўз машиналаридан чиқиб бизнинг олдимизга келишди. Аймо машинасидан тушди. Қизлар биздан йигирма қадамча нарида, тош устида ўтиришарди.

— Энди нима қилдик, tenente?— сўради Бонелло.

— Яна бир шох солиб кўрамиз,— дедим.

Мен йўлга қараб турардим, айб менда эди. Уларни мен бу кўчага олиб кирдим. Офтоб булутлар орасидан чиқди. Сержантнинг жасади четан олдида ётарди.

— Унинг френчи билан плашини соламиз,— дедим. Бонелло уларни олиб келгани кетди. Мен шох синдирдим. Пиани билан Аймо филдираклар орасидан чуқур қазишди. Мен плашни қирқиб иккига бўлдим-да, филдиракнинг тагига тўшадим, кейин шох-шаббани солдим. Биз тайёрланиб, Аймо яна моторни юргизди. Филдираклар чириллаб айланар, биз жонимиз борича итарардик, лекин ҳеч нафи бўлмади.

— Ҳе, ўша!— дедим.— Қўйинглар. Бирон керакли нарсангиз борми унда, Барто?

Аймо пишлоқ, икки шиша вино билан плашини олиб Бонеллонинг машинасига чиқди. Бонелло рўлда ўтирганча, сержант френчининг чўнтакларини ковларди.

— Ташлаб юборинг бу френчни,— дедим.— Бартонинг палапонлари нима бўлади?

— Кузовга ўтириб олишсин,— деди Пиани.— Бу ердан тез қутулиб кетолмасмизов.

Мен машинанинг орқа эшигини очдим.

— Қани,— дедим.— Утиринглар.

Иккала қиз машина ичига кириб бурчакка ўтириб олишди. Улар ўқ овозини эшитмаганга ўхшардилар. Мен орқамга қарадим. Сержант йўлда енглари узун инфос фуфайкада ётарди. Мен Пиани билан ёнма-ён ўтирдим, биз йўлга тушдик. Биз далани кесиб ўтмоқчи эдик. Машиналар бурилиб далага кирганда мен машинадан тушиб олдинда бордим. Шу даладан ўтсак, йўлга чиқиб олган бўлардик. Лекин биз чиқолмадик. Ер ниҳоятда ивиб, ботқоққа айланиб кетганди. Машиналар филдиракларининг ярмидан лойга ботиб ҳеч юролмайдиган бўлиб қолганларидан кейин биз уларни дала ўртасига ташлаб, Удинага пиёда кетдик.

Катта йўлга олиб чиқадиган кўчага етганимизда, мен уни қизларга кўрсатдим.

— Шу ёққа боринглар,— дедим уларга.— У ерда одамлар бор.

Улар менга термилиб туришарди. Мен ҳамёнимни

олиб уларнинг ҳар икковларига ўн лирдан пул бердим.

— Боринглар шу ёққа,— дедим мен қўлим билан йўлни кўрсатиб.— Дўстларингиз, қариндошларингиз ўша ёқда!

Улар тушунишмади, лекин пулни қўлларида маҳкам қисимлаганча йўлга қараб кетишди. Улар худди мен пулни тортиб оладигандай орқаларига қарай-қарай боришарди. Мен улар шол рўмолларига маҳкам ўралиб олганча бизга қўрқа-писа аланглаб кетаётганларига қараб қолдим. Учала шофёр ҳам хахолаб кулишарди.

— Агар мен ҳам ўша ёққа кетсам, менга неча пул берасиз, *tenente?*— сўради Бонелло.

— Қўлга тушсалар ҳам, одамлар орасида бўлишадими-ку, ҳар ҳолда ёлғиз қолмаслар.

— Менга икки юз лир беринг, мен орқага қайтиб тўғри Австрияга бораман,— деди Бонелло.

— У ерда пулларингни тортиб олишади,— деди Пиани.

— Балки уруш тамом бўлар,— деди Аймо. Биз йўлдан иложи борича жадал юриб борардик. Офтоб булутлар тагидан чиқди. Йўл бўйларида тут дарахтлари ўсиб ётарди. Дарахтлар орқасидан худди мебель ташийдиган катта фургонларга ўхшаб дала ўртасида қолган машиналаримиз қаққайиб турарди. Пиани ҳам орқасига қаради.

— Уларни даладан чиқариш учун махсус йўл қуриш керак бўлади,— деди у.

— Эҳ, шайтон, велосипедларимиз бўлгандами!— деди Бонелло.

— Америкада велосипедларда юришадими?— сўради Аймо.

— Олдин юришарди.

— Яхши нарса,— деди Аймо.— Ажойиб нарса велосипед.

— Эҳ, шайтон, велосипедларимиз бўлгандами!— деди Бонелло.— Мен пиёда юришга унча йўқман.

— Нима, отишма бўляптими?— сўрадим мен. Менга узоқдан отишма овозлари эшитилгандай бўлди.

— Билмадим,— деди Аймо. У қулоқ сола бошлади.

— Отишаётганга ўхшайди,— дедим.

— Ҳаммадан олдин отлиқлар кўринади,— деди Пиани.

— Менимча уларнинг отлиқ аскарлари бўлмаса керак.

— Бўлмаса, янаям яхши,— деди Бонелло.— Мен қаланғи-қасанғи бир отлиқнинг найзасидан ўлиб кетишни истамайман.

— Анов сержантни боладингиз-да, tenente,— деди Пиани. Биз жадал қадамлар билан юриб бормоқда эдик.

— Мен уни отиб ташладим,— деди Бонелло.— Мен бу урушда ҳали ҳеч кимни отмагандим, мен бир умр сержантни отиб ташлашни орзу қилиб юрардим.

— Тухумда ўтирган товуқни отдинг сен,— деди Пиани.— Сен отганимда унча баланд учмайдиган бўлиб қолганди.

— Фарқи йўқ. Мен энди бир умр буни эслаб юрарман. Уша ифлос сержантни мен ўлдирдим.

— Гуноҳларингни баён қилаётганимда нима дейсан?— сўради Аймо.

— Падарим, дуо қилинг, мен сержантни ўлдирдим, дейман.

Учовлари кулиб юборишди.

— У анархист,— деди Пиани.— У черковга бормайди.

— Пиани ҳам анархист,— деди Бонелло.

— Чиндан ҳам анархистлармисиз?— сўрадим.

— Йўқ, tenente. Биз социалистлармиз. Ҳаммамиз Имолаликмиз.

— Сиз у ерда ҳеч бўлганмисиз?

— Йўқ.

— Эҳ, чатоқ! Жуда аллабало жой-да, tenente. Урушдан кейин биз томонларга боринг, томоша қилиб, қидириб келасиз.

— У ердагиларнинг ҳам бари социалистларми?

— Ҳаммаси.

— У яхши шаҳарми?

— Яхши ҳам гапми. Сиз бунақасини сира кўрмагансиз.

— Қандай қилиб социалист бўлиб қолдингиз?

— Биз ҳаммамиз социалистлармиз. У ерда каттадан кичик — ҳамма социалист. Биз ҳамма вақт социалист бўлганмиз.

— Бир боринг, *tenente*. Сизни ҳам социалист қилиб қўямиз.

Йўл олдинда чапга бурилиб тош девор билан ўралган мевазор боғ ёнидан ўтиб тепаликка кўтарилди. Тепаликка кўтарилаётганимизда улар жим бўлиб қолишди. Ҳаммамиз бир қатор бўлиб, жадаллаб борардик.

Уттизинчи боб

Бирозлардан кейин дарёга олиб борадиган йўлга чиқдик. Ташлаб кетилган юк машиналари билан арвалар то кўприккача чўзилиб ётарди. Одам зоти кўринмасди. Дарёда сув тўлиб оқар, кўприк қоқ белидан портлатилганди. Кўприкнинг тош қуббаси дарёга қулаб тушган, қўнғир сув унинг устидан оқиб ўтарди. Биз кечиб ўтгани жой ахтариб дарё ёқалаб кетдик. Мен сал нарироқда темир йўл кўприги борлигини билардим, шояд ўша ердан нариги қирғоққа ўтиб олсак, деб ўйладим. Сўқмоқ йўл чилп-чилп лой эди. Одамлар кўринмас, ҳамма ёқда фақат ташлаб кетилган нарсалар ётарди. Қирғоқнинг ўзида ҳам ҳўл буталару, ботқоқ ердан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Қирғоқни ёқалаб бориб, ниҳоят темир йўл кўпригини кўрдик.

— Чиройлилигини қаранг,— деди Аймо. Бу одатда сув тагигача қуриб қоладиган дарё устига қурилган узун темир кўприк эди.

— Келинглар, тезроқ нариги томонга ўтиб олайлик, ҳали замон портлатиб юборишлари ҳам мумкин,— дедим.

— Ким портлатарди,— деди Пиани.— Ҳамма кетиб бўлибдию.

— У миналанган бўлиши мумкин,— деди Бонелло.— Сиз биринчи бўлиб юринг,

— Вой, манави анархистни томоша қилинглар, а?— деди Аймо.— Ўзинг бор биринчи бўлиб.

— Мен бораман,— дедим.— Минаси бўлсаям, битта одамнинг қадамидан портлаб кетмас, ахир.

— Кўрдингми,— деди Пиани.— Ақлли одам деган бундоқ бўлибди, бу сенга анархист-панархист эмас.

— Мен ақлим бўлганида бу ерларда юрмаган бўлардим,— деди Бонелло.

— Емон эмас, ёмон эмас, а, гапи, tenente, — деди

Аймо

— Емонмас, — дедим. Биз кўприк олдига бориб қолганидик. Осмонни яна булут буркаб, ёмғир ивирскирай бошлаганди. Кўприк жуда ҳам узун ҳамда бақувбат бўлиб кўринарди. Биз темир йўл кўтармасига тирмашиш чикдик.

Битта-биттадан бўлиб ўтамиз, — дедим ва кўприкка қадам қўйдим. Мен темир йўл изларини, шпалларини мина асоратлари йўқмикин деб қараб борардим, шубҳали бирон нарса кўринмади. Пастда шпаллар орасидан бўтана бўлиб оқаётган сершитоб дарё кўриниб турарди. Олдинда бўккан далаларнинг нариги томонида элас-элас Удина кўзга чалинарди. Кўприкдан ўтиб атрофга алангладим. Оқим бўйлаб сал юқорида яна кўприк бор экан. Мен қараб турган маҳалимда ўша кўприкдан ҳамма ёғига лой сачраган сариқ енгил машина ўтиб кетди. Кўприк панжараси жуда баланд эди, шунинг учун машина кўприкка чиқиши биланоқ кўзга кўринмай қолди. Лекин мен шоферни, унинг ёнида ва орқада ўтирганларнинг бошларини кўрдим. Туртовлари ҳам немис каскасида эдилар. Машина қирғоққа чиқди-да, дарахтлар, ташлаб кетилган транспорт орқасида кўринмай қолди. Мен орқадан ўтиб келаётган Аймога, кейинда қолганларга тезроқ бўлинглар деб ишора қилдим. Мен пастга тушиб темир йўл кўтармасининг тагида ўтирдим. Аймо кетимдан тушиб келди.

— Сиз машинани кўрдингизми? — сўрадим.

— Йўқ. Биз сизга қараб тургандик.

— Юқори кўприкдан немисларнинг штаб машинаси ўтиб кетди.

— Штаб машинаси дейсизми?

— Ҳа.

— Ё Биби Марям!

Бошқалар ҳам етиб келишди, ҳаммамиз кўтарма тагида, лойда ўтирдик, кўтарма оша дарахтлар, зовур ва йўл кўриниб турарди.

— Биз қуршовда қолибмизми, tenente?

— Билмадим. Мен фақат немис штаб машинаси йўлдан ўтганини кўрдим.

— Соғлигингиз жойидами, tenente? Бошингиз айланмаяптими?

— Ҳазилни йиғиштиринг, Бонелло.

— Ичмаймизми, а?— сўради Пиани.— Қуршовда қолган бўлсак, ўлар дунёда ичиб қолайлик.— У флягасини камаридан бўшатиб олди-да, оғзини бураб очди.

— Қаранглар! Қаранглар!— деди Аймо йўлни кўрсатиб. Кўприкнинг темир панжараси тепасидан немис каскалари ўтиб борарди. Улар бир оз олдинга томон энкайган, худди сузиб кетаётгандай бир маромда шитоб билан ўтиб бормоқда эдилар. Каскалар қирғоққа етганда уларнинг эгаларини ҳам кўрдик. Бу велосипедчилар ротаси эди. Мен айниқса олдинда бораётган иккитасини яхши кўриб турардим. Улар чайир, бақувват йигитлар эди. Каскаларни бостириб кийишган, шунинг учун юзларининг бир ёғи кўринмасди. Қарабинлари велосипедларининг рамасига тиркаб қўйилганди. Қўл гранаталарини дастасини пастга қилиб белларига осиб олишганди. Уларнинг каскалари билан кул ранг мундирлари нам босган, шошилмай юриб, теварак-атрофни кузатиб борардилар. Олдинда икки киши, кейин бир қатор бўлиб тўрт киши, ундан кейин бир йўла ўн-ўн икки киши, кейин яна, ўн, кейинда битта одам алоҳида борарди. Улар гаплашмасдан кетишарди, лекин гаплашаётган тақдирларида ҳам барибир дарёнинг шовқинидан гапларини эшитмаган бўлардик. Улар йўлга чиқиб, кўздан ғойиб бўлдилар.

— Е Биби Марям!— деди Аймо.

— Булар немислар,— деди Пиани.— Булар австрис эмас.

— Нега уларни бу ерда ҳеч ким тўхтатмайди?— дедим мен.— Нега бу кўприк портлатилмаган? Нега кўтармаларга пулемётлар ўрнатилмаган?

— Буни сиз бизга айтиб беринг, тепенте, — деди Бонелло.

Азбаройи қоним қайнаб, ғазабдан ёниб кетдим.

— Ҳаммаси жинни бўлиб қолган. Пастда кичкина кўприкни портлатиб, катта йўлдаги кўприкни бутун қолдиришади. Қаерда улар ўзи? Буларни тўхтатадиган азаматлар борми ўзи?

— Буни сиздан эшитамиз, tenente, — деб такрорлади Бонелло.

Мен индамадим. Буларнинг менга алоқаси йўқ. Менга учта санитар машина билан Порденонегга бориш топширилганди. Бу қўлимдан келмади. Энди мен шундоқ ўзим Порденонегга етиб олишим керак: лекин, худо

шоҳид, мен бу аҳволда ҳатто Удинага ҳам етиб боролмайдиганга ўхшайман. Бўлар иш бўлди. Энди оғир бўлиш керак, ўққа учмаслик, асирга тушмасликнинг чорасини топиш керак.

— Сиз винони очгандингиз шекилли?— сўрадим мен Пианидан. У менга флягани узатди. Мен тўйиб кчдим.— Кетдик,— дедим мен.— Айтгандай, шошадигаи жойимиз йўқ. Тамадди қилиб оласизларми?

— Бу ер тўхтаб турадиган ер эмас,— деди Бонелло.

— Майли, унда юринглар.

— Кўтарманинг тагидан юриб борамизми?

— Яхшиси тепадан юриш керак. Улар бу кўприкдан ҳам ўтишлари мумкин. Тепамизга келганларини кўрмай қолсак, чатоқ бўлади.

Биз темир йўлдан юриб кетдик. Иккала томонимиз бўккан дала. Даланинг нарёғида, олдинда тепалик бор, ундан нарида Удина. Тепаликдаги қалъа атрофидаги уйларнинг томлари кўринарди. Қўнғироқхона билан минора соати кўзга ташланарди. Далаларда тут дарахтлари кўп эди. Бир жойда темир йўлни бузиб кетишибди. Шпалларни ковлаб олиб кўтарма тагига улоқтиришибди.

— Пастга, пастга!— деди Аймо.

Узимизни кўтарма тагига отдик. Йўлдан велосипедчиларнинг янги бўлинмаси ўтиб борарди. Мен кўтарманинг четидан қараб уларнинг ўтиб кетганларини кўрдим.

— Улар бизни кўрсалар ҳам тўхтаганлари йўқ,— деди Аймо.

— Ҳаммамизни бу ерда битта-биттадан отиб ташлашади, тепепте,— деди Аймо.

— Бизнинг уларга керагимиз йўқ,— дедим мен.— Улар бошқа бировнинг кетидан қувишмоқда. Биз уларнинг оёқлари тагидан чиқиб қолсак, унда ёмон бўлади.

— Менга қолса, шу панароқ ердан юрган бўлардим,— деди Бонелло.

— Юраверинг. Биз тепадан борамиз.

— Ўтиб олишимизга ишонасизми?— сўради Аймо.

— Албатта. Улар ҳали кўп эмас. Қоронғи тушганда ўтиб кетамиз.

— Штаб машинаси бу ерда нима қилиб юрибди?

— Ким билади дейсиз?— дедим мен. Биз темир йўл

издан борардик. Бонелло лойдан юриб чарчади, шекилли, бизнинг ёнимизга чиқиб олди. Темир йўл бир оз жанубга қараб бурилгандан кейин биз йўлда нима бўлаётганлигини кўрмай қолдик. Канал кўприги портлатилган экан, биз қолган-қутган тўсинлардан бир амаллаб ўтиб олдик. Олдинда отишмалар эшитилмоқда эди.

Каналдан ўтгач, биз яна темир йўлга чиқиб олдик. Йўл далалардан ўтиб тўғри шаҳарга олиб борарди. Шимол томонда велосипедчилар ўтиб кетган йўл, жануброқда унча катта бўлмаган йўл иккига ажралиб қуюқ дарахтлар ичига кириб кетарди. Мен жануброқдан кетганимиз маъқул, деган қарорга келдим. Шунда биз шаҳарни айланиб ўтиб, дала йўлдан Кампоформио ва Тальяменто йўлига чиқардик. Биз чекинаётган асосий йўллардан эмас, унинг биқинидаги йўллардан борсан бўларди. Мен водийдан жуда кўп дала йўллари ўтганлигини билардим. Кўтармадан туша бошладим.

— Юринглар,— дедим. Мен дала йўли орқали шаҳарни жанубдан айланиб ўтишга қарор қилдим. Қарши томондан, дала йўлидан бизга қарата ўқ узилди. Ўқ кўтарманинг лойига кириб кетди.

— Орқага!— қичқирдим мен. Мен қияликдан лойда сирпаниб тепага югурдим. Шофёрлар менинг олдимда чопиб боришарди. Кўтармага кучим етганча тез кўтарилдим. Қуюқ бутазор орасидан яна икки марта ўқ отишди. Шунда издан ўтаётган Ајмо гандираклаб кетди, қоқилди ва юз тубан йиқилди. Уни нариги томонга олиб ўтиб чалқанча ағдардик.— Бошини юқорироқ қилиб қўйинглар,— дедим. Пиани уни суриб қўйди. У қияликда оёғини пастга осилтириб ётар, нафас олганда хирқираб қон отилиб чиқарди. Биз учовлон унинг атрофида тиззамиз билан ўтириб олгандик. Ёмғир ёғарди. Ўқ унинг энсасига тегиб, юқорига ўтиб, ўнг кўзининг тагидан чиқиб кетганди. Мен ўқ изларини беркитишга ҳаракат қилаётганимда у ўлди. Пиани Ајмонинг бошини ерга қўйди, дала пакетидан бир парча дока олиб унинг юзини артди, кейин ўрнидан турди.

— Ифлослар!— деди у.

— Булар немис эмас,— дедим мен.— Бу ерда немисларнинг бўлиши мумкин эмас.

— Италиянлар,— деди Пиани худди сўккандай қилиб,—

Бонелло миқ этмасди. У Аймонинг ёкида унга қарамай ўтирарди. Пиани Аймонинг пастга тушиб кетган кепкасини олди ва унинг юзини ёпиб қўйди. У ўзининг флягасини чиқарди.

— Ичасизми?— Пиани флягани узатди.

— Йўқ,— деди Бонелло. У менга ўгирилди.— Тепада юрганимизда ҳаммамиз ҳам шу аҳволга тушишимиз мумкин эди.

— Йўқ,— дедим мен.— Биз даладан кетмоқчи бўлганлигимиз учун шундай бўлди.

Бонелло бошини чайқади.— Аймо ҳалок бўлди,— деди у.— Энди кимнинг навбати, tenente? Энди қаерга бордик?

— Италиянлар отишди,— дедим мен.— Булар немислар эмас.

— Немислар бу ерда бўлганда ҳаммамизни отиб ташлаган бўлардилар,— деди Бонелло.

— Италиянлар бизга ҳозир немислардан ҳам хавфлироқ,— дедим.— Арьергард ҳамма нарсадан қўрқади. Немислар-ку, нима қилаётганларини билишади-я.

— Гапингиз жуда тўғри, tenente, — деди Бонелло.

— Энди қаёққа борамиз?— сўради Пиани.

— Яхшиси, бирон ерда қоронғи тушгунча кутиб ётиш керак. Агар биз жанубга ўтиб олсак, ҳаммаси яхши бўлади.

— Улар биттамызни бекордан-бекорга ўлдирмаганларини исботлаш учун ҳаммамизни ўлдиришдан ҳам тоймайдилар,— деди Бонелло.— Мен таваккал қилишни хоҳламайман.

— Удинага яқинроқ бирон ерда кутиб ётамиз-да, қоронғи тушгандан кейин ўтиб кетамиз.

— Унда кетдик,— деди Бонелло.

Биз кўтарманинг шимолий қиялигидан пастга тушдик. Орқамга қарадим. Аймо темир йўлга ярим қия бўлиб ётарди. У жуда ҳам кичкина эди, қўллари ёнларига туширилган, лой бўлиб кетган оёқлари бирлаштириб қўйилган, юзига бош кийими ёпилганди. Унинг жасади ғоят аянчли кўринарди. Ёмғир қуйиб турарди. Мен ҳеч кимга Аймога қарагандай яхши муносабатда бўлган эмасман. Унинг қоғозларини чўнтагимга солиб олгандим, ҳали унинг оиласига бу ҳақда хабар беришимни билардим. Далаларнинг этагида ферма кўринди. Ферма атрофини дарахтлар қуршаган,

қўрғоннинг гир атрофига ёрдамчи уйлар тушган, болохонадан ташқарига тўсинлар чиқарилиб, устига синчли айвон солинганди.

— Бир-биримиздан узоқроқ масофада юрганимиз маъқул,— дедим уларга.— Олдинда мен бораман.

Мен фермага қараб юрдим. Даладан фермага сўқмоқ тушган эди.

Даладан ўтиб борарканман, қўрғон атрофидаги дарахтлардан ёки қўрғоннинг ўзидан туриб бизга қараб ўт очишлари мумкинлигига ичимда бир бор тан бериб қўйгандим. Мен рўпарамда аниқ-таниқ кўриниб турган уйга томон бордим. Болохона айвони сомонхона билан туташган бўлиб, синчлар орасига хашак бостирилганди. Ҳовли саҳнига тош терилган, дарахтларнинг шохларидан ёмғир томчилари оқиб тушарди. Уртада шотиси осмонга кўтарилган икки ғилдирақли каттакон арава бўм-бўш ётарди. Ҳовлидан ўтиб, айвон тагида бирпас турдим. Эшик очиқ эди, ичкарига кирдим. Бонелло билан Пиани кетма-кет етиб келишди. Уйнинг ичи қопқоронғи эди. Мен ошхонага ўтдим. Оғзи ланг очиқ ҳайхотдай ўчоқнинг кули олинмаганди. Учоқ устида идишлар турар, лекин ҳаммаси бўш эди. Мен у ёқ-бу ёқни тимирскилаб чиқдим, лекин егулик бирон нарса топмадим.

— Сомонхонада қоронғи тушишини кутамиз,— дедим.— Пиани, агар егулик бирон нарса топсангиз, шу ерга олиб келарсиз.

— Қидириб кўрай-чи,— деди Пиани.

— Мен ҳам бораман,— деди Бонелло.

— Майли,— дедим.— Мен сомонхонани кўриб келай.

Мен оғилхонадан тепага олиб чиқадиган тош зинани қидириб топдим. Оғилхонадан қуруқ хашак ҳиди анқир, ёмғир ёғаётганда бу ҳид айниқса ёқимли туюлмоқда эди. Молларни ҳам ҳайдаб кетишган шекилли, молхона бўм-бўш турибди. Пичанхонанинг ярмига пичан бостирилганди. Болохонада иккита дарча бор эди, улардан бири михлаб ташланган, иккинчиси — шимол тарафда эди. Бурчакда хашакни пастга, оғилга ташлаш учун қилинган нов бор эди. Яна томда оғзи ҳовлига қараган туйнук ҳам бор эди, ўрим пайтида пичанни шу ердан болохонага узатишса керак. Туйнук устида синчлар бир-бирига қўшилган эди. Пичанхонада томга

ёгаётган ёмғирнинг шитирлаши эшитилар, пичан ҳиди анқирди, пастга тушганимда оғилхонадан қуриган тезакнинг ҳиди димоққа ёқимли урилди. Жавуб томондаги деразадан битта тахтасини олиб қўйилса, ҳовлици бемалол кузатиб ётса бўладиган. Бошқа дарча шимолга қараган бўлиб, ундан дала кўриниб турарди. Агар зинадан тушишга имконият бўлмай қолса, истаган дарчадан болохонага чиқиб, у ердан пастга тушса бўларди, пастга нов орқали ҳам сирланиб тушиш ҳеч гап эмасди. Пичанхона кенг эди, одам шарпаси сезилиши биланоқ, фарам ичига уриб кетиш мумкин эди. Ҳар ҳолда бу кўрғонда яшириниб туриш имконияти йўқ эмасди. Агар ўқ отиб йўлимизни тўсишмаганда, биз жанубга ўтиб олишимизга ишончим комил эди. Бу ерда немисларнинг бўлиши мумкин эмас. Улар шимолдан ва Чивидале йўлидан келишмоқда. Уларнинг жануб томондан фронтни ёриб ўтишлари ақлга тўғри келмасди. Италиялар душмандан ҳам ёмон. Улар кўрқиб кетганларидан дуч келган одамни отиб ташлайверадилар. Утган кеча колоннада шимолда чекинаётган армияда италян мундирини кийиб олган немислар кўп экан деган мишмишларни эшитгандик. Мен бунга ишонмовдим. Бунақа гаплар урушда тез-тез бўлиб туради. Душман ҳамиша шундай гапларни тарқатади. Сиз ҳеч қачон кимдир немис мундирини кийиб герман армиясининг тўполонини чиқарибди, деган гапни эшитмайсиз. Балки бундай воқеалар бўлиб турса керагу, лекин бу ҳақда ҳеч ким гапирмайди. Мен немислар бунақа гаплар билан шуғулланиб юрмайдилар деб ўйлардим. Бунинг уларга нима кераги бор. Чекинаётган армияда олашовур чиқаришдан улар нима наф кўрадилар. Мишмишлар чиқишига қўшинларнинг кўплиги, йўлларнинг етишмаслиги сабаб бўлади. Бу ерда немисларсиз ҳам калаванинг учини топиб бўлмайди. Шунга қарамасдан бизни италянча кийиниб олган немис деб отиб ташлашлари ҳеч гап эмас. Аймони отиб ташлашди-ку. Пичан ёқимли ҳид таратади, пичанхонада ётганимда вақт туйғусини йўқотасан. Биз бир маҳаллар пичанхонада гаплашиб ётганимиз, болохона шифтидаги кичкина туйнукка қўнган чумчуқларни пахтавон пилта милтиқдан отганларимиз хотирамдан лип этиб ўтади. Энди у пичанхоналар йўқ, бир йили қарағайзорни кесиб ташлашди, илгари ўрмон шовиллаб турган ерда ҳозир фақат

тўнгалар, қақшаб ётган сўхта дарахт таналаригина қолган. Орқага қайтиб бўлмайди. Агар олдинга юрил-маса, нима бўлади? Миланга қайтиб бормаيسان. Миланга борганинда нима қиласан? Шимолда Удина томондан ўқ овозлари келарди. Пулемётнинг тариллагани эшитиларди. Нимагадир тўпларнинг овози чиқмасди. Шу ҳам катта гап. Афтидан, қўшиннинг бир қисмини йўлга ташлашган шекилли. Пастда ғира-шира бўлиб ҳовлида, Пиани кўринди. У қўлтиғига узун колбаса билан қандайдир икки шиша вино қистириб олганди.

— Юқорига чиқинг,— дедим унга.— Ҳув анови ерда зина бор.

Кейин унга ёрдам бериш кераклигини ўйлаб пастга тушдим. Пичанда ётавериб, бошим айланиб қолибди. Мен худди мудроқ босган одамга ўхшардим.

— Бонелло қани?— сўрадим.

— Ҳозир айтаман,— деди Пиани. Биз зинадан кўтарилдик. Ғарамга ўтириб, келтирган нарсаларимизни қўйдик. Пиани пармали пичоғини олди-да, шишалардан бирини оча бошлади.

— Мум билан маҳкамланган экан,— деди у.— Бир маза қиладиган бўлдик.— У жилмайиб қўйди.

— Бонелло қани?— сўрадим ундан.

Пиани менга қаради.

— У кетди, *tenente*, деди у.— У асир тушаман деди.

Мен индамадим.

— Ўзини ўлдириб қўйишларидан қўрқди.

Мен вино шишасини қўлимда тутганча индамасдим.

— Биласизми, *tenente*, биз умуман урушга тарафдор эмасмиз.

— Нега сиз у билан бирга кетмадингиз?— сўрадим мен.

— Сизни ташлаб кетгим келмади.

— У қаерга кетди?

— Билмадим, *tenente*. Кетди-қолди.

— Яхши,— дедим.— Колбасани кесинг.

Пиани ғира-ширада менга қаради.

— Мен гаплашиб ўтириб кесиб қўйган эдим,— деди у. Биз пичанда ўтириб колбаса едик, вино ичдик. Бу винони тўйга сақлаб қўйган бўлсалар керак. У эскилигидан тусини йўқотганди.

— Сиз манави дарчага қаранг, Луизи,— дедим.— Мен бунисига қарамайман.

Ҳар биримиз биътадан шишани олволдик, мен ўз шишам билан юқорироқ сурилдим-да, қорним билан ётиб олганча торгина дарчадан ёмғирда бўккан далага қарай бошладим. Нимани кўрмоқчи бўлганимни билмайман-у, лекин далалар, яланғоч тутлар ва ёмғирдан ўзга ҳеч нарса кўрмадим. Вино руҳимни кўтармади. Уни узоқ сақлаганлари туфайли у ўз ранги билан мазасини йўқотганди. Қоронғилик буркаб келмоқда. Жуда тез қоронғи тушмоқда. Зимистон тун бўлади, чунки ёмғир ёғмоқда. Ҳамма ёқ бутунлай қоронғиликка чўмгач, дарчага қарашнинг фойдаси бўлмай қолди. Пианининг ёнига ўтдим. У ухлаб ётарди, мен уни уйғотмадим, жимгина ёнида ўтирдим. У азамат йигит эди, уйқуси мардона эди. Бир оз туриб мен уни уйғотдим ва биз йўлга тушдик.

Бу жуда ғалати тун эди. Билмадим, нимани кутган эдим — балки ўлимимни кутгандирман, отишмалар, қоронғида қувғинлар бўлади, деб ўйлагандирман, лекин ҳеч нарса бўлмади. Биз зовур орқасида немис батальони ўтиб бўлгунча қорнимизни лойга бериб ётдик-да, кейин у кўздан нари кетгач, йўлни кесиб ўтиб, шимол томонга қараб кетдик. Ёмғирда икки марта немисларга яқин бориб қолдик, лекин улар бизни кўрмадилар. Биз биронта ҳам италянни учратмай шаҳарни шимол томондан айланиб ўтдик, кейин кўп ўтмай асосий чекиниш йўлига чиқиб олдик-да, туни билан Тальяментони мўлжалга олиб йўл босдик. Мен аввал чекиниш бу қадар катта бўлади деб ўйламаган эканман. Бутун мамлакат армия билан бирга борарди. Кечаси билан транспортларни қувиб ўтиб юрдик. Оёғим зирқираб оғрир, ўзим чарчагандим, лекин биз жуда тез кетиб борардик. Бонеллонинг асир тушмоқчи бўлгани бизга энди аҳмоқлик бўлиб туюла бошлади. Ҳеч қандай хавфхатар йўқ эди. Биз икки армия ўртасидан омон-эсон ўтиб олдик. Аймонинг ҳалок бўлганлигини айтмаганда, гўё ҳеч қандай хатар бўлмагандай эди. Биз темир йўлдан оппа-очиқ бораётганимизда ҳеч ким бизга тегмади. Ҳалокат кутилмаганда — бемаъни суратда оёқ остидан чиқди. Мен ҳозир Бонелло қаердалигини ўйлаб борардим.

— Аҳволингиз қалай, *tenente*?— сўради Пиани.

Биз транспорт ва қўшинлар билан тирбанд бўлиб кетган йўл чеккасидан кетаётган эдик.

— Яхши.

— Мен юриб чарчадим.

— Бизни энди юришдан бошқа ишимиз йўқ. Душнинг ёмони орқада қолди.

— Бонелло бекор қилди-да.

— Ҳа, бекор қилди.

— Уни энди нима қилмоқчисиз, tenente?

— Билмадим.

— Уни асир олинганлар қаторига қўшиб қўя олмай-сизми?

— Билмадим.

— Агар уруш давом этадиган бўлса, унинг ота-онасини жавобгарликка тортишлари мумкин.

— Уруш давом этиши мумкин эмас,— деди қандайдир бир солдат.— Уруш тугади. Биз уйга кетяпмиз.

— Ҳамма уйга кетяпти.

— Биз ҳаммамиз уйимизга кетяпмиз.

— Тезроқ юринг, tenente, — деди Пиани. У тезроқ уларнинг ёнларидан ўтиб кетмоқчи эди.

-- Tenente? Ким бу ерда tenente? Abasso gli ufficiali! Йўқолсин офицерлар!

Пиани мени қўлтиқлаб олди.

— Мен яхшиси, сизни исмингизни айтиб чақираман,— деди у.— Яна бир кори ҳол бўлиб юрмасин. Офицерларни жазолашган пайтлари бўлган.

Биз қадамларимизни тезлатиб, улардан нарига ўтиб кетдик.

— Мен унинг ота-оналарини жавобгарликка тортишмайдиган бир йўлини қиламан,— дедим бояги гапни давом эттириб.

— Агар уруш тугаган бўлса, барибир,— деди Пиани.— Лекин мен унинг тамом бўлганлигига ишонмайман. Урушишдан тўхтаб, бўлди энди бу ёғига дориламон деб юборишмас сира.

— Бу тезда маълум бўлади,— дедим.

— Мен унинг тамом бўлганлигига ишонмайман. Ҳамма тамом бўлди, деб юрибди, лекин мен бунга ишонмайман.

— Viva La Pace!¹,—қичқирди қандайдир солдат.—
уйга кетяпмиз.

— Қани эди ҳаммамиз уй-уйимизга кетсак,— деди
Пиани.— Сизнинг уйга кетгингиз келяптими?

— Ҳа.

— Уйга кетиб бўпмиз. Мен уруш тугаганлигига
ишонмайман.

— Andiamo a casa!² — қичқирди солдат.

— Улар милтиқларини улоқтиришяпти,— деди Пи-
ани.— Елкаларидан олиб отиб юборишяпти. Кейин қич-
қиришяпти.

— Милтиқларини бекор ташлашяпти.

— Милтиғимизни ташласак, урушдан озод қилиша-
ди деб ўйлашяпти шекилли.

Емғирда чеккадан юриб ўзимга йўл очиб бораркан-
ман, кўп солдатлар милтиқларини ташламаганларини
кўрдим. Милтиқлар елкалардан чиқиб турарди.

— Қайси бригадadan?— сўради офицер.

— Vigata di Pace! — қичқирди кимдир.— Тинчлик
бригадасидан.

Офицер индамади.

— Нима деяпти? Офицер нима деяпти?

— Йўқолсин офицер! Viva la Pace!

— Тезроқ юринг,— деди Пиани.

Биз бошқа машиналар қаторида ташлаб кетилган
яккита инглиз санитар автомобилини кўрдик.

— Горициядан,— деди Пиани.— Мен бу машиналар-
ни биламан.

— Улар биздан ўзиб кетишган экан-да.

— Улар йўлга биздан олдинроқ чиқишган.

— Қизиқ. Шоферлари қани?

— Сядинроқда бўлса керак.

— Немислар Удинада қолишибди,— дедим.— Ҳам-
мамиз дарёдан ўтиб оламиз.

— Ҳа.— деди Пиани.— Шунинг учун ҳам уруш да-
вом этади деяпман-да.

— Немислар бундан ҳам ичкарироққа кириб келиш-
лари мумкин эди,— дедим.— Қизиқ, нега улар бирдан
тўхтаб қолишди экан?

¹ Лашасин тинчлик! (итал.).

² Ҳамма уй-уйинга! (итал.).

— Тушуниб бўлмайди. Бу урушга сира ҳам тушуниб бўлмай қолди.

— Улар кейинги қисмлар келишини куттишган шеклилли.

— Ҳеч ақлим етмайди,— деди Пиани. У бир ўзи бўлганда анча бамаъни йигит экан. Бошқа шоферлар ичида бўлганда боягидай оғзи ёмон шалоқ бўлиб кетарди.

— Уйланганмисиз, Луужи?

— Уйланганимни биласиз-ку.

— Шунинг учун асирга тушишни истамадингизми?

— Қисман шунинг учун ҳам. Ўзингиз уйланганмисиз, тенеpte?

— Йўқ.

— Бонелло ҳам уйланмаган.

— Ҳамма нарсани уйланган, уйланмаганлигига қараб ҳал қилиш мумкин эмас. Лекин уйланган одам бола-чақасининг олдига қайтгиси келади.— Мен оила ҳақида суҳбатлашгим келиб турарди.

— Шундай.

— Оёғингиз тузукми?

— Оғрияпти.

Тонг оқариб келаётганда биз Тальяменто қирғоғига етдик, тўлиб оқаётган дарё бўйлаб юриб, кечик бораётган кўприкка яқинлашдик.

— Шу дарёда мустаҳкамланиб олсалар бўларди,— деди Пиани. Ғира-ширада дарё жуда кўтариллиб қолганга ўхшарди. Сув гирдоб бўлиб оқар, дарёнинг ўзани кенгайиб кетгандек эди. Тахта кўприкнинг узунлиги бир чақирим келар-келмас бўлиб, одатда кенг, тошлоқ ўзанининг тагидагина ирмоқ-ирмоқ бўлиб оқадиган дарёнинг суви ҳозир кўприкнинг тагига тегай-тегай деб турарди. Қирғоқдан бориб, тўдага қўшилдик-да, кўприкдан ўта бошладик. Ёмғирда оҳишта қадам ташлаб борарканман, одамлар орасида қисилиб, олдимдаги зарядлар яшигига ағдарилиб кетай дея-дея, бир оёғимдан пичагина пастда оқаётган дарёга, бир теварак-атроф, тумонатга назар ташлардим. Қадамимни бошқаларнинг оёқ олишига қараб қўярканман, ўзимни жуда қаттиқ ҳолдан тойгандай сездим. Кўприкдан ўтаётганларнинг ҳаммаси нимагадир нохуш кўринарди. Мен агар кундуз кун бу ерга самолётдан бомба ташлангудек бўлса,

қандай қиёмат-қойим қўпиши мумкинлигини ўйлаб борардим.

— Пиани!— деб чақирдим.

— Мен бу ердан, *tenente*, — Одамлар уни мендан сал илгарироққа суриб кетишганди. Бирон кимса миқ этиб оғзини очмасди. Ҳар ким тезроқ ўтиб олишни ўйлар, шундан бошқасини хаёлига келтирмасди. Биз ўтай деб қолгандик. Кўприkning нариги бошида, икки томондан фонарли офицерлар билан карабинерлар туришарди. Улар ёришиб келаётган осмон фонида қорайиб кўринардилар. Мен яқинроқ борганимда бир офицер колоннадаги қандайдир бир одамни қўли билан кўрсатганини кўрдим. Карабинер ўша одамни елкасидан тутиб олиб чиқди. Йўлдан бир четга олиб борди. Биз офицерларга етай деб қолдик. Улар колоннада ўтаётган ҳар бир кишининг башарасига тикилиб қарашар, баъзан бир-бирлари билан ғужиллашиб, олдинга ўтишарди-да, кимнингдир юзига фонар тутишарди. Биз улар билан бараварлашганда, яна бировни олишди. Тутилган одам подполковник эди. Унга фонар тутишганда енгидagi юлдузларини кўрдим. Унинг сочлари оқариб кетган, миқтидан келган одам эди. Карабинерлар уни кўприкдан нарига судраб кетдилар. Биз офицерлар билан бараварлашганда, улар менга қараётганларини кўрдим. Кейин бирови мени кўрсатиб, карабинерга нимадир деди. Карабинер колоннани ёриб ўтиб мен томонга келаётганини кўрдим, кейин у менинг ёқамдан ушлаб олди.

— Нима гап?— дедим ва башарасига қараб урдим. Мен унинг шляпа бостирилган юзини, шопдай мўйловларини, юзидан оқиб тушаётган қонни кўриб турардим. Яна бири ўзини издиҳомга уриб биз томонга кела бошлади.

— Нима гап?— сўрадим мен. У жавоб бермасди. Мени тутиб олишга пайт мўлжалларди. Мен тўппончамни олиш учун қўлимни олиб бордим.— Нима, сен офицерга тегиш мумкин эмаслигини билмайсанми?

Иккинчиси келиб орқамдан ёпишди ва қўлимни шундай тортдики, азбаройи худо, қўлим чиқиб кетди, деб ўйладим. Мен унга ўгрилдим, шунда биринчиси бўйнимдан қисиб ушлаб олди. Мен уни оёқларим билан тепдим, чап тиззам билан четига туширдим.

— Қаршилиқ кўрсатилса, отиб ташланг,— деган кимнингдир овозини эшитдим.

— Нима гап ўзи?— деб қичқирмоқчи бўлдим, лекин товушим гўлдираб чиқди. Бу орада улар мени йўл чек-касига судраб чиқаришганди.

— Қаршилиқ кўрсатса, отиб ташланг,— деди офицер.— Олиб кетинг уни,

— Кимсизлар ўзи?

— Кейин биласиз.

— Кимсизлар ўзи?

— Дала жандармерияси,— деди бошқа офицер.

— Менга бу самолётларингизни қўйиб юбормасдан, чақирсангиз бўлмасмиди?

Улар жавоб беришмади. Жавоб беришга мажбур эмасдилар. Улар — дала жандармерияси эди.

— Уни обориб бошқаларга қўшиб қўйинг,— деди биринчи офицер.— Эшитяписизми, у италянчани талаффуз билан гапиряпти.

— Талаффузим худди сеникидан фарқ қилмайди, ифлос,— дедим.

— Уни бошқаларнинг олдига обориб қўйинг,— деди биринчи офицер. Мени офицерларнинг ёнидан олиб ўтишиб, дарё бўйида бир тўда одамлар турган ялангликка келтиришди. Биз бораётганда у ердан ўқ овозлари эшитилди. Мен милтиқларнинг оғзидан чиққан ўтни кўрдим, ўқ товушини эшитдим. Биз у ерга бордик. Тўртта офицер ёнма-ён туришар, уларнинг олдиларида икки карабинернинг ўртасида қандайдир бир одам бор эди. Булардан сал нарироқда карабинерлар соқчилигида бир қанча одамлар сўроқни кутиб туришарди. Яна тўртта карабинер сўроқ қилаётган офицерларнинг олдида карабинларига суяниб туришарди. Булар кенг айвонли шляпа кийган эдилар. Карабинерлар мени сўроқ бўлишини кутаётганлар ичига итариб юборишди. Мен сўроқ қилинаётган одамга қарадим. Бу боя колоннадан тортиб чиқарилган, сочлари оқариб кетган миқти подполковник эди. Офицерлар жиддий туриб, совуққонлик билан сўроқ олиб боришарди, улар милтиқнинг оғзи ўзларига қаратилмаганлигига ишонч ҳосил қилгач, бемалол, қўрқмай отадиган италянлардан эдилар.

— Қайси бригаддан?

У айтди.

— Қайси полкдан?

У айтди.

— Нега полкингиз билан бирга эмассиз?

У айтди.

— Офицер доим ўз қисми билан бирга бўлиши кераклиги сизга маълумми?

Унга маълум экан.

Саволлар шу билан тугади. Гапни бошқа офицер олди.

— Сиз ва сизга ўхшаганлар туфайли варварлар ватинимизнинг муқаддас чегараларини бузиб ўтишди.

— Бемаъни гап,— деди подполковник.

— Сизга ўхшаган сотқинлар бизни ғалаба неъматларидан маҳрум қилишди.

— Сиз ўзингиз ҳеч чекиниб кўрганмисиз умрингизда?— сўради подполковник.

— Италиялар чекинмасликлари керак.

Биз ёмғирда туриб шу гапларни эшитдик. Ҳаммамиз офицерлар қаршисида турар, сўроқ қилинаётган киши эса, биздан олдинда сал чеккароқда турарди.

— Агар мени отиб ташламоқчи бўлсангизлар,— деди подполковник,— ўтинаман, бошқа сўроқ қилиб ўтирмай отиб ташланг. Бу сўроқ жуда бемаъни.— У чўқиниб олди. Офицерлар бир-бирлари билан ғужиллашиб олишди. Биттаси блокнотга алланималарни ёзди.

— Ўз қисмини ташлаб кетгани учун отишга ҳукм қилинади,— деди у.

Икки карабинер подполковникни қирғоққа томон олиб кетишди. Чол бош яланг алфозда ёмғирда икки карабинер ўртасида борарди. Мен уни қандай отишганига қараганим йўқ, лекин милтиқ овозини эшитдим. Улар кейинги одамга ўтишганди. Бу ҳам қисмидан қолиб кетган офицер эди. Унинг гапини ҳатто эшитиб ҳам ўтиришмади. У блокнот варағига ёзилган ҳукми ўқиганларида йиғлаб юборди, уни отишаётганда улар бошқа бир одамни сўроқ қила бошлаган эдилар. Улар бировни отишаётганда иккинчи кимсани сўроқ қилишга шошилишарди. Улар бу ерда шундан бошқага қодир эмасликлари кўриниб турарди. Сўроқни кутайми ёки қочайми, билмасдим. Мен италян мундирини кийиб олган немис бўлиб чиқишим турган гап эди. Уларнинг қандай фикр қилаётганларини, агар умуман бир фикрлари бўлса ва фикр қилишга қодир бўлсалар — билардим. Булар ҳаммаси ёш йигитлар эди ва улар ватанга халоскорлик қилмоқда эдилар. Иккинчи армия Тальяментода янгитдан ташкил этилмоқда эди. Улар ўз қисмларидан ажралиб қолган

майор ва ундан юқори унвоили офицерларни отмоқда эдилар. Айни замонда улар италян мундирини кийиб олган немис ташвиқотчиларини ҳам отмоқда эдилар. Улар пўлат каскалар кийиб олгандилар. Бир қанча карабинерлар ҳам шундай каскада эдилар. Бошқалари айвони кенг шляпалар кийишганди. Самолётлар, деб аташарди уларни бизда. Биз ёмғирда турар, бизни бирин-сирин сўроқ қилмоқда, отмоқда эдилар. Сўроқ қилинганлардан биронтаси ҳам ҳозиргача отилмасдан омон қолгани йўқ. Сўроқ қилувчиларда ҳис деган нарсанинг асари кўринмасди, улар ўзларича темир қонунга риоя қилмоқда эдилар. Ўз ҳаётлари ҳар қандай хавфдан холи бўлган бир вазиятда бошқаларнинг ҳаётини жадал ҳал қилиб ташламоқда эдилар. Улар шу тобда мунтазам қўшинлар полковнигини сўроқ қилмоқда эдилар. Ҳозиргина яна учта офицерни олиб келишди.

— Полкингиз қаерда?

Мен карабинерларга қарадим. Улар янги қўлга олинганларга қараб туришарди. Бошқаларининг кўзи полковникда эди. Мен икки соқчи ўртасидан шўнғидим, бошим билан энкайганча дарё томонга қочдим. Қирғоққа етай деганимда қоқилиб, шиддат билан сувга отилиб тушдим. Сув жуда ҳам совуқ эди, жонимдан ўтиб кетмагунча сув юзига чиқмадим. Мени оқим олиб кетаётганини сезиб турардим, чўкиб кетишга кўзим етгандан кейингина сув юзига чиқдим. Бир зум ҳаво олиб турдим-да, сўнг яна сув тагига шўнғидим. Ҳарбий форма билан оғир пойафзал оёгингда бўлса, сув тагида туриш унчалар қийин бўлмас экан. Мен иккинчи марта сув тепасига сузиб чиққанамда, олдимда гўла оқиб бораётганини кўрдим, унга етиб олдим-да, бир қўллаб қучоқлаб олдим. Мен бошимни унинг панасига олдиму мўралаб қарашга ҳам ботинмай, оқиб кетавердим. Қирғоқни кўрмасам, дердим. Мен қочиб кетаётганимда, биринчи марта сув юзига кўтарилганимда ўқ свозларини эшитдим. Бу товушларни сув тагига чуқур тушмай сузаётганимда ҳам эшитгандим. Энди ўқ овозлари келмай қўйди. Гўла сувда чайқалиб борар, уни бир қўлим билан маҳкам ушлаб олгандим. Мен қирғоққа кўз ташладим. У жуда ҳам тез орқага кетаётганга ўхшаб кўринди. Дарёдан оқиб бораётган ёғочлар кўп эди. Сув жуда ҳам совуқ эди. Биз буталар ўсиб ётган оролчадан ўтиб кетдик. Мен гўлага

икки қўлим билан ёпишиб олдим ва оқим мени ўз кўйига солиб олиб кетди. Қирғоқ энди кўринмасди.

Ўттиз биринчи боб

Агар оқим зўр бўлса, дарёдан қанча сузиб бораётганини билолмайсан. Жуда узоқ вақтдан бери сузаётганга ўхшайсан, лекин аслида, эҳтимол унча кўп вақт ўтмаган бўлади. Сув муздек бўлиб, жуда ҳам юқорига кўтарилиб кетган, юзида тошқин пайтида қирғоқдан қўшилган турли-туман нарсалар оқиб келмоқда эди. Бахтимга гўла одам суянса кўтарадиган даражада оғир эди, шунинг учун энгагимни гўланинг четига тираб, қўлларим билан уни иложи борича енгилроқ ушлашга ҳаракат қилиб, гавдамни муздек сувга эркин қўйиб бердим. Мен томрларим чангак бўлиб қолмасин деб қўрқмоқда эдим. Шунинг учун тезроқ қирғоққа чиқишни истардим. Дарё қуйи томонга илон изи бўлиб оқарди. Тонг отмоқда эди, дарё қирғоғидаги буталар кўзга чалинадиган бўлиб қолди. Олдинда бутазор орол бўлиб, оқим бу ерда қирғоққа яқинлашиб борарди. Мен қирғоққа сузиб етиб олиш учун бошмоғим билан кийимларимни бир кўнглим ечиб ташламоқчи ҳам бўлдим-у, лекин яна бу фикримдан қайтдим. Мен қирғоққа бир амаллаб чиқиб олишимга шубҳа қилмас, агар яланг оёқ қолсам, ҳолим ёмон бўлишини билардим. Бир амаллаб Местрега етиш керак эди.

Қирғоқ яқинлашди, кейин орқага сапчиб кетди, кейин яна яқинлашди. Энди секинроқ юзиб бормоқда эдик. Соҳил қўл чўзса етгудай яқин қолганди. Толнинг энг майда новдаларигача кўзга ташланиб турарди. Гўла оҳиста бурилди, соҳил орқамда қолди, мен гирдобга тушиб қолганимизни англадим. Аста бир жойда айлана бошладик. Соҳил жуда ҳам яқиндан яна бир марта кўринганда, мен бир қўлим билан сузиб оёқларимни ишга солиб, қирғоққа интилдим, лекин ҳаракатим зое кетди. Мен яна дарёнинг ўртасига кетиб қоламизми, деб чўчигандим, шунинг учун бир қўлим билан ушлаб, оёқларимни шундай тортиб, гўлага тираб олдим-да, ўзимни қирғоқ томонга зарб билан отдим. Мен буталарни кўриб турар, бироқ шунча куч, ҳаракат сарф қилишимга қарамай, оқим мени четга олиб кетарди. Мен оёқ кийимим деб чўкиб кетишим мумкинлигини ўйлаб қўрқиб кетдим,

оёқларим зилдай бўлиб кетганига қарамасдан жоним борича ҳаракат қилиб, сув билан олишиб, бир маҳал қарасам, соҳил менга томон яқинлашиб келаётир, мен яна ҳам зўр бердим, ниҳоят, қирғоққа етиб олдим. Мен толнинг шохларига маҳкам ёпишдим, тепага кўтарилишга кучим қолмаган, осилиб турар, лекин энди чўкиб кетмаслигимни билардим. Ғўлада сузганимда хаёлимга бирон марта ҳам чўкиш фикри келмаганди. Зўриқиб ҳаракат қилганимдан кўнглим озиб борарди, толга осилганча кута бошладим. Кўнглим беҳузур бўлишдан бир оз тўхтагандан сўнг, мен салча олдинга жилдим, кейин дам олдим, шохларни қўлларим билан маҳкам ушлаб олгандим. Кейин мен сувдан чиқдим, толлар орасидан ўтиб, соҳилга қадам қўйдим. Тонг отай деб қолган, ҳеч ким кўринмасди. Мен ерга мук тушиб ётар, дарё ва ёмғир шовқинини тинглардим.

Бир оздан кейин ўрнимдан туриб, дарё бўйлаб кетдим. Мен Латизанагача биронта кўприк йўқлигини билардим. Мен ҳозир Сан-Вито қаршисида турган бўлсам керак, деб чамаладим. Нима қилишим кераклигини ўйлай бошладим. Олдинда дарёга қўйиладиган канал бор эди. Шу ёққа қараб юрдим. Атрофда одам қораси кўринмасди, мен канал ёқасида буталар тагига ўтирдим, оёғимни ечиб ичидан сувини тўкиб ташладим. Френчимни ечиб, ён чўнтагимдан ичидаги ҳужжатлар ва пуллар ивиб кетган ҳамёнимни олиб, кейин френчни яхшилаб сиқиб ташладим. Шимимни ҳам ечиб сиқдим, кейин кўйлагим билан ички кийимларимни сиқиб қўйдим. Баданимни кафтларим билан шапатилаб, тоза ишқадим, яна кийимларимни кийиб олдим. Бош кийимимни йўқотиб қўйибман.

Френчи кийишдан илгари енгларидаги юлдузчаларни кўпориб олиб пуллар билан ён чўнтагимга солиб қўйдим. Пуллар ҳўл бўлиб кетган, лекин бус-бутун эди. Уларни санаб чиқдим. Уч минг лирдан сал кўпроқ экан. Бутун кийимларим ҳўл ва баданимга чип-чип ёпишиб қоларди, қон айланишини тезлатиш учун қўлларимни силкиб-силкиб борардим. Ич кийимим жун газламадан бўлганлиги учун агар доим ҳаракатда бўлсам, шамолламайман, деб ўйладим. Пистолетимни йўлда тортиб олишганди, бўш ғилофни френчимнинг тагига беркитдим. Плашим бўлмаганидан ёмғирда совқота бошладим. Канал ёқалаб кетдим. Тонг отган, ҳамма ёқ ҳўл, сийқа

ва ғариб эди. Далалар яланғоч, ёмғирдан қорайиб кўри-
нарди; далаларнинг хутта бир чеккасида қўнғироқхова
кўзга ташланарди. Мен йўлга чиқиб олдим. Олдинда,
йўлда мен пиедалар бўлинмасини кўрдим, улар қаршим-
дан келишарди. Чўлоқланиб, йўлнинг бир четидан суд-
ралиб борардим, солдатлар менга эътибор бермай ёним-
дан ўтиб кетишди. Булар дарё томонга кетаётган
пулемёт қисми эди. Йўлимда давом этдим.

Шу куни мен Венеция водийсини кесиб ўтдим. Бу
паст текислик ер бўлиб, ёмғирда у янада яссироқ бўлиб
кўринарди. Денгиз томондан қумлоқлар ва сувлар билан
тўсилгани учун бу ерда йўллар кам эди. Ҳамма йўллар
дарёнинг қуйилиш жойлари бўйлаб денгизга томон бора-
ди, шу сабабдан водийни кесиб ўтиш учун каналлар ёқа-
лаб сўқмоқлардан юриш керак бўлади. Мен водийни
шимолдан жанубга қараб кесиб ўта бошладим, икки те-
мир йўл ва бошқа яна аллақанча йўлларни босиб ўтдим
ва ниҳоят бир сўқмоқдан бориб қум билан ўралган
кўрфаз ёнидан ўтган темир йўл изидан чиқдим. Бу
Триест-Венеция магистрали бўлиб, кўтармаси баланд ва
мустаҳкам, кенг, қўш изли йўл эди. Бир оз нарироқда
кичкинагина станцияча бор экан. У ерда, постда соқчи-
лар турганлигини кўрдим. Станциянинг бошқа томонида
кўрфазга қуйиладиган сой устидан кўприк ўтарди. Кўп-
рикда ҳам соқчи турганди. Мен ҳали даладан шимол то-
монга ўтаётганимда бу йўлдан поезд ўтганлигини кўрган-
дим. Текис ерда у узоқлардан кўринганди, мен шояд
Портогруародан келаётган поездга чиқиб олсам, деб
умид қилгандим. Соқчилардан кўзимни узмай, шундоқ
излар олдида биқиниб ётдим. Менга бу ердан икки ёқ
йўл ҳам кафтдай кўриниб турарди. Кўприкда турган
соқчи из бўйлаб мен томонга қараб бир неча қадам
ташлади, кейин бурилиб орқасига қараб кетди.

Мен оч ётиб поезд кутмоқда эдим. Ҳов аввал мен
узоқдан туриб кўрган поезд шунақа ҳам узун эдики, па-
ровоз уни базўр тортиб ўтган эди. Ушанда унга йўл-йўла-
кай сакраб чиқиб олишимга амин бўлган эдим. Мен ёта-
вериб поезддан умидимни узганимда, яқинлаб келаётган
поездни кўрдим. Паровоз тўғри мен томонга келар, бор-
ган сари катталашиб борарди. Мен соқчига қарадим. У
кўприкнинг мен ётган томонида, лекин йўлнинг нариги
бетига юриб турарди. Поезд мен билан бараварлаш-
ганда мени соқчидан тўсиб қолади. Мен яқинлашиб ке-

лаётган паровоздан кўз узмасдим. У оғир ҳанспраб келарди. Вагонлар жуда кўп эди. Мен поездда қўриқчилар борлигини билардим, лекин улар қаерда турганларини кўролмадим, пайқаб қолмасинлар деб, тузуроқ қарагани чўчидим. Паровоз мен ётган ерга яқинлашиб келди. У менинг ёнимдан босинқи нафас олиб ўтгач, машинист мени кўрмаслигига амин бўлдим-да, ўрнимдан туриб, ўтиб бораётган вагонларга яқин бордим. Агар поезд соқчилари дарчалардан қараб турган бўлсалар, излар олдида очиқ турсам, унчалик шубҳа уйғотмаган бўлардим. Бир қанча ёпиқ товар вагонлари ўтиб кетди. Кейин мен усти очиқ паст бир вагон келаётганини кўрдим, бунақа вагонларни бу ерда гондола деб аташади, гондоланинг устига брезент тортиб қўйилганди. Мен уни ёнимдан деярли ўтказиб юбордим-да, кейин бир сакраб вагон биқинидаги тутқишлардан ушлаб олдим ва юқорига кўтарилдим. Кейин орқада келаётган ёпиқ вагон билан гондоланинг ўртасидаги буферга сирпаниб тушдим. Мени ҳеч зот кўрмаганлигига амин эдим. Темир бандлардан ушлаб, оёғимни вагонлар уланган темирга тираб ўтирдим. Кўприкка яқинлашиб қолдик. Мен соқчини эсладим. Биз ўтиб кетаётганимизда, у менга қаради. У ҳали ўспирни бир бола экан, бошидаги каскаси катталиқ қилиб кўзини тўсиб турарди. Мен унга менсимаган киши бўлиб қарардим, шунда у юзини тескари буриб олди. У мени поезд бригадасидан бўлса керак деб ўйлади. Биз ўтиб кетдик. У ҳамон ўтаётган вагонларга безовта кўз билан қараб турарди. Мен брезент қандай маҳкамланганини деб қарардим. Брезентнинг четларида ҳалқачалар бўлиб, шу ҳалқачалардан чизимча ўтказиб маҳкамланганди. Мен пичоғимни олиб чизимчани кесдим-да, қўлимни ичкарига тикдим. Емғирдан нам тортган брезент тагида аллақандай қаттиқ, ғўдир нарсалар қўлимга уринди. Бошимни кўтариб, олдимга қарардим. Олдинги вагоннинг майдончасида соқчи солдатлардан бири турарди, лекин унинг кўзи бошқа томонда эди. Мен ўзимни брезент тагига урдим. Шу заҳоти пешанам алланимагадир қаттиқ урилди, кўз ўнгим қоронғилашиб кетди, юзимга қон оқиб тушаётганини сездим, лекин мен яна ҳам ичкарироқ кириб, мук тушиб ётиб олдим. Кейин мен орқамга ўгирилиб, брезентни қайта маҳкамлаб қўйдим.

Мен брезент тагида замбараклар ичида ётардим. Улардан керосин ва мой ҳиди анқирди. Мен брезентга урилаётган ёмғир томчиларининг овозини, ғилдиракларининг тақа-туқини эшитиб ётардим. Ташқаридан ғиранира ёруғ кириб турар, мен тўпларни кўздан кечирдим. Уларга брезент ёпқичлар кийдирилганди. Булар учинчи армиядан жўнатилган бўлса керак деб ўйладим. Пешанамдаги ғурра шишиб чиқди, мен қон тўхтасин деб, қимирламай ётдим, қон қотиб қолгандан кейин уни оҳишта кўчириб ташладим, зарб теккан жойгагина тегмадим. Унчалик оғримеди. Дастрўмолим йўқ эди, шунинг учун қолган-қутган қон юқларини брезентдан оқиб тушган ёмғир суви билан ювиб ташладим ва энгим билан тозалаб артдим. Кўринишим ҳеч кимда шубҳа туғдиришини истамасдим. Мен Местрега етмай туриб тушиб қолишим кераклигини билардим, бўлмаса келиб қуроолларни текшириб кетишлари турган гап эди. Қурооллар шунчалик оз эдики, уларни эсдан чиқаришлари мумкинлигига одам ишонмасди. Ич-этимни очлик кемириб борарди.

Ўттиз иккинчи боб

Мен платформа тахталарида, брезент тагида, қуроол-яроғлар ичида намиққан, очикқан, титраб-қалтираган бир алфозда ётардим. Чидаб бўлмагандан кейин қўлларимни бошимга қўйиб мук тушиб ётдим. Тиззам увишиб, жонсиз бўлиб қолган, лекин ундан шикоят қиладиган жойим йўқ эди. Валентини ўз ишини моҳирлик билан адо этганди. Мен чекиниш йўлининг ярмини, Тальяментонинг бир қисмини унинг тиззаси билан кечдим. Бу чиндан унинг тиззаси эди. Бошқа тизза меники эди. Докторлар сизнинг танингизни ҳар оҳангга солиб кўришади, шундан кейин тана ўзингизники бўлмай қолади. Бош ўзимники, бутун қорнимдаги нарсалар ҳам ўзимники эди. Қорним бўм-бўш эди. У гўё ҳозир ағдарилиб тушадигандай эди. Бош ўзимники эди, лекин у ҳозир на ишлайди, на ўйлайди, фақат хотирлашга, хотирлаганда ҳам камроқ хотирлашга қодир эди.

Кэтринни эслагим келарди, лекин мен у ҳақда ўйла-сам, жинни бўлиб қолажагимни билардим, уни кўриш насиб бўладими йўқми, билмасдим ва мен уни ўйламасликка тиришардим, фақат жиндек у ҳақда, фақат ғилдиракларнинг бир маромдаги тақ-туқи остида у ҳақда ўй-

лайман шунда ёруғлик брезентни зўрға-зўрға ёриб ўтади ва мен Кэтрин билан платформа тахталарида ётгандай бўламан. Тахталар қаттиқ ботади, кийимлар ҳўл, фикр йўқ, фақат ҳиссиётлар ҳукмрон, ҳижрон бунчалик узоқ бўлмаса, тахталар зириллаб боради, ичимни алам кемиради, фақат нам кийим этимга ёпишади ва хотин ўрнига қаттиқ тахталарни қучоқлаб бораман.

Товар платформасининг тахталарини ёки металл ва мой ҳиди анқиб турган, брезент жилдларга ўраб қўйилган тўп-аслаҳаларни, ёки ёмғир силқиб ўтадиган брезентни севиш мумкин эмас, гарчи брезент тагида замбраклар билан ётиш жуда ёқимли бўлса-да, барибир уни севиб бўлмайди, сенинг бутун севгинг — кимгадир бошқага, бу ерда тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган одамга қаратилган; энди ўз олдинга жуда ҳам совуқ, жуда ҳам равшан назар билан боқасан, тўғрироғи, ҳатто совуқ ҳам эмас, равшан ва бўм-бўш назар билан боқасан. Мук тушиб ётасан-да, бўм-бўш назар билан тикиласан; бир армия чекинганда, иккинчиси босиб келаётганда шундай бўлади. Сен ўз машиналаринг ва одамларингни ҳалокатга гирифтор қилдинг, эҳтимол универсал магазиннинг хизматчиси ёнғи маҳалида шундай қилган бўларди. У молларини ёндириб қараб турган бўларди. Лекин моллар суғурта қилдирилмаган экан. Энди сен бу нарсалардан халос бўлдинг. Бўйнингда бошқа ҳеч қандай мажбуриятинг йўқ. Агар ёнғиндан кейин магазин хизматчиларини сенинг талаффузинг чатоқ деб отиб ташлай бошласалар, яна савдо бошланганда хизматчилар қайтиб келадилар, деб ҳеч кимса умид қилмаслиги керак. Агар бошқа бирон иш топилса ва агар полиция қўлига тушмай омон қолсалар — улар бошқа иш топишга ҳаракат қиладилар. Дарё ғазабни ҳам бурч туйғуси билан бирга қўшиб ювиб кетди. Айтгандай, бу туйғуни мен олдинроқ — карабинернинг қўли ёқамдан олган чоғдаёқ йўқотгандим. Мен масаланинг ташқи томонига эътибор бериб ўтирмасдан, ўзимни мундирдан халос этмоқчи эдим. Мен юлдузчаларни суғуриб ташладим, лекин буни фақат қулайлик учунгина қилгандим. Бу номус масаласига кирмасди. Мен ҳеч кимга аччиқ қилаётганим йўқ. Умуман, мен бўлдим. Мен уларга омад тилаб қоламан. Уларнинг орасида оқ кўнгиллари ҳам, мардлари ҳам, ирода эгалари ҳам, оқил кишилар ҳам бор эди, уларга омад тиласанг ярашади. Лекин буларнинг эндиликда

менга дахли йўқ ва мен бу қуриб, жин юргур Местрега тезроқ етиб боришни истардим, ўшанда овқатланиб оламану, нурли-нурсиз нарсаларни ўйлаб юрмайман.

Пиани мени отилди деб айтади. Улар отилганларнинг ҳамёнларини ковлаб, уларнинг ҳужжатларини олиб қўйишади. Менинг ҳужжатларим уларга тегмайди. Балки мени чўкиб кетган деб ҳисоблашар. Қизиқ, Штатларга нима деб хабар қилишаркин. Яраланди ва бошқа баъзи сабабларга биноан ўлди, дейишса керак. Шайтон, мунча қорним оч бўлмаса. Қизиқ, кашишга нима бўлдийкин. Ринальдига-чи. У Порденонеда бўлса керак. Балки ундан ҳам нарироққа чекиниб кетишгандир. Ҳа, энди мен уни бир умр кўрмайдиган бўлдим. Энди мен уларнинг ҳеч қайсиларини ҳеч қачон кўрмайман. У ҳаёт тугади. Унда захм бўлмаса керак, ҳар ҳолда вақтида олдини олсанг, унчалар хавфли эмас дейишади. Бироқ у жуда тинчини йўқотган. Мен ҳам тинчимни йўқотган бўлардим. Бошқалар ҳам индамай қараб ўтирмасдилар, албатта.

Мен ўйлаш учун яратилмаганман. Мен дунёга овқат егани келганман. Нима ишингиз бор, шундай. Еб, ичиб, Кэтрин билан ётишга туғилганман. Эҳтимол, шу бугуноқ ётарман. Йўқ, бунинг иложи йўқ. Бугун бўлмаса, эртага. Эртага яхши таом ҳам, оппоқ чойшаблар ҳам бўлади, фақат энди ҳеч қачон ҳеч ерга кетмаслик керак. Бирга кетсанг, унда бир бошқа. Тезликда бирон ерга кетишга тўғри келса керак. У бирга боради. У мен билан кетишини биламан. Қачон кетамиз? Буни ҳар қанча ўйласанг арзийди. Қоронғи тушмоқда. Мен қаерга жўнашимизни ўйлаб ётибман. Дунё кенг эди.

Уттиз учинчи боб

Миланда поезддан сакраб тушиб қолдим. Поезд тонг қоронғисида станцияга яқинлаша туриб юришини секинлатди. Шунда мен сакрадим. Темир йўлни кесиб ўтиб, қандайдир уйлардан ўтдим-да, кўчага тушдим. Емакхоналардан бири очиқ экан, мен қаҳва ичгани кирдим. Бу ерда ҳамма нарсада тонгнинг нуқси бор эди, супуриб-сидирилган уй саҳнидан, қаҳва стаканларидаги қошиқчалардан ва кеча вино солинган стаканларнинг кўринишидан тонг нафаси келарди. Пештахта олдида емакхона хўжайини турган экан. Кичкина столда иккита солдат ўтирарди. Мен пештахта олдига бориб, бир стакан қаҳва билан бир бурда нон едим. Қаҳва сут солинганидан рангсизроқ эди, мен ноннинг мағзи билан унинг устидаги кўпигини сидириб олдим. Хўжайин менга қараб қўйди.

— Бир стакан граппа берайми?

— Йўқ, раҳмат.

— Менинг ҳисобимдан,— деди у ва кичикроқ бир стаканга қуйиб олдимга суриб қўйди.— Фронтда нима янгиликлар?

— Билмадим.

— Улар маст,— деди у ўтирган солдатларни кўрсатиб. Бунга ишонса бўларди. Уларнинг маст эканлиги кўриниб турарди.

— Гапириб беринг,— деди у.— Фронтда қандай янгиликлар бор?

— Фронтдан ҳеч хабарим йўқ.

— Мен сизнинг тушаётганингизни кўрдим. Сиз поезддан сакраб тушдингиз.

— Чекишяпмиз.

— Газет ўқиб тураман. Янгисидан гапиринг. Тугай деб қолдимми?

— Унчаликмас.

У қориндор шишадан стаканга яна граппа қуйди.—

Агар бирон нарсангиз чатоқ бўлса,— деди у,— мен сизни яшириб қўйишим мумкин.

— Ҳаммаси жойида.

— Бирон чатоқлик бўлса, шу ерда тураверинг.

— Қаерда — шу ерда?

— Менинг уйимда. Кўплар шу ерда яшаб туришибди. Бироқ чатоқлиги бўлганлар кўпинча шу ерда яшаб туришади.

— Ундайлар кўпми?

— Қандайлигига қараб. Сиз Жанубий Америкадан-мисиз?

— Йўқ.

— Испанча гаплаша оласизми?

— Унча-мунча.

У пештахтани артиб қўйди.

— Ҳозир чегарадан ўтиш қийин, лекин ўтса бўлади.

— Мен ўтмоқчи эмасман.

— Сиз бу ерда хоҳлаганингизча туришингиз мумкин.

Менинг қандай одамлигимни ҳали билиб оласиз.

— Ҳозир мен боришим керак, лекин мен адресни эслаб қолиб қайтиб келаман.

У бошини чайқади.

— Шундай дейсизу, қайтиб келармидингиз. Мен чиндан ҳам бирон нарсангиз чатоқ бўлса керак деб ўйлабман.

— Ҳаммаси жойида. Лекин доимо дўст кишининг турар жойини билган яхши.

Мен қаҳва ҳақи деб пештахтага ўн лир қўйдим.

— Узингиз ҳам ичинг граппадан,— дедим.

— Шарт эмас.

— Ичинг.

У икки стакан қуйди.

— Эсингизда бўлсин,— деди у.— Келинг. Бошқа ҳеч кимга ишонманг. Ҳаммасини тўғрилаймиз.

— Бунга ишончим комил.

— Ишончингиз комил?

— Ҳа.

У менга диққат билан қаради.

— Унда ижозат берсангиз сизга бир нарсани айтиб қўйсам. Манави кийимингизда кўп юрманг.

— Нега?

— Енглаарида юлдузчаларнинг ўрни билиниб турибди.

Мен индамадим.

— Агар қоғозларингиз бўлмаса, қоғоз тўғрилаб бераман.

— Қандай қоғоз?

— Рухсат гувоҳномаси.

— Менга қоғозлар керакмас. Қоғозларим бор.

— Яхши,— деди у.— Агар сизга қоғоз керак бўлса, мен истаган нарсангизни тўғрилайман.

— Қанча туради ундай қоғозлар?

— Қандай қоғозлигига қарайди. Унчалик қиммат эмас.

— Ҳозир менга ҳеч нарса керак эмас.

У елкасини учирди.

— Ҳаммаси жойида,— дедим.

Чиқиб кетаётсам, у деди:

— Сизнинг дўстингизман, унутманг.

— Унутмайман,— дедим.

— Кўришармиз яна.

— Албатта,— дедим.

Ташқарига чиқиб, ҳарбий полицияга дуч келиб ўтирмай деб, вокзални айланиб ўтдим-да, кичкина паркнинг панжараси олдида экипажга ўтирдим. Кучерга госпиталь адресини бердим. Госпиталга келиб, қоровулнинг ҳужрасига кирдим. Унинг хотини мени ўпиб қарши олди. Ўзи кўлимни қисди.

— Қайтиб келдингиз! Соғ-саломат!

— Ҳа.

— Нонушта қилдингизми?

— Ҳа.

— Соғлигингиз яхшими tenente? Соғлигингиз яхшими?— сўраб қўймасди хотини.

— Яхши.

— Балки биз билан нонушта қиларсиз?

— Йўқ, раҳмат. Айтинг-чи, ҳозир мисс Баркли госпиталдами?

— Мисс Баркли?

— Инглиз ҳамшираси-чи?

— Унинг севгилисими,— деди хотини. У елкамга шاپтилаб, жилмайиб қўйди.

— Йўқ,— деди қоровул.— У кетган.

Юрагим шув этиб кетди.

— Ростданми? Мен ёш инглиз қизни айтяпман, баланд бўйли, оппоққина эди-ку, ўша.

— Рост. У Стрезага кетди.

— Қачон кетди?

— Икки кун бўлди. Бошқа инглиз ҳамшираси билан кетди.

— Хўп,— дедим мен.— Мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим. Мени кўрганлигингизни ҳеч кимсага айтманг. Бу жуда жиддий гап.

— Мен ҳеч кимга айтмайман,— деди қоровул.

Мен унга ўн лир бердим, лекин у олмади.

— Мен сизга ҳеч кимга айтмайман, деб ваъда бердим-ку,— деди у.— Менга пул керак эмас.

— Сизга қўлимиздан келган ёрдамни аямаймиз, tenente,— деди унинг хотини.

— Ёрдамингиз шу бўлсин,— дедим.

— Биз сизни кўрмадик,— деди қоровул,— бирон нарса керак бўлиб қолса бизга хабар беринг.

— Яхши,— дедим,— яна кўришамиз. Хайр.

Улар эшикда орқамдан қараганча қолишди.

Мен экипажга ўтириб ашула айтишни ўрганаётган танишим Симмонсинг адресини бердим.

Симмонс шаҳарнинг бошқа чеккасида Порто-Мажента яқинида турарди. Мен унинг олдига борганимда у ҳали ўрнида ётар, кўзларидан уйқуси ўчмаганди.

— Жуда эрта турасиз-да, Генри,— деди у.

— Мен эрталабки поезд билан келдим.

— Чекиниши нимаси бу ўзи? Сиз фронтда бўлдингизми? Сигарета чекасиизми? Ҳов столнинг яшигида турибди.

Хона каттакон бўлиб, девор тагига каравот қўйилган, қарши томондаги бурчакда рояль, комод ва стол турарди. Мен каравотнинг олдига қўйилган стулга ўтирдим. Симмонс елкасидаги ёстиққа суяниб ўтирганча, чеккарди.

— Ишларимнинг мазаси йўқ, Сим,— дедим мен.

— Меники ҳам шунақа,— деди у.— Менинг ҳеч ишларим яхши бўлган эмас. Чекасиизми?

— Йўқ,— дедим,— Швейцарияга қандай қилиб кетса бўлади?

— Сизми? Сизни италянлар чегарадан ўтказишмайди.

— Шундай. Буни биламан. Швейцарлар-чи? Швейцарлар қандай муносабатда бўлишади?

— Улар сизни ушлаб, озодликдан маҳрум этишади.

— Биламан. Лекин бу ишлар ҳаммаси қандай қилинади?

— Жуда осон. Сизни қамаб — қамашмайди. Сиз истаган жойингизга бораверасиз. Фақат вақт-вақти билан текширишдан ўтиб турасиз. Нима? Сизни полиция таъқиб қиляптими?

— Ҳозирча номаълум.

— Агар айтгингиз келмаса, айтманг. Одамнинг вешитгиси келаётган бўлса ҳам майли. Бу ерда ҳеч қандай воқеалар бўлмайди. Мен Пьяченцада тоза шарманда бўлдим.

— Қўйинг-э!

— Рост, рост, расвойи маърака бўлди. Лекин яхши айтган эдим-да. Мен яна бир карра бу ерда «Лирико»да ўзимни синаб кўрмоқчиман.

— Мен эшитолмаслигимдан афсусланаман.

— Саломат бўлсинлар. Нима, ишларингизнинг ростдан жуда мазаси йўқми?

— Билмадим.

— Айтгингиз келмаса, айтманг. Нега сиз анов лангнати фронтда эмас, бу ерларда юрибсиз.

— Мен уришиб бўлдим.

— Яшанг. Мен доим сизни бамаъни йигит деб юрардим. Мендан нима хизмат лозим бўлса, тайёрман.

— Узингизнинг ишларингиз кўп.

— Бе, ишлар қаёқда, азизим, Генри. Вақтим бемалол. Бирон нарса билан машғул бўлсам қувониб юрарман.

— Бўйимиз деярли сиз билан баравар. Менга кишилик костюм олиб келиб беролмайсизми? Менинг костюмларим бор-у, лекин ҳаммаси Римда.

— Айтгандай, сиз олдин у ерда тургансиз-ку. Бунақанги расво жойни билмайман! Қандай қилиб тургансиз у ерда?

— Мен архитектор бўлмоқчийдим.

— Бунга энг нобоп ер ўша ер. Ҳеч нарса сотиб олманг. Мен сизга нима керак бўлса, ҳаммасини бераман. Сизни шундай кийинтириб қўяйки, кўрганларнинг оғзи очилиб қолсин. Боринг, ҳов анави ерда кийимлар турибди. Дидингизга нима ёқса, барини олаверинг. Азизим, ҳеч нарсани сотиб олишнинг кераги йўқ.

— Барибир, сотиб олсам, яхши бўларди-да.

— Азизим, бориб сотиб олиб бергандан кўра сизга

Ўзимникини берганим менга осонроқ. Паспортингиз борми? Паспортсиз тирикчилик қилиб бўлмайди.

— Эски паспортим ёнимда.

— Унда кийининг, азизим, ва кўҳна, асл Гельвецияга томон олға.

— Булар ҳали ҳаммаси эмас. Мен ҳали Стрезага ҳам боришим керак.

— Бундан яхшиси борми, азизим! У ердан қайиққа ўтирасизу, тўғри нариги томонга равона бўласиз. Агар ашулам бўлмаганда мен ҳам сизлар билан бирга борган бўлардим. Бораман ҳам.

— Сиз у ерда тирольча фальцетга ўтишингиз мумкин.

— Утганда қандоқ, азизим. Ашула айтишни билсам ҳам, ўтаман. Қизиги ҳам ўзи шунда-да.

— Бошим билан қасам ичаманки, сиз ашула айтишни биласиз.

У ўзини орқага ташлади-да, яна [битта] сигарет чекди.

— Яхшиси бошингизни тикманг. Мен ашула айтишни билсам ҳам ундай қилманг. Кулгили кўринади-ю, лекин мен айтишни биламан. Мен ашула айтишни севаман. Кулоқ солинг.— У «Африканка» ни ола бошлади; унинг бўйни таранг тортилди, томирлари бўртиб чиқди.

— Мен ашула айтишни биламан,— деди у.— Қолганга билганларини қилсинлар.

Мен деразага қарадим.

— Экипажни жўнатиб келай.

— Тезроқ қайтиб келинг, азизим, нонушта қилиб оламиз.

У ўрнидан турди, қаддини тиклади, ичига чуқур нафас олди-да, гимнастика машқларини бажара бошлади. Мен пастга тушиб кучернинг ҳақини бериб юбордим.

Уттиз тўртинчи боб

Кишилик кийимида ўзимни худди маскарада юргандай сеза бошладим. Узоқ ҳарбий кийимда юрганлигимдан энди ўзимни жуда ўнғайсиз сезардим, эгним, шимим ҳадеб ҳалпиллаб кетаётгандай туюлаверади. Мен Миланда Стрезагача билет олдим. Янги шляпа сотиб

олдим. Симнинг шляпасини ҳеч киёлмадим. Лекин костюми яхши эди. Ундан тамаки ҳиди анқир, шунданмикин, купеда ўтирганимда, нуқул шляпам жуда янги шляпа, костюмим эса жуда эски костюм бўлиб кўрина бошлади. Қайфиятим дераза ортидаги нам босган ломбард ерларидай нохуш эди. Купеда қандайдир учувчилар ўтиришар, менга жуда паст назар билан қарашарди. Уларнинг менга қарагилари келмас, ёш бўла туриб ҳарбий хизматда бўлмаган одамга нафратларини яширмас эдилар. Мен ўзимни ҳақоратланган деб ҳис қилмасдим. Аввалги пайтларим бўлса, уларни ҳақоратлаган ва жанжал чиқарган бўлардим. Улар Галларатеда тушиб кетишди, ёлғиз қолиб ўзимни эркин сездим. Газета олган эдим, лекин унга қарагим келмасди, уруш ҳақидаги хабарларни ўқигим йўқ эди. Мен урушни унутишга қарор қилдим. Ўз ҳолимга ўзим сулҳ туздим. Ўзимни жуда ҳам ёлғиз сездим, шунинг учун поезд Стрезага келганда енгил нафас олдим.

Вокзалда меҳмонхоналарнинг одамлари бордир, деб ўйлаган эдим, лекин биронтаси кўринмади. Мавсум аллақачон тугаган, шу сабабдан ҳеч ким поездни кутгани чиқмаганди. Мен вагондан чамадонимни кўтариб тушдим. У Симники эди, ичида иккита кўйлақдан бошқа нарса бўлмаганидан қушдай енгил эди. Вагондан тушиб поезд жўнагунча ўрнимдан қимирламадим. Вокзал хизматчиларидан биридан, билмайсизми, ҳозир қайси меҳмонхоналар очиқ, деб сўрадим. «Гранд-отель», «Дезиль-Борроме» ва яна йил бўйи ишлайдиган бир қанча меҳмонхоналар очиқ экан. Ёмғирда қўлда чамадон билан «Дезиль-Борроме» га қараб йўл олдим. Кўчадан ўтиб обраётган экипажга қўлимни кўтардим. Экипажда борган маъқулроқ эди. Биз каттакон меҳмонхонанинг эшиги олдига бориб тўхтадик, портъе соябон кўтариб пешвоз чиқди, яхши мулозамат кўрсатди.

Яхши бир хонани танладим. Хона каттакон ва ёруғ эди, деразаси кўл томонга очиларди. Кўл тепасида булутлар осилиб турар, лекин мен қуёш чиққан маҳалларда унинг жуда ҳам гўзал бўлишини билардим. Мен ўз хотинимни кутяпман, дедим. Хонада катта икки кишилик, *lettomatrimoniale*¹ атлас адёл тўшалган ҳолда турарди. Жуда ҳам бориб турган меҳмонхона экан. Мен

¹ Оила тўшаги (итал.).

узун йўлакдан ўтиб, кенг зина орқали барга тушдим. Бармен эски танишим эди, баланд курсида ўтириб шўр лапак билан қувроқ қоврилган картошка едим. Мартини муздак ва таъми тоза эди.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз, *in borghese?*¹ менга иккинчи мартинини аралаштириб бераркан, сўради бармен.

— Мен отпускадаман. Соғлиғимни яхшилаш учун отпускаи олдим.

— Бу ерда ҳозир ҳеч ким йўқ. Билмадим, нега меҳмонхонани беркитишмаяпти.

— Балиқ ови қалай?

— Бир нечта зўр хонбалиқ ушладим. Йилнинг бу фаслида хонбалиқларнинг зўрлари учраб туради.

— Сизга юборган тамакини олдингизми?

— Олдим. Сиз менинг откриткамни олмадингизми?

Қулиб юбордим. Мен у айтган тамакини тополмагандим. Унга Американинг ўрама тамакисини ваъда қилгандим, лекин уйдан менга уни юбормай қўйишган, ё бўлмаса, уни қаердадир тутиб қолмоқда эдилар. Ҳар ҳолда келмай қўйганди.

— Мен сизга бирон ердан топиб бераман,— дедим. — Айтинг-чи, сиз бу ерда икки ёш инглиз қизни учратмадингизми? Улар ўтган куни келишган.

— Меҳмонхонамизда бундайлар йўқ.

— Улар ҳарбий госпиталда ҳамшира бўлиб ишлашади.

— Иккита ҳамшира қизни кўргандим. Бирпас тўхтанг, мен уларнинг қаерда турганларини билиб келаман.

— Биттаси — менинг хотиним. Мен бу ерга у билан учрашгани келдим.

— Бошқаси — менинг хотиним.

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ.

— Аҳмоқона ҳазилимни маъзур кўринг,— деди у.— Фаҳмламабман.

У чиқиб кетди ва анчагача қайтмади. Мен маслиҳатлар, шўр данак, қувроқ картошка еб ўтирдим, пештахта ортидаги ойнадан ўзимнинг кишилик кийимларимни томоша қилдим. Ниҳоят, бармен қайтиб келди.

¹ Кишиликда (итал.).

— Улар вокзал ёнидаги кичкина меҳмонхонада жойлашган эканлар,— деди у.

— Сизда сандвичлар борми?

— Ҳозир қўнғироқ қиламан. Одам йўғидан бу ерга ҳеч нарса опкелишмайди.

— Нима, ҳеч ким йўқми?

— Битта-яримта бор, йўғамас.

Сандвичларни келтиришди ва мен учтасини еб олдим, яна мартини ичдим. Мен ҳеч қачон бунчалар муздак ва сара нарсани ичмаган эдим. Мартинининг таъми меми маданий одамлар оламига қайтарди. Кўп замонлардан бери еганим нон, пишлоқ, ичганим қизил вино, маза-матрасиз қаҳва бўлганди. Баланд курсида қизил оғочлар, бронзалар ва ойналар қуршовида ўтириб, ҳеч нарсани ўйламасдим. Бармен менга қандайдир бир савол берди.

— Уруш ҳақида гапирмайлик,— дедим мен.

Уруш қаердадир жуда узоқларда қолди. Эҳтимол, ҳеч қандай уруш бўлмагандир. Бу ерда уруш йўқ. Тўсидан у мен учун тамом бўлганини англадим. Лекин менда у чиндан ҳам тамом бўлганига комил ишонч ҳисси йўқ эди. Дарсдан қочган бола мактабда ҳозир нима бўлаётганини ўйлаганидай, мен ҳам қочиб келган ерларимни ўйлардим.

Отелга борганимда Кэтрин Эллен Фергюсон билан овқатланишаётган экан. Йўлакдаёқ уларнинг стол атрофида ўтирганларини кўрдим. Кэтрин мен томонга орқа ўтирганидан, толалари туташ сочларини, бир ёноғини ва оппоқ бўйни билан елкаларини кўриб бордим. Фергюсон ниманидир ҳикоя қилаётганди. Мен киришим билан жим бўлиб қолди.

— Вой, худо!— деди у.

— Салом!— дедим мен.

— Вой, сизми?— деди Кэтрин. Унинг юзи ёришиб кетди. У кўзларига ишонгиси келмасди. Мен уни ўпдим. Кэтрин қизариб кетди, мен уларнинг ёнига ўтирдим.

— Бунга қаранг-а!— деди Фергюсон.— Бу ерда нима қилиб юрибсиз? Сиз овқатландингизми?

— Йўқ.

Столга овқат ташиб турган қиз кирди, менга ҳам овқат олиб келишни айтдим. Кэтрин чарақлаган кўзларини мендан узмасди.

— Нима муносабат билан сиз муфти¹ кийиб олдингиз?— сўради Фергюсон.

— Кабинет аъзоси бўлиб қолдим.

— Сиз бирон бўлмағур иш қилиб қўйгансиз.

— Сал қовоғингизни очинг, Фержи. Сал қовоғингизни очинг.

— Сиз ҳозир кулиб боқадиган аҳволда эмассиз. Маънави қизни қай йўлларга бошлаганингизни биламан. Хурсанд бўладиган жойи йўқ.

Кэтрин менга қараб жилмайди ва стол тагидаги оёғи билан мени туртиб қўйди.

— Ҳеч ким мени ҳеч қандай кўйга солмади, Фержи. Мен ўзимни ўзим, шу кўйга солдим.

— Уни кўргани кўзим йўқ,— деди Фергюсон.— У ўзининг италянча қилиқлари билан сизни хароб қилди. Америкаликлар италянлардан ҳам бўлмағурроқ халқ.

— Шотландлар эса — хушхулқ одамлар,— деди Кэтрин.

— Мен уни айтаётганим йўқ. Мен унинг италянча маккорлигини айтганиман.

— Наҳотки, мен маккор бўлсам, Фержи?

— Ҳа. Сиз маккорнинг ҳам ёмонисиз. Сиз чинакам илонсиз. Италян мундири билан плашини кийиб олган илонсиз.

— Мен италян мундирини ечиб ташладим.

— Бу маккорлигингизга яна бир далил бўла олади. Ёзи билан қиз иккинчиз ишқ-муҳаббатга берилиб, энди эса, жуфтакни ростлаб қолмоқчисиз.

Мен Кэтринга қараб жилмайдим, у ҳам менга табасум билан жавоб берди.

— Биз икковимиз жуфтакни ростлаб қолмоқчимиз,— деди у.

— Бирингизни олиб иккинчингизга урадиган,— деди Фержи.— Сизнинг қилигингиздан ер ёрилмади-ю, мен ерга кириб кетмадим, Кэтрин Баркли. На орийат, на номус қолди сизда, сиз ҳам худди унга ўхшаган маккорсиз.

— Қўйинг, Фержи,— деди Кэтрин ва унинг қўлига шапатлаб қўйди.— Мени кўп уришаверманг. Бир-биримизни севишимизни биласиз-ку.

¹ Муфти — Амалдорлар ишдан кейин киядиган кийим (хинду).

— Олинг қўлингизни,— деди Фергюсон. Унинг бети қизариб кетганди.— Агар сиз уятингизни йўқотмаганингизда бошқа гап эди. Лекин сиз, худо билади, неча ойдан бери ҳомиладорсизу, буларнинг ҳаммасини ҳазил деб биласиз, ўзингизни йўлдан оздирган одамни кўришингиз биланоқ оғзингизни кулгидан йиғиштиролмайсиз. На уят бор, на номус.

У йиғлаб юборди. Кэтрин бориб уни бир қўли билан қучоқлаб олди. У Фергюсонни юпатиш учун ўрнидан турганда, унинг гавдасида ўзгариш сезмадим.

— Менга барибир,— деди Фергюсон.— Лекин буларнинг охири нима бўлади?

— Бўлди, бўлди, Фержи,— юпатарди уни Кэтрин.— Мен яхши қиз бўламан. Йиғламанг, Фержи. Йиғламанг, жоним, бўлди.

— Мен йиғламайман,— дерди пиқ-пиқ қилиб Фергюсон.— Мен йиғламайман. Лекин сизнинг аҳволингизни ўйласам.— У менга ўгирилди.— Сизни кўришга кўзим йўқ,— деди у.— Барибир ёмон кўраман сизни. Сиз қабиҳ, маккор америкалик италянсиз.— Унинг бурни ва кўзлари йиғидан қизариб кетганди.

Кэтрин менга жилмайди.

— Мени қучоқлаб турганингизда унга сира ҳам кулиб қараманг.

— Сиз ақлли қиз эдингиз-ку, Фержи.

— Биладан,— деди пиқиллаб Фержи.— Менга эътибор берманг. Жуда юрагим ёмон бўлиб кетди. Мен номаъқул қизман. Ўзим ҳам биладан. Мен ҳар икковларингиз бахтли бўлишингизни истайман.

— Биз ҳалиям бахтлимиз,— деди Кэтрин.— Менинг маъқулгинам, Фержи.

Фергюсон яна йиғлаб юборди.— Мен сизларнинг бунақа бетаини бахтли бўлишингизни истамайман. Нега сиз уйланмайсиз? Худо кўрсатмасин, у ўзи уйланмаган йигитмикин?

— Уйланмаганман,— дедим мен. Кэтрин кулиб турарди.

— Қуладиган жойи йўқ,— деди Фергюсон.— Бунақа воқеалар тез-тез бўлиб туради.

— Биз турмуш қурамыз, Фержи,— деди Кэтрин,— сизни хурсанд қилиш учун турмуш қурамыз.

— Мени хурсанд қилиш учун эмас, албатта. Сиз ўзингиз бунни ўйлашингиз керак.

— Биз жуда ҳам банд эдик.
 — Ҳа. Биламан. Бола қилиш билан банд эдинглар.
 Мен у яна йиғини бошлаб берса керак деб турган
 олим, кутилмаганда у гинахонлик қила бошлади.
 — Энди сиз у билан кетиб қоласиз-да, а?
 — Ҳа,— деди Кэтрин.— Агар у истаса.
 — Мен-чи?
 — Сиз бу ерда бир ўзингиз қолишдан қўрқасизми?
 — Ҳа, қўрқаман.
 — Унда мен сиз билан қоламан.
 — Йўқ, у билан кетинг. Ҳозироқ у билан кетинг.
 Сизларни бошқа кўришни истамайман.
 — Овқатланиб олайлик.
 — Йўқ, у билан кетинг. Ҳозироқ у билан кетинг.
 — Фержи, енгилтак бўлманг.
 — Ҳозироқ бу ердан кетинглар, деяпман. Икковинг
 ҳам кетинглар.

— Майли, юр,— дедим мен. Фержи жонимга тегиб
 кетганди.

— Кетинг деса жон-жон деб кетаверинглар. Овқатни
 ҳам энди бир ўзим еярганман-да. Мен қачонлардан бе-
 ри италян кўлларига боришни орзиқиб кутгандим, мана
 оқибати нима бўлди. О! О!— У пиқиллаб йиғлай бош-
 лади, кейин Кэтринга қаради-да, қалқиб кетди.

— Биз тушлик тугагунча қоламан,— деди Кэтрин.—
 Агар мен билан қол, дейдиган бўлсангиз, сизни ёлғиз
 қолдирмайман. Мен сизни ёлғиз қолдирмайман, Фержи.

— Йўқ, йўқ. Кетаверинглар. Кетаверинглар.— У кўз
 ёшларини артди.— Мен жуда енгилтакман. Қўйинглар,
 менга эътибор берманглар.

Овқат пайтида хизмат қилиб турган қиз бу кўз ёш-
 лардан қаттиқ таъсирланди. Кейинги таомни олиб келиб
 ҳаммаси тинчиганлигини кўргач, енгил нафас олди.

Меҳмонхонада ўз хонамиздамиз. Тун. Эшикнинг нар-
 ёғи узун кимсасиз йўлак, оёқ кийимларимиз эшикнинг
 тагида, хонага қалин гилам тўшалган, ташқарида ёмғир,
 хона чароғон, шинам, кўзларда эса қувонч, кейин қо-
 ронғилик, майин чойшаблар ҳамда тўшакнинг фароғати,
 гўё уйингга қайтиб келгандайсан, ёлғиз эмассан, тунда
 уйғониб кетсанг, ёнингда жуфти ҳалолингни кўрасану,
 ҳеч қаерга кетиб қолмаган, сенга шулардан ўзга ҳеч
 нарса керак эмас, сен учун дунёда бошқа ҳеч нарса йўқ
 ҳозир. Биз толиб, ухлаб қолар, уйғонсак, икков баро-

бар уйғонар, шунда одам ўзини ёлғиз ҳис қилмасди. Баъзан эркак киши ёлғиз қолгиси келади, хотин кишининг ҳам ёлғиз қолгиси келади, агар улар бир-бирларини севсалар бундан ранжийдилар. Бизда ҳеч қачон бундай бўлмаганиди. Биз бирга бўлган пайтимизда, ўзимизни ёлғиз, бутун олам қаршисида ёлғиз деб ҳис қила олардик. Менда биринчи марта бирга бўлганимизда шундай туйғу туғилганиди. Мен кўп аёлларни билардим, лекин улар билан бўлганимда ўзимни ёлғиз сезардим, бу ёлғизликлар ичида энг ёмонроғи эди. Лекин биз бирга бўлганимизда ҳеч қачон ўзимни ёлғиз сезмас, бирга бўлган пайтларимизда ҳеч нарсадан қўрқмасдик. Мен биламан, туннинг кундан фарқи бор, тунда ҳамма нарса бошқача бўлиб кўринади ва тунда бўлган гапларни кундузи тушунтириб бериб бўлмайди, у онлар ўтади-кетди, лекин агар одам ўзини ёлғиз сезган бўлса, унда тундаги ёлғизлик яна ҳам даҳшатлироқ бўлади. Бироқ Кэтрин билан тунимиз кундузимиздан фарқ қилмас, эҳтимолки, кечалари бир оз яхшироқ ҳам эди. Одамлар бу дунёга шунча жасорат олиб келганларидан сўнг, дунё уларни синдириш учун ҳалок қилиши керак бўлади, шу боисдан уларни ўлдиради. Дунё ҳаммани букиб қўяди, лекин кўплар букилганда яна ҳам қаттиқроқ, чидамлироқ бўлиб қолади. Лекин эгилишни истамаганларни у ўлдиради. У энг шафқатли, энг нозик ва энг мард одамларни суриштирмай ўлдираверади. Агар сен униса ҳам, буниси ҳам борингки, учинчиси ҳам бўлмасанг, амин бўлгилки, сени ҳам ўлдиражаклар, фақат кўпам шошмасдан ўлдирадилар.

Мен эрталаб уйғонганимни эслайман. Кэтрин ҳали ухлаб ётар, қуёш нури деразадан тушиб турарди. Ёмғир тинганиди, ўрнимдан туриб, ойна олдига келдим. Пастда боғлар чўзилиб кетган, улар ҳозир яланғоч бўлиб қолган, лекин боғларнинг адл шакллари гўзал кўринарди, майда қум тош тўшялган йўлкалар, дарахтлар, кўл бўйидаги тош панжара ва офтоб нурида ётган кўл, кўлнинг нариги томонидаги тоғлар ғоятда гўзал эди. Деразадан томоша қилиб туриб орқамга ўгирилдим, ўгирилиб, Кэтрин уйғонганини, менга тикилиб турганини кўрдим.

— Дарров турдингми, жоним?— деди у.— Қандай яхши кун!

— Қалай, ўзинг тузукмисан?

— Жуда ҳам яхши. Кечаси бирам яхши бўлдики.

— Қорнинг очдими?

Унинг қорни очибди. Мен ҳам очқандим, деразадан ноябрь қуёши тушиб турарди, биз тарелкалар қўйилган патинсни тиззамизга қўйиб овқатландик.

— Сен газета ўқишни истамайсанми? Госпиталда долм газета ўқирдинг.

— Йўқ, — дедим. — Энди истамайман.

— Газеталардан ҳам ихлосинг қайтиб кетдими?

— Қарагиси ҳам келмайди одамнинг.

— Сен билан бирга бўлганимда ҳаммасини ўз кўзим билан кўрган бўлардим.

— Бир куни сал миям тиниқлашгандан кейин ўзим ганириб бераман.

— Сени ҳарбий кийимда эмаслигингни кўриб қолишса, қамаб қўйишмайдими?

— Мени отиб ташлашса керак.

— Унда бу ерда турнишимиз мумкин эмас, чет элга кетайлик.

— Мен ҳам шуни ўйлагандим.

— Кетамиз. Жоним, бекорга жонингни хавф остига қўйма. Менга айт, Местредан Миланга қандай қилиб келиб қолдинг?

— Поезд билан келдим. Унда ҳали ҳарбий кийимини ечмагандим.

— Бу хавфлимиди?

— Унчаликмас. Эски литерим бор эди. Местреда числосини ўзгартириб олдим.

— Жоним, бу ерда сени ҳар бир дақиқада қўлга олишлари мумкин. Мен истамайман. Бу тентаклик. Агар сени қамоққа олишса, бизнинг ҳолимиз нима кечади?

— Буни ўйламайлик. Буни ўйлайвериб миям говлаб кетди.

— Сени қамоққа оламиз деб келишса, нима қиласан?

— Отиб ташлайман.

— Кўрдингми, қандай тентаксан. Биз бу ердан кетмагуниimizча, мен сени меҳмонхонадан чиқармайман.

— Хўп, қаерга борамиз?

— Қўй, унақа бўлма, жоним. Қаерга десанг, ўша ерга борамиз. Лекин шундай жойни топгинки, ҳозирнинг ўзидаёқ жўнаб кетиш мумкин бўлсин.

— Кўлнинг нарёғи Швейцария, ўша ерга бориш мумкин.

— Ана — қандай соз.

Яна булутлар тўпланди ва кўл юзи қорайди.

— Қани энди ҳар доим жиноятчи бўлмай яшасанг,— дедим мен.

— Жоним, унақа бўлма. Қачондан бери жиноятчи бўлиб қолибсан? Биз ҳеч қачон жиноятчи бўлмаймиз. Бизнинг ҳаётимиз жуда ҳам яхши бўлади.

— Мен ўзимни жиноят қилиб қўйгандай сезяпман. Мен армиядан қочдим.

— Жоним, қўй, ақлли бола бўл. Сен армиядан қочганинг йўқ. Бу италянларнинг армияси-ку.

Мен кулиб юбордим.

— Хўп доносан-да. Ке, яна бирпас ётамиз. Тўшакда ётсам, дунё кўзимга жаннат бўлиб кўринади.

Салдан сўнг Кэтрин деди:

— Энди ўзингни жиноятчи деб ҳис қилмаяпсан, тўғрими?

— Йўқ,— дедим мен.— Сен билан бирга бўлганим-да — йўқ.

— Сен жуда тентак боласан,— деди у.— Лекин мен шалвираб қолишингга йўл қўймайман. Жоним, бир ўйлаб кўргин-а, ҳозир эрталаблари кўнглим айнамаяпти, қандай яхши.

— Зўр.

— Қандай зўр хотининг бор, қадрига ҳам етмайсан. Лекин менга барибир. Мен сени қамаб қўйишмайдиган бирон ерга олиб кетаман. Биз жуда ҳам яхши ҳаёт кечира бошлаймиз.

— Ҳозироқ кетганимиз бўлсин.

— Бош устига, жоним. Қаерга десанг, қачон десанг, сенинг ихтиёрингдаман.

— Ке, ҳеч нарсани ўйламаймиз.

— Ке.

Ўттиз бешинчи боб

Кэтрин қирғоқ билан кичик меҳмонхонага Фергюсонни кузатгани кетди, мен бўлсам, барда газета ўқиб ўтирдим. Барда ўтиришга қулай бўлган креслолар қўйилган, мен то бармен келгунча улардан бирида газета ўқиб ўтирдим. Армия Тальяментода тўхтамабди. У яна

ҳам нарироққа, Пьявага чекинибди. Пьява эсимда эди. Темир йўл фронтга ктаверишда уни Сан-Дон яқинида кесиб ўтарди. Дарё бу ерда жуда ҳам чуқур ҳамда тор ердан тинч оқиб ўтарди. Оқимнинг қуйи қисмида ботқоқ ерлар, каналлар бор эди. Бир қанча чиройли виллалар бўларди. Бир кун урушдан илгари Кортини-д, Ампеццога бора туриб мен бир неча соат Пьява устидаги тоғ йўлидан юрган эдим. Тспадан қараганда у хонбалиқлар ғужғон ўйнаган сойга ўхшаб кўринганди, қояларнинг сояларида саёз ва чўнқир жойлари бор эди. Кадорега борганда у четга бурилиб кетарди. Мен қўшинларга Пьявадан тушиш осон бўлмайди, деб ўйлادим. Бармен кирди.

— Граф Греффи сизни сўради,— деди у.

— Ким?

— Граф Греффи. Эсингиздами, ўтган сафар келганингизда бу ерда бўлган чол-чи?

— У шу ердами?

— Ҳа, жияни билан. Мен унга сизнинг шу ердалигингизни айтдим. У сиз билан бильярд ўйнамоқчи.

— Қаерда у?

— Айлангани кетди.

— Ўзи қалай?

— Борган сари яшаряпти. Кеча тушлик олдидан шампан билан учта коктейль ичди.

— Бильярдни қалай ўйнаяпти?

— Яхши. Мени ютади. Унга сизнинг шу ерда эканлигингизни айтсам, у жуда суюнди. У билан ўйнайдиган одам йўқ.

Граф Греффи тўқсон тўртга кирганди. Соч-соқоллари оқариб кетган, ниҳоятда хушфёъл бу чол. Метгерниҳинг замондоши эди. У ҳам Австрия, ҳам Италия дипломатиясининг хизматида бўлган, унинг туғилган куни Милан киборлари ҳаётида бир воқеа каби ўтказилган эди. У юзга киришни орзу қилар, бильярдни ўзига ишониб енгил ўйнар, тўқсон тўртга кирган одам учун бу жуда ғаройиб кўринарди. Мен у билан бир пайтлар мавсум тугаган маҳалда Стрезага келиб қолганимда танишган, у билан бильярд ўйнаб шампан ичгандик. Менга бу жуда хуш ёқиб кетганди, у ўшанда менга олдиндан ўн беш очко бериб ютиб олганди.

— Унинг бу ерда эканлигини нега менга айтмадингиз?

- Едимдан кўтарилибди.
- Бу ерда яна ким бор?
- Бошқаларни сиз билмайсиз. Бутун меҳмонхонада фақат олти киши бор.
- Ҳозир нима қиляпсиз?
- Ҳеч нарса.
- Юринг, балиқ овлагани борамиз.
- Бирон соатга бўлса, майли.
- Юринг. Қармоқни олинг.

Бармен пальтосини кийиб олди ва биз йўлга тушдик. Қирғоққа тушиб қайиқ олдик-да, мен эшкак эшдим, бармен қўйруққа ўтирди, қармоқни ташлади. Қармоғи кўл хонбалиғини овлайдиган учида оғир чўки ва спиннери бўлган қармоқ эди. Биз қирғоқ ёқалаб кета бошладик, бармен вақт-вақти билан икки тортиб қўярди. Кўлнинг ичидан Стреза жуда ҳам ҳувиллаб кўринарди. Барглари тўкилиб, қуруқ оғочи қолган дарахтларнинг чўзилиб кетган қаторлари, каттакон меҳмонхоналар ва қулфлаб кетилган виллалар кўринарди. Мен Изола-Белла томонга бурилдим-да қайиқни қирғоқ бўйлаб олиб кета бошладим. Бу ердан қояларнинг кўл тагига чуқур кириб кетгани тиниқ сувда кўриниб турарди. Бир оз юргач, балиқчилар оролига томон бурилдим. Қуёш булутлар орасига кириб кетди, сув қоронғи, тиниқ ва жуда ҳам совуқ эди. Балиқ бир неча бор олдимизда айланиб юрди-ю, икки қармоғимиз бирон марта ҳам кимирламади.

Мен қирғоғига қайиқлар чиқариб қўйилган, балиқчилар тўр тузатишаётган оролга томон эшкак эшдим.

— Юринг, бирон нарса ичайлик.

— Юринг.

Мен қайиқни тош қирғоқда тўхтатдим. Бармен қармоқни сувдан чиқарди, уни қайиқ тагида ўради-да, спиннерни бортнинг четига қистириб қўйди. Мен тушиб қайиқни боғлаб қўйдим. Биз кичкина бир қаҳвахонага кириб, тахта столга ўтирдик, вермут сўрадик.

— Чарчадингизми?

— Йўқ.

— Қайтишда эшкакни мен оламан,— деди у.

— Мен эшкак эшишни яхши кўраман.

— Балки қармоқни сиз ташласангиз омадимиз келар.

— Майли.

— Айтинг-чи, урушда аҳвол қандай?

— Ёмон.

— Мен боролмайман. Мен худди граф Греффидай қариб қолганман.

— Балки ҳали сизга ҳам боришга тўғри келиб қолар.

— Келаси йили мендайларни чақиришади. Аммо мен бормайман.

— Бормай нима қиласиз?

— Чет элга кетаман. Мен урушга боришни истамайман. Мен бир марта урушда бўлганман, Абиссинияда. Етар. Нега сиз бордингиз?

— Билмайман. Аҳмоқлик.

— Яна ячамизми?

— Майли.

Қайтишда қайиқни бармен ҳайдади. Биз кўлдан Стрезанинг орқасига айланиб ўтдик, кейин орқага қайтдик, қирғоқ доим кўз ўнгимизда турди. Мен қармоқни ушлаб, айланаётган спиннернинг секин-секин қимирлашига қулоқ соларканман, ноябрь ойининг қорайиб қолган сувларига, кимсасиз соҳилга боқардим. Бармен кенг қулоч отиб эшкак эшар, қайиқ олға сапчиганда қармоқ таранг тортилди ва орқага силтади, мен торта бошладим, хонбалиқнинг оғирлигини сезиб турардим, кейин қармоқ яна тортилди. Хонбалиқ тушиб кетди.

— Оғирмиди?

— Анча оғир эди.

— Бир марта бир ўзим овлаётган эдим, қармоқни тишим билан ушлаб ўтиргандим, биттаси шундоғам тортиб қолса бўладими, нақ жағимни суғуриб олай деди.

— Энг яхшиси, оёққа боғлаб олиш керак,— дедим мен.— Унда тортганини ҳам биласиз, тишларингиз ҳам омон қолади.

Мен кўлимни сувга тикиб кўрдим. Сув жуда ҳам совуқ эди. Биз меҳмонхона қаршисига бориб қолгандик.

— Мен боришим керак,— деди бармен,— мен ўн бирга етиб боришим керак. *L'heure du cocktail.*¹

— Яхши.

Мен қармоқни чиқариб, уни икки учи кертиб қўйилган таёққа ўрадим. Бармен қайиқни тош деворнинг кичкина ўйиғига ўрнаштирди-да занжир солиб қулфлаб қўйди.

¹ Коктейль вақти (франц.).

— Яна тушгингиз келса,— деди у,— сизга калитни бериб тураман.

— Раҳмат.

Меҳмонхонага кўтарилиб барга кирдик. Эрталабдан туриб бошқа ичким келмади-да, ўз хонамга чиқиб кетдим. Оқсоч қиз эндигина йиғиштириб бўлган экан, Кэтрин эса, ҳали қайтмабди. Мен ўринга ётдим, калладан ҳар хил фикрларни қувишга ҳаракат қилдим.

Кэтрин қайтиб келгандан кейин яна ҳамма нарса ўз ўрнига тушди. Фергюсон пастда турибди, деди у. У биз билан нонушта қиларкан.

— Сен йўқ демаслигингни билардим,— деди Кэтрин.

— Майли,— дедим.

— Нима қилди, жоним?

— Билмадим.

— Мен биламан. Нима қилишингни билмагансан. Сенинг мендан ўзга ҳеч киминг йўқ, мен бўлса, кетиб қолдим.

— Сен ҳақсан.

— Кечир мени, жоним. Бирдан атрофингда ҳеч ким қолмаса, жуда ҳам ёмон бўлади, биламан.

— Доим шовқин-суронда, одамлар ичида яшаб келганман,— дедим.— Энди ёнимда сен бўлмасанг, ҳамма ёқ ҳувиллаб қолади.

— Мен доим ёнингдаман, жоним. Мен фақат икки соатгагина кетгандим. Бирон иш билан машғул бўлсанг-микин?

— Мен бармен билан балиқ овлагани боргандим.

— Яхши бўлдимми?

— Ҳа.

— Мен йўқлигимда мени ўйлама.

— Фронгда юрганымда шундай қилардим. Лекин у ерда қиладиган ишинг бошингдан ошиб ётади.

— Истеъфога чиққан Отелло,— деди у ҳазиломуз.

— Отелло ҳабаш эди,— дедим мен.— Бундан ташқари мен рашкчи эмасман. Фақат мен сени шундай севаманки, дунёда сендан бошқа ҳеч нарса кўзимга кўринмайди.

— Хўп, энди яхши бола бўлиб, Фергюсон билан хушмуомалада бўлгин.

— Мен доим Фергюсонга хушмуомалада бўлиб келганман, фақат ўзи гапни қарғашдан бошламаса бўлгани.

Яхши муомала қил. Уйлаб кўр, биз кўп нарсага
этишимиз, унинг эса, ҳеч нарсаси йўқ.

— У биздай бўлишига ишонмайман.

Сен, жоним, ҳеч нарсани билмайсан, яна ақлли
биласан.

— Унга ёмон гапирмайман.

— Шундай бўлсин, жоним. Қандай яхшисан.

— Лекин кейин у қолмайди, а?

— Йўқ. Мен уни жўнатиб юбораман.

— Яна шу ерга қайтиб келамиз, а?

— Албатта. Бўлмасам-чи?

Биз Фергюсон билан нонушта қилгани пастга туш-
дик. Унга меҳмонхона билан ҳашаматли ресторан қат-
тиқ таъсир қилди. Биз яхшилаб нонушта қилдик, икки
шиша капри ичдик. Ресторанга граф Греффи кириб
келди, у бизга бош эгиб қўйди, ёнида жияни бор эди,
кўринишдан менинг бувимга ўхшаб кетарди. Мен у ҳақ-
да Кэтрин билан Фергюсонга ҳикоя қилиб бердим, Фер-
гюсон қаттиқ таъсирланди. Меҳмонхона каттакон, ҳа-
шамдор, кимсасиз бўлса ҳам, лекин овқатлари тотли,
виноси ёқимли эди, охирида ҳаммамизнинг кайфиятимиз
бир қадар кўтарилди. Кэтриннинг вақти чоғ эди. У бах-
тиёр эди. Фергюсон жуда очилиб кетди. Ўзимнинг ҳам
руҳим кўтарилди. Нонуштадан кейин Фергюсон ўз меҳ-
монхонасига қайтди. Мен нонуштадан кейин бир оз дам
олмоқчиман, деди у.

Кечқурун кимдир эшигимизни тақиллатди.

— Ким у?

— Граф Греффи бильярд ўйнамасмикинлар деб сў-
раяптилар.

Мен соатга қарадим; уни қўлимдан олиб, ёстиқнинг
тагига тиқиб қўйган эди.

— Бориш шартми, жоним? — шивирлади Кэт-
рин.

— Бормасам бўлмайдиганга ўхшайди.— Соат тўрт-
дан ўн беш минут ўтганди. Мен баланд овоз билан де-
дим: — Граф Греффига айтингки, мен бильярдхонада
соат бешда бўламан.

Ун бешта кам бешда Кэтринни ўпдим-да, кийингани
ваннага ўтдим. Галстугимни тақиб ойнага қарарканман,
ўзимни кишилик кийимда яна ғалати сездим. Яна кўй-
лак билан пайпоқ олмасам бўлмас экан деб қўйдим.

— Қачон келасан?— сўради Кэтрин. У тўшақда

жуда ҳам чиройли эди.— Менга тароқ билан чўткани олиб бер-чи.

У бошини бир томонга қийшайтириб сочларини тараркан, бутун сочлари бир томонга сочилиб тушди. Ташқарига қоронғи тушиб келмоқда эди, тўшакнинг бош томонидаги чироқнинг нури унинг сочларига, бўйнига, елкаларига тўкиларди. Мен бориб унинг тароқли қўлини четга қайирдим, шунда унинг боши ёстиққа тегди, уни ўпдим. Унинг бўйнилари, елкаларидан ўпдим. Уни шундай қаттиқ севардимки, бошим айланмоқда эди.

— Боргим келмаяпти.

— Мен ҳам боришингни истамайман.

— Унда бормайман.

— Йўқ. Бор. Узоқ кетмайсан-ку. Кейин қайтиб келасан.

— Биз шу ерда овқатланамиз.

— Бор, тезроқ қайтиб кел.

Граф Греффи бильярдхонада экан. У турли зарбларни синаб кўрар, бильярд тепасига тушиб турган чироқ шуъласида ўзи увоққина бўлиб кўринарди. Сал нарироқда, қоронғи бурчакдаги столчада ичига муз солинган кумуш пақирча бўлиб, ундан икки шиша шампаннинг бўйни чиқиб турарди. Киришим билан граф Греффи қадини тиклади ва менга пешвоз юрди. У менга қўлини узатди.

— Сизни бу ерда кўрганимдан жуда хурсандман. Илтифот қилиб мен билан ўйнагани келибсиз.

— Мени ўйинга таклиф қилиб илтифот кўрсатганингиздан бошим осмонга етди.

— Соғлигингиз қалай? Сиз Изонцода яраланибсиз деб эшитгандим. Бутунлай шифо топиб кетдингизми?

— Соғлиғим яхши. Ўзингиз тузукмисиз?

— О, мен доим соғман. Лекин қариб қоляпман. Қарилик аломатларини сезяпман.

— Бунга одамнинг ишонгиси келмайди.

— Ҳа. Мана сизга бир мисол. Менга ҳозир бошқа тилда гапиришдан кўра италян тилида сўзлаш осонроқ. Мен ўзимни мажбур қиламан, лекин толиққан маҳалларимда менга барибир италянча гапириш енгилроқ кўринади. Шунга қараганда қариб қолаётиман шекилли.

Италянча гаплашаверамиз. Мен ҳам бир оз чарчаганман.

О, агар чарчаган бўлсангиз, сизга инглизча гапирини қулайроқ бўлади.

— Америка тилида.

— Ҳа. Америка тилида. Марҳамат, Америка тилида гапиринг. У шундай бир жозибали тилки...

— Мен ҳозир америкаликлар билан деярли кўришганим қўйганман.

— Сиз афтидан уларсиз жуда зериксангиз керак. Ватандошларинг бўлмаса, жуда зерикларли бўлади ва айниқса, ватандош қизлар бўлмаса. Мен буни ўз тажрибамдан биламан. Хўп, ўйнаймизми ёки қаттиқ чарчаганмисиз?

— Мен чарчаганим йўқ. Мен буни ҳазиллашиб айтдим. Менга олдиндан қанча очко берасиз?

— Сиз кўп ўйнаб турдингизми?

— Ҳеч ўйнаганим йўқ.

— Сиз жуда яхши ўйнайсиз. Ун очко?

— Сиз мени мақтаб юборяпсиз.

— Ун беш?

— Бу жуда ҳам антиқа бўларди-ю, лекин сиз мени барибир ютасиз.

— Пул тикиб ўйнаймизми? Сиз доим пул тикиб ўйнашни маъқул кўрадингиз.

— Маъқул.

— Балли. Мен сизга ўн саккиз очко бераман ҳар очкога бир франкдан тикиб ўйнаймиз.

У партияни жуда ҳам чиройли бошлади, менга олдиндан шунча очко берганига қарамасдан ўйин яримлаб қолгандагина тўрт очкога ошиб улгурган эдим. Граф Греффи қўнғироқ чалиб барменни чақирди.

— Марҳамат қилиб бизга бир шишани очиб берсангиз,— деди у. Кейин менга деди:— Кўнгиш ҳушига бир стакандан ичайлик.

Вино муздеккина экан, жуда қуруқ ва яхши эди.

— Италянча гаплашамиз. Сиз қарши эмасмисиз? Мен унга жуда ўрганиб қолдим.

Биз соққаларни ҳайдаб вино ичар, италянчада суҳбатлашардик, лекин умуман олганда, ўйинга кўпроқ чалғиб, гапга камроқ аҳамият берардик. Граф Греффи юз очко урди, мен фақат тўқсон тўрт очко ололдим, холос. У кулимсираб, елкамга қоқиб қўйди.

— Энди икинчи шишани очамиз ва сиз менга уруш ҳақида гапириб берасиз.— У менинг ўтиришимни кутди.

— Бошқа бирон нарса ҳақида гаплашсак бўлмайди-ми?— дедим.

— Сиз бу ҳақда гапиришни истамайсизми? Яхши. Кейинги пайтларда нималарни ўқидингиз?

— Ҳеч нарса,— дедим.— Кейинги пайтларда ўтмаслашиб қолдимми деб кўрқаман.

— Йўқ. Лекин ўқишингиз керак.

— Уруш даврида нималар чиқди?

— Биз французнинг, Барбюснинг «Lefeu¹» деган китоби чиқди. Яна «Мистер Бритлинг ҳаммасини кўради» чиқди.

— Бу ёлгон.

— Нима ёлгон?

— У ҳаммасини кўрмайди. Бу китоблар бизнинг госпиталимизда бор эди.

— Уқиган эканисиз-ку, ўқимадим дейсиз.

— Яхши нарса ўқимадим.

— Менимча «Мистер Бритлинг»да инглиз буржуазиясининг қалби жуда яхши кўрсатиб берилган.

— Мен қалб нималигини билмайман.

— Бечора. Ҳеч ким билмайди қалб нима деганини. Сиз — стоуап²мисиз?

— Фақат кечаси.

Граф Греффи кулимсиради ва стаканини қўлида айлантирди.

— Мен ёшим қайтгач, художўй бўлиб қоламан, деб ўйлагандим, лекин нима учундир бундай бўлмади,— деди у.— Афсус.

— Сиз ўлгандан кейин қолишни истармидингиз?— дедим ва шу заҳоти ўлимдан гапирганим учун тилимни тишлаб қолдим. Лекин у бу сўздан ранжигани йўқ.

— Гап қандай қолишда. Бу ҳаёт жуда ширин. Мен асрларча яшашни истардим.— У жилмайди.— Бунга эришай деб қолдим.

Биз чуқур чарм креслоларда ўтирар, ўртамизда қадаҳлар ва кумуш пақирчада шампан қўйилган столча турарди.

¹ Ут (франц.)

² Диндормисиз? (франц.)

— Агар менинг ёшимга етсангиз, дунёдаги кўл нарсалар сизга ғалати бўлиб кўринади.

— Сиз қариганга ўхшамайсиз.

— Тан қарияпти. Баъзан бармоқларим бўрнинг бир учи учиб тушгандай, учиб кетадиганга ўхшайди. Руҳим эса қаримайди, ақлим ҳам кўпаяётгани йўқ.

— Сиз доносиз.

— Қарилар доно бўлади деган гап — янглиш гап. Қарилар доно эмас. Улар эҳтиёткор бўлишади, холос.

— Эҳтимол, шунинг ўзи донолик бўлса керак.

— Бу анчайин ёқимсиз донолик. Сиз ҳаммадан кўра нимани қадрлайсиз?

— Суюкли аёлни.

— Мана мен ҳам шундай. Бу — донолик эмас. Ҳаётни қадрлайсизми?

— Ҳа.

— Мен ҳам. Чунки менинг шундан бошқа нарсам йўқ. Яна туғилган кунларимни сийлайман, — кулди у. — Сиз мenden кўра догороқ бўлсангиз керак. Сиз ўз туғилган кунингизни байрам қилмайсиз.

— Сиз уруш ҳақида аслида қандай фикрдасиз? — сўрадим мен.

— У жуда беҳуда нарса, деб ўйлайман.

— Қим уни ютиб чиқади?

— Италиялар.

— Нега?

— Улар анча навқирон миллат.

— Урушда навқирон миллатлар ғалаба қилишади-ми?

— Маълум бир даврда улар бунга қодир бўладилар.

— Кейин улар қари миллатга айланадилар.

— Сиз яна доно эмасман, деб ўтирибсиз.

— Жон болам, бу — донолик эмас. Бу — беписандлик.

— Менга қолса, бу зўр донолик.

— Унчалик эмас. Сизга бунинг аксини исботлайдиган мисоллар келтиришим мумкин эди. Лекин у ёмон айтилмаган. Биз ҳамма шампанни ичиб қўйдикми?

— Деярли.

— Балки яна ичармиз? Кейин мен қайта кийингани бораман.

— Бошқа ичмай қўя қолайлик.

— Сиз чиндан ҳам истамайсизми?

— Ҳа.

У турди.

— Сизга кўп бахт, кўп омад, кўп, кўп сиҳат-саломатлик тилайман.

— Ташаккур. Мен эса, сизга бир аср умр тилайман.

— Ташаккур. Шунга интиляпман. Агар бирон сабаб билан бир куни художўй бўлиб қолсангиз, мен ўлганимда икки оғиз фотиҳа ўқиб қўйинг. Мен бир қанча дўстларимдан шуни илтимос қилдим. Ўзим художўй бўлман дедим, қўлимдан келмади.

Менга у маъносиз жилмайгандай туюлди, лекин аниқ кўрганим йўқ. У ғоятда қари эди, юзларини ажинлар босган, кулганида шунчалик кўп ажинлари иштирок этардики, маъносини англаб етиш қийин эди.

— Мен эҳтимол, жуда худсўй бўлиб қолсам керак,— дедим мен.— Нима бўлганда ҳам мен сиз учун ибодат қиламан.

— Мен ҳар доим художўй бўлсам керак деб кутгандим. Менинг оиламда кўпчилик художўй бўлиб, сўнг ўларди. Лекин нимагадир бундай бўлмади.

— Ҳали жуда ҳам эрта.

— Балки жуда кеч бўлгандир. Балки, мен диндор бўлиш ҳиссиётини йўқотиб қўйгандирман.

— Менда у фақат кечаси пайдо бўлади.

— Лекин сиз яхши кўрасиз. Бу ҳам диний туйғу эканлигини унутманг.

— Ростданми?

— Албатта.— У бильярдга томон бир қадам ташлади.— Мен билан ўйнаб катта илтифот кўрсатдингиз.

— Менинг ҳам бундан бошим осмонга етди.

— Юринг, тепага бирга чиқамиз.

Уттиз олтинчи боб

Кечаси момақалди роқ бўлди, мен ёмғир дераза ойналарига шатирлатиб ураётганини эшитдим. Очiq деразадан сув оқиб тушмоқда эди. Кимдир эшикни тақиллатди. Мен Кэтринни уйғотиб юбормаслик учун эшикка оҳиста бордим. Эшикни очдим. Бармен экан. У пальто кийиб олган, қўлида ҳўл шляпасини ушлаб турарди.

— Сиз билан гаплашишим керак, tenente.

— Нима гап?

— Жуда жиддий иш.

Мен орқамга қарадим. Хона ичи қоронғи эди. Дераза тагида ёмғир суви кўлмак бўлиб қолганини кўрдим.— Киринг,— дедим мен. Қўлидан ушлаб ваннахонага олиб кирдим-да, эшикни ёпиб чироқни ёқдим. Мен ваннанинг четига ўтирдим.

— Нима гап, Эмилио? Бошингизга бирон иш тушди-ми?

— Йўқ. Гап сизнинг ҳақингизда, tenente

— Шундай денг?

— Эрталаб сизни қамагани келишади.

— Шундай денг?

— Мен сизга айтгани келдим. Мен шаҳарда бўлган эдим, қаҳвахонада эшитиб қолдим.

— Тушунарли.

У қаршимда ҳўл пальтода, қўлида ҳўл шляпасини ушлаб турарди. Жим бўлиб қолди.

— Мени нимага қамашмоқчи экан?

— Уруш билан боғлиққа ўхшайди.

— Нималигини биласизми?

— Йўқ. Лекин мен аввал сизни бу ерда офицер кийимида кўргандим, энди эса, сиз кишилик кийим кийиб келдингиз. Анов чекинишдан кейин улар дуч келган одамни қамашга ҳам тайёрлар.

Бир дақиқа ўйланиб қолдим.

— Соат нечада келишмоқчи экан?

— Эрталаб. Соатини аниқ билмайман.

— Сиз қандай маслаҳат берасиз?

У шляпасини раковина ичига қўйди. Шляпа ҳўл бўлганидан суви муттасил полга оқиб тушаётган эди.

— Агар ўзингизга ишонсангиз, кўрқадиган жойи йўқ. Лекин қамоққа тушиш кимга ёқади дейсиз. Айниқса, ҳозир.

— Мен қамоққа тушишни истамайман.

— Унда Швейцарияга кетинг.

— Қандай қилиб?

— Менинг қайиғимда.

— Кўлда бўрон бўляпти,— дедим.

— Бўрон ўтиб кетди. Тўлқин бор, лекин сиз эплайсиз.

— Қачон кетишимиз керак?

— Ҳозир. Улар эрта шаҳарда келишлари мумкин.

— Нарсаларимизни нима қиламан?

— Йиғиштирип. Хонимнингиз ҳам кийинкилар. Юкларни мен тўғрилайман.

— Сиз қаерда бўласиз?

— Шу ерда кутаман. Мени коридорда кўрсалар, бўлмайди.

Эшикни очдим, кейин ёпиб ётоққа кирдим. Кэтрин уйғонган эди.

— Нима гап, жоним?

— Ҳеч нарса. Кэт,— дедим мен.— Ҳозир кийиниб, қайнқда Швейцарияга кетишни истайсанми?

— Сен истайсанми?

— Йўқ,— дедим мен.— Мен яна ўринга ётишни истайман.

— Нима бўлди?

— Барменнинг айтишича, эрталаб мени қамоққа олгани келишармиш.

— Барменнинг ақли жойидами?

— Ҳа.

— Унда тезроқ бўла қол, жоним, кийин, ҳозироқ кетамиз.— У тўшакнинг четига ўтирди. Унинг ҳали уйқуси қочмаганди.— Ваннадаги ўша барменми?

— Ҳа.

— Унда мен ювиниб ўтирмайман. Жоним, менга қарамай тур, дарров кийиниб оламан.

У тунги кўйлагини ечаётганда унинг оппоқ елкасини кўрдим, кейин у қарама дегани учун орқамни ўгириб турдим. У энди тўлиша бошлаган, шунинг учун унга қарашимни истамасди. Мен ташқарида ёмғирнинг шовқинини эшитиб кийиндим. Юкларимиз деярли йўқ эди.

— Агар керак бўлса, менинг чамадонимда ҳали жой кўп, Кэт.

— Ҳаммасини жойлаб бўлдим,— деди Кэт.— Жоним, мен жуда ҳам тентакман, лекин нега бармен ваннада ўтирибди?

— Чшшш, у юкларимизни пастга олиб тушгани кутиб ўтирибди.

— Мунча яхши!

— У менинг эски оғайним,— дедим мен.— Бир марта унга ўралган тамаки юборишимга сал қолган.

Деразадан зимистонлиққа қарадим. Кўл кўринмас, зимистон тун ва ёмғир, лекин шамол тўхтаганди.

— Мен бўлдим, жоним,— деди Кэтрин.

— Яхши.— Мен ваннанинг эшиги тагига келдим.—

Мана чамадонлар, Эмилио,— дедим. Бармен иккалә чамадонни олди.

— Бизга ёрдам бермоқчи бўлибсиз, ҳимматли экансиз,— деди Кэтрин.

— Арзимаиди, леди,— деди бармен.— Мен сизларга ёрдам бераётганимдан хурсандман, лекин бошим гавғога қолмаса деб қўрқаман. Менга қаранг,— деди у менга, мен орқа зинадан юкларни тўғри қайиқ олдига олиб бораман. Сизлар худди айлангани чиққандай бемалол чиқиб боринглар.

— Сайр қилса арзийдиган тун,— деди Кэтрин.

— Бевош кеча, нимасини айтасиз.

— Яхшиям зонтигим бор экан-а — деди Кэтрин.

Биз йўлакдан ўтиб, пояндоз тўшалган кенг зинадан пастга тушдик. Пастда, ўзининг эшик олдидаги ҳужра-сида портъе ўтирган экан.

Бизни кўриб жуда ҳайрон бўлди.

— Сиз эшикка чиқмоқчимисиз, сэр?— сўради у.

— Ҳа,— дедим. — Биз шамолда кўлни кўрмоқчимиз.

— Сизнинг зонтигингиз йўқми, сэр?

— Йўқ,— дедим.— Менинг пальтомдан сув ўтмайди.

У гапимга ишонмай қаради.— Мен сизга зонт берман, сэр,— деди у. У бориб каттакон зонт олиб келди.— Бир оз каттароқ, сэр,— деди у. Мен унга ўн лир бердим.— О, жуда сахий экансиз, сэр. Минг раҳмат,— деди у.

У бизга эшикларни очиб берди ва биз ёмғирга чиқдик. У Кэтринга жилмайди, Кэтрин ҳам унга жилмайди.— Ташқарида, шамолда узоқ қолиб кетманглар,— деди у.— Ивиб кетасиз, сэр ва леди.— У кичик портъе эди, шунинг учун инглизча гапирганда ҳали мактаб болаларига ўхшаб гапирарди.

— Биз тезда қайтамиз,— дедим.

Биз каттакон зонт остида йўлқадан бордик, кейин шалаббо, қоп-қоронғи боғ билан йўлга чиқдик, йўлдан четларига буталар экилган қирғоқ бўйи хиёбонга ўтдик. Энди шамол қирғоқ томондан эсарди. Бу рутубатли, совуқ шамол эди, мен тоғларда қор ёғаётганини билардим. Биз қирғоққа боғлаб қўйилган қайиқлар олдидан ўтиб, барменнинг қайиғи турган ерга келдик. Сув қоядан ҳам қорароқ эди. Бармен дарахтлар орқасидан чиқиб келди.

— Чамадонлар қайиқда,— деди у.

— Мен сизга қайиқнинг пулини бермоқчи эдим,— дедим.

— Қанча пулингиз бор?

— Унча кўп эмас.

— Пулни менга кейин юборасиз. Шундай қилсак, яхши бўлади.

— Қанча?

— Узингиз биласиз.

— Менга қанчалигини аниқ айтинг.

— Агар яхши етиб борсангиз, менга беш юз франк юборинг. Агар омон-эсон етиб борсангиз, бу сизга унча оғир тушмайди.

— Яхши.

— Манави сандвичлар.— У менга тутунча узатди.— Барда бори шу экан. Манави эса бир шиша коньяк билан бир шиша вино.

Мен буларни ўз чамадонимга солиб олдим.— Ҳеч бўлмаса, шуларнинг ҳақини олинг мендан.

— Яхши, менга эллик лир беринг.

Унга пулни бердим.— Яхши коньяк,— деди у.— Бемалол хонимга ҳам берсангиз бўлади. У киши қайиққа ўтириб олсинлар энди.

У тош қирғоқда дам кўтарилиб, дам тушиб турган қайиқни ушлаб турди, мен Кэтринни қайиққа ўтқиздим. У қуйруққа ўтирди-да, плашига ўралиб олди.

— Сиз қаерга боришни биласизми?

— Доим шимолга қараб юриш керак.

— Қандай боришни-чи?

— Луинога.

— Луинога, Коннеро, Каннобио, Транцанога, Бриссагога борганда Швейцарияда бўласиз. Сиз Монте-Тамарадан ўтишингиз керак.

— Ҳозир соат неча?— сўради Кэтрин.

— Энди ўн бир бўлди,— дедим.

— Агар тинмай юрсангиз, эрталаб соат еттиларда у ерда бўласиз.

— Шунча узоқми?

— Қирқ йкки чақирим.

— Адашмасак бўлгани. Бунақа ҳавода компас керак.

— Йўқ. Изола-Беллага юринг. Сўнг Изола-Мадредан ўтганингиздан кейин шамол эсан томонга боринг.

Шамол сизни Палланцага олиб боради. Сиз чироқларни кўрасиз. Кейин қирғоқ бўйлаб ҳайданг.

— Шамол ўзгариб қолиши мумкин.

— Йўқ,— деди у.— Бу шамол уч кун эсиб туради. У тўғри Маттаронедан эсяпти. Анави ерда сувни селиб ташлаш учун тунуқа бор.

— Қайиғингизнинг жуда бўлмаса бир озроқ ҳақини олинг.

— Йўқ, мен таваккал қилмоқчиман. Агар етиб борсангиз, менга тўла баҳосини тўлайсиз.

— Майли ундай бўлса.

— Шояд чўкмасдан етиб борсангиз.

— Шояд.

— Шамолга қараб бораверинг.

— Хўп.— Мен қайиққа сакрадим.

— Сиз номернинг пулини қолдирдингизми?

— Ҳа. Стол устида, конвертда.

— Яхши қилибсиз. Оқ йўл.

— Хайр энди. Катта раҳмат.

— Агар чўкиб кетсангиз, ҳаммаси арзимаёди.

— Нима деяпти?— сўради Кэтрин.

— Яхши етиб олинглар деяпти.

— Ўзингиз ҳам яхши қолинг,— деди Кэтрин.— Катта, катта раҳмат сизга.

— Бўлдингизларми?

— Ҳа.

У эгилиб қайиқни қирғоқдан итариб юборди. Мен эшакни сувга ботирдим, кейин унга қўлимни силкидим. Жавоб ўрнига у эҳтиёт бўлинглар деган ишорани қилди. Мен меҳмонхона чироқларини кўрдим ва у кўздан йўқолгунча тўғрига эшакка солиб боравердим. Кўл денгиздай ғалаёнли эди, лекин биз шамолга қараб борардик.

Уттиз еттинчи боб

Мен қоронғида эшакни шамол доим юзимга урилиб турадиган қилиб эшиб бордим. Емғир тинган, фақат онда-сонда шамол билан одамнинг афти башарасига бир селпиб, сепалаб ўтарди. Мен қуйруқда ўтирган Кэтринни кўриб турардим, лекин эшак тушаётганда сувни кўрмасдим. Эшаклар жуда узун эди, лекин тасма билан маҳкамлаб қўйилмаганди. Мен эшакларни сувга ботирар, уларни олд томонга олиб борар, сувдан чиқа-

рар, яна сувга олиб борар, яна ботирар, иложи борича энгил бошқаришга ҳаракат қилардим. Эшкакларни шамол бизга қараб эсаётганидан сувга ётигроқ қилиб ботиришга интилардим. Қўлларим қавариб кетажagini билар, лекин қаварса ҳам сал кейинроқ бориб қаваришини истардим. Қайиқ энгил эди, эшкакка яхши бўйсунарди. Тим қора сувдан уни олға суриб кетмоқда эдим. Ҳеч нарсани кўриб бўлмас, лекин мен тез орада Палланцага етиб қолармиз деб умид қилардим.

Барибир Палланцани кўролмадик. Шамол жанубдан эсар ва биз қоронғида Палланца бурнидан ўтиб унинг чироқларини кўрмай қолибмиз. Ниҳоят, йироқларда — деярли қирғоқнинг нақ ўзида қандайдир чироқлар кўринди, бу Интра эди. Аммо биз анчагача ҳеч қандай чироқларни, қирғоқни кўрмадик, қоронғида шитоб билан тўлқинларда сирпаниб олға босавердик. Баъзан тўлқин қайиғимизни баландга кўтариб юборар, мен эшкакларни ҳавода силкитардим. Қўл ҳамон тўпалон қилар, лекин мен эшкак уришдан тўхтамасдим, бир маҳал қирғоқдан туртиб чиққан қояга урилиб чил-парчин бўлиб кетишимизга оз қолди; тўлқинлар қояга урилиб юксакка сапчиб кўтарилар, сўнг пастга шалдираб тушарди. Мен ўнг қўлимдаги эшкакка қаттиқ зўр бердим, айна чоқда чап эшкак билан орқага тисарилдим ва омон-эсон соҳилдан йироқлашиб кетдик; қоя кўздан йўқолди, биз яна кўлдан сузиб кетдик.

— Биз у томонга ўтиб олдик, — дедим Кэтринга.

— Биз ҳали Палланцани кўришимиз керак эди-ку?

— У Палланца бурнининг ортида қолди.

— Узинг чарчамадингми, жоним?

— Унчамас.

— Бирпасга ўрин алмаша қолайлик.

— Нега? Керакмас.

— Бечора Фергюсон! — деди Кэтрин. — Эрталаб меҳмонхонага келса, биз йўқмиз.

— Бунинг ташвиш қиладиган жойи йўқ, — дедим. — Божхона кўриқчилари кўрмасдан, қоронғида Швейцарияга етиб олсак, бўлгани.

— Узоқми ҳали?

— Ўттиз километрча.

Туни билан қўлим эшкакдан бўшамасди. Қафтларим шу қадар шилиниб кетдики, эшкакни базўр ушлаб бо-

турдим. Бир неча марта соҳилга урилиб кетай дедик. Мен адашиб кетмай, вақт ўтмасин деб соҳил яқинидан кетаётгандим. Баъзан биз қирғоққа шунчалар яқин борар эдикки, соҳил ёқалаб кетган йўлни, йўл бўйидаги дарахтларни ва орқадаги тоғларни кўрардик. Емғир тинди ва шамол булутларни ҳайдаб юборган эди, ой чиқди, мен айланиб қараб, қорайиб турган узунчоқ Кас-таньола бурнини, оқ ёлли кўлни, ой нурида ётган узоқ қорли тоғ чўққиларини кўрдим. Кейин осмонни яна булут буркаб олди, кўл ҳам, тоғлар ҳам ғойиб бўлди, лекин энди илгаригига қараганда анча ёруғроқ эди, қирғоқ ҳам кўриниб турарди. Кўринганда ҳам жуда равшан кўринар, шунинг учун Палланца йўлида агар божхона соқчилари юрган бўлса, кўриб қолмасинлар деб, қайиқни нарироққа олиб кетдим. Ой яна бир марта чиққанда биз соҳил томонда тоғ ён бағирларидаги виллаларни ва дарахтлар оралаб чўзилиб кетган оппоқ йўлни кўрдик. Мен тинмай эшкак эшиб бормоқда эдим.

Кўл кенгайиб кетгандай бўлди ва кўлнинг нариги бетида чироқлар кўринди, бу эҳтимол Луино эди. Мен тоғлар орасида ханжардек тилинган дарани кўриб, Луино шу бўлса керак деб ўйладим. Ундоқ бўлса, биз анча тез юриб бораётган бўламиз. Мен эшкакларни қайиққа тортиб олдим-да, елкам билан узала тушиб ётдим. Мен жуда, жуда чарчадим. Қўлларим, куракларим, елкаларим зирқираб оғрир, кафтларим шилиниб кетганди.

— Агар зонтни очсак, қандоқ бўларкин?— деди Кэтрин.— Шамол унга тегиб, қайиқни тез ҳайдаб кетган бўларди.

— Ушлаб тура олармикансан?

— Ҳаракат қиламан.

— Манави эшкакни қўлтиғингга олгин, уни бортга қисиб туриб бошқариб бор. Мен зонтни ушлаб кетаман.

Қуйруққа ўтиб эшкакни қандай ушлаш кераклигини унга кўрсатдим. Мен қайиқнинг бурнига рўбарў ўтириб, портъе берган каттакон зонтни олиб, очдим. У шарақлаб очилди. Мен унинг бандига ўтириб олганча, икки чеккасидан ушлаб олдим. Шамол унга қараб қаттиқ урила бошлади, унинг четига маҳкам ёпишиб олган ҳолда қайиқни учуриб олиб кетаётганини сезиб турдим. Зонт қўлимдан чиқиб кетай-чиқиб кетай дерди. Қайиқ ғоятда тез елиб бормоқдайди.

— Учиб кетаямиз,— деди Кэтрин. Мен зонтнинг сим-

ларидан бошиқа нарсини кўрмасдим. Зонт қаттиқ тортқилаб, юлқинлар, мен у билан бирга олға бораётганимизни ҳис қилиб турардим. Оёқларимни қаттиқ тираб олдим, унги янида қаттиқроқ ёпишиб олдим, кейин бир нарса чарсиллаб кетди; симлардан бири манглаймга келиб урилганди, мен зонтининг шамолда букилиб кетаётган тепасини ушлаб олмоқчи эдим, шу маҳал ҳаммаси шарақ этиб тескари бўлиб кетган ва ҳозиргина шамол тўлиб турган елкан ўрнида шалвираган латтапутталару, мен ушлаб ўтирган бандигина қолди. Бандининг илмоғини қайиқ ўриндигидан ажратиб олдим-да, зонти қайиқнинг тагига қўйиб, эшкакни олиш учун Кэтриннинг ёнига сурилдим. У хахолаб куларди. У менинги қўлимдан ушлаб олди-да, хахолашда давом этди.

— Сенга нима бўлди?— Унинг қўлидан эшкакни олдим.

— Сен анави нарса билан шундоғам кулгили кўридингки.

— Қизиқ бўлдимми?

— Жаҳлинг чиқмасин, жоним. Бирам кулгили бўлди. Сен жуда ҳам кенгайиб кетгандай бўлдинг, яна зонт четларини шунақаям жоининги бериб қисиб олдингки...— Кулавериб унинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Қани йўлга тушайлик бўлмаса.

— Дамингни ол, коньяк ичиб ол. Шунақанги ажойиб кеча бўляптики, анча йўлни босиб ҳам қўйдик.

— Қайиқни тўлқинга кўндаланг қилиб қўйиш керак.

— Мен шишани олиб бераман. Кейин сен бир оз дамнингни ол.

Мен эшкакни кўтардим ва биз тўлқинларда чайқала бошладик. Кэтрин чамадонни очди. У коньяк шишасини узатди. Мен пакким билан тиқинини чиқардим-да, қониб ичдим. Жуда ўткир коньяк экан, бутун баданимга ўт югурди, қизидим ва кайфиятим кўтарилди.

— Яхши коньяк,— дедим. Ой яна булутлар орасига яширинди, бироқ қирғоқ кўриниб турарди. Олдинда кўл ичига анча кириб келган стрелка бор эди.

— Совқотмадингми, Кэт?

— Йўқ, яхшиман. Фақат оёқларим бир оз увишиб қолди.

— Қайиқнинг тагидаги сувларни сепиб ташла, кейин оёғингни узатиб ўтирасан.

Мен яна қайиқни ҳайдаб кетдим, эшкакнинг ғирчиллагани, тунука идишнинг қайиқ тагига тегиб тақирлагани эшитилди.

— Қўлингдагини менга бериб тур,— дедим.— Сув ичгим келяпти.

— У жудаям ифлос.

— Ҳечқиси йўқ. Чайиб ташлайман.

Мен Кэтрин идишни сувда чайқаётганини эшитдим. Кейин у менга сув тўлдириб узатди. Коньякдан кейин томоғим қақраб кетганди, сув шу қадар муздай эдики, тишларим сирқираб кетди. Мен соҳилга қарадим. Биз стрелкага яқинлашиб бормоқда эдик. Олдинда, кўрфаз томонда чироқлар кўринди.

— Раҳмат,— дедим ва унга идишни қайтариб бердим.

— Марҳамат қилсинлар,— деди Кэтрин.— Таъблари яна хохламайдими?

— Сен бирон нарса еб олсанг бўларди.

— Йўқ. Ҳали очқаганим йўқ. Овқатни қорин энг очадиган пайтга сақлаб қўямиз.

— Майли.

Узоқдан стрелка бўлиб кўринган нарса узунчоқ қояли бурун экан. Мен уни айланиб ўтиш учун қайиқни кўлнинг ўртасига бурдим. Кўл бу ерда анча тор эди. Яна ой чиқди, агар, *guardia di Finanza*¹ соҳилдан кузатиб турган бўлса, улар сувда қорайиб турган бизнинг қайиғимизни кўрган бўлардилар.

— Қалайсан, Кэт?

— Жуда яхши. Қаерга келдик?

— Етишимизга саккиз чақиримча қолган бўлса керак.

— Бечорагинам. Ҳали яна шунча ҳайдайсанми. Тирикмисан ўзинг?

— Тирикдай. Дурустман фақат кафтларим шилиниб кетди.

Биз ҳамма вақт шимолга қараб юрдик. Унг соҳилдаги тоғ тизмалари тугади, нишаблик қуйига, паст қирғоқ бўйига олиб тушарди, бу ерда менинг ҳисобимча Каннобио бўлиши керак эди. Мен энди қирғоқдан хийла узоқда юрмоқда эдим, чунки бу ерларда *guardia* билан учрашиб қолиш хавфи кўпроқ эди. Олдинда бошқа қир-

¹ Божхона соқчилари (итал.).

ғоқда гумбазга ўхшаш баланд тоғ турарди. Мен чарчадим. Яна озгина қолганди, лекин кучинг қолмаганда озгина масофа ҳам йироқ бўлиб кўринади. Шу тоғдан ўтиб, камида яна беш чақирим кўлни босиб ўтсак, Швейцария сувларига етган бўлардик. Ой яна бота бошлади, у ботмасдан олдин осмонни қуюқ булут ўраб олди ва жуда ҳам қоронғи бўлиб кетди. Мен қирғоқдан узоқроққа кетиб вақт-вақти билан эшкакни шамол урадиган қилиб кўтариб нафас ростлардим.

— Менга бер, озгина ҳайдаб борай,— деди Кэтрин.

— Сенга мумкин эмасдир дейман.

— Бўлмаган гап. Бу менга ҳатто фойдали ҳам. Оёқларимнинг чигали ҳам ёзилади.

— Мумкин эмасдир, дейман, Кэт.

— Бўлмаган гап. Ҳомиладор ёш хонимлар оз-оздан эшкак эшиш билан шуғуллансалар, соғлиқларига анча фойда бўлади.

— Майли, бўлди, ўтир, кучанмасдан ҳайда. Мен сенин ўрнингга ўтаман, кейин сен менин ўрнимга ўт. Утаётганингда бортни ушлаб ол.

Мен қуйруқда пальтомнинг ёқасини кўтариб ўтирар, Кэтриннинг эшкак эшишига қараб турардим. У яхши эшкак урар, лекин эшкаклар узун бўлганларидан унга бир оз ноқулай эди. Мен чамадонни очиб иккита сандвич еб, коньяк ичдим. Анча енгил тортгандай бўлдим ва яна ичдим.

— Чарчаганингда менга айт,— дедим мен. Кейин бир оз ўтгач:— Кўзингга қара, яна қорнингга эшкакни тикиб олмагин,— дедим.

— Ундай бўлганда ҳаёт анча осонлашарди,— деди Кэтрин эшкакни сувга ташларкан.

Мен яна коньяк ичдим.

— Қалай?

— Яхши.

— Жонингга тегса, айт.

— Хўп.

Мен яна коньяк ичиб, кейин қайиқнинг четини ушлаб ўртасига бордим.

— Керакмас. Чарчаганим йўқ.

— Йўқ. Жойингга бор. Мен яхшилаб дам олволдим.

Коньякдан кейин алламаҳалгача анча яхши бошқариб бордим. Кейин яна эшкак қўлимдан чиқиб кета бошлади ва мен уни сувга қисқа-қисқа ура бошладим,

коньяк ичгач, қаттиқ ҳаракат қилганимдан оғзимда аччиқ бир нарсанинг таъмини ҳис қилдим.

— Менга бир қултум сув берсанг-чи,— дедим.

— Бир челақ десанг ҳам топилади.

Тонг олдидан яна ёмғир имирсилай бошлади. Шамол тўхтади, балки кўлнинг бурилган жойидан ўраб олган тоғлар паноҳида турганлигимиз учун шундай бўлаётгандир. Тонг отаётганини кўргач, ўриндиққа қулайроқ ўтириб олдим-да, зўр бериб эшкак эша бошладим. Мен қасрда турганлигимизни билмас, тезроқ кўлнинг Швейцария қисмига ўтиб олишни истардим. Тонг ёриша бошлаганда биз соҳилга анча яқин бориб қолгандик. Дарахтлар ва кўл бўйидаги тошлоқлар шундоқ кўриниб турарди.

— Нима бу?— деди Кэтрин. Мен эшкакларни кўтариб қулоқ солдим. Моторли қайиқнинг овози келмоқда эди. Биз соҳилга бориб тўхтаб турдик. Мотор овози яқинлашди; кейин қайиғимиздан сал нарида ёмғирда кетаётган моторли қайиқни кўрдик. Қайиқнинг қуйруғида тўрта *guardia de Finanza* ўтиришар, бошларига тоғ ўқчилари княдиган шляпа бостирилган, ёқалари кўтаририлган, елкаларида карабинлари бор эди; тўртовлари ҳам бу азон чоғида уйқусираган кўринардилар. Мен уларнинг ёқаларидаги сариқ белгиларни кўрдим. Шляпаларида ҳам қандайдир сариқ ишоралари борга ўхшади. Қайиқ моторини тириллатиб ўтиб кетди. Ёмғирда кўздан ғойиб бўлди.

Мен кўлнинг ўртасига йўл олдим. Афтидан, чегара жуда яқин эди ва мен бизни соқчи чақириб қолишини истамасдим. Қайиқ қирғоқдан кўринмайдиган масофага етгач, яна чоракам бир соатча қайиқни бошқариб бордим. Бир марта биз яна мотор овозини эшитдик ва мен овоз тингунча нариги қирғоқда кутиб турдим.

— Биз Швейцарияга етиб келганга ўхшаймиз, Кэт.

— Ростданми?

— Швейцария армиясини кўрмагунча бир нарсга дейиш қийин.

— Еки Швейцария флотини.

— Сен Швейцария флоти билан ҳазиллашма. Ҳозиргина ўтган моторли қайиқ Швейцария флотидан бўлса керак.

— Агарда Швейцарияга келган бўлсак, маза қилиб нонушта қилиб оламиз. Швейцариянинг кулчалари,

сарик мойлари, мурабболари шуидоғам татли бўладики.

Кун ёришиб кетган, ивир-шивир ёмғир ёғарди. Шамол ҳамон жанубдан эсар, кўл юзида тўлқиннинг оқ ёллари чопиб борарди. Швейцарияда эканлигимизга энди шубҳа қилмасдим. Соҳилдан, дарахтлар орасидан уйлар кўринар, яна ҳам нарироқда, қирғоқнинг нақ ўзида тош уйлар, тепаликларда виллалари, черкови билан қишлоқ жойлашганди. Мен қирғоқ ёқалаб кетган йўлда соқчилар кўриниб қолармикин десам, йўқ, ҳеч зотнинг қораси кўринмади. Кейин йўл қирғоққа жуда ҳам яқинлашиб келди ва йўл бўйидаги қаҳвахонадан чиқаётган солдатни кўрдим. Унинг формаси оч кўкимтир, бошида немисларникига ўхшаган каска бор эди. Унинг юзлари қип-қизил, ингичка мўйлов қўйганди. У бизга қаради.

— Унга қўлингни силкитиб қўй,— дедим Кэтринга. У қўлини силкиди ва солдат истар-истамай жилмайди ва у ҳам қўлини силкиб қўйди.

— Швейцарияга келганимизга анча бўлган шекилли,— дедим.

— Аниқ билганимиз тузук, жоним. Яна чегарага келганимизда орқамизга қайтариб юришмасин.

— Чегара узоқда қолиб кетди. Бу божхона пунктига ўхшайди. Менимча бу Бриссагонинг худди ўзи.

— Бу ерда италянлар йўқмикин ишқилиб? Божконаларда доим қўшни мамлакат одамлари кўп бўлади.

— Уруш бўлмаган пайтларда шундай бўлади. Ҳозир италянларни чегарадан ўтказишмаса керак.

Шаҳарча кўркамгина экан. Пристанда балиқчиларнинг жуда кўп қайиқлари турар, ёғоч айриларга тўрлар илиб қўйилганди. Ноябрьнинг эринчоқ ёмғири ёғиб турар, лекин бу ерда ёмғир ҳам тоза ва қувончли эди.

— Унда ке, тўхтаимиз-да, нонушта қилгани борамиз.

— Ке.

Мен чап эшкак билан ишлаб қирғоққа бордим, кейин пристанининг ўзида қайиқни тўғрилаб, ёним билан бориб тўхтадим. Мен эшкакларни чиқардим, темир ҳалқадан ушлаб олдим, оёғимни ҳўл тошга қўйдим ва Швейцарияга қадам босдим. Мен қайиқни боғлаб қўлимни Кэтринга узатдим.

— Туш, Кэт. Жуда ажойиб.

— Чамадонлар-чи?

— Қайиқда тураверсин.

Кэтрин тушди ва биз бирга Швейцарияга оёқ қўйдик.

— Қандай гўзал мамлакат,— деди у.

— Ростданам гўзал, а?

— Юр тезроқ, нонушта қиламиз.

— Йўқ, ростданам ажойиб мамлакат, а? Қадам ташласанг, жонинг роҳат қилади.

— Менинг оёқларим шу қадар жонсиз бўлиб қолибдики, ҳеч нарсани сезмайди. Лекин роҳатликка роҳатдир-а. Жоним, тушунсанг-чи, биз бу ердამиз, биз қуриб кеткур Италиясидан омон-эсон қутулиб чиқдик.

— Ҳа. Оғзингга шакар, ҳа. Мен ҳеч қачон ҳеч нарсани бу қадар яхши тушунмаган эдим.

— Манави уйларга боқ. Қандай ажойиб майдон! Ҳов анови ерда нонушта қилиш мумкин.

— Ёмғирни айт, ёмғирни! Италияда ҳеч қачон бунақа ёмғир ёғмайди. Бу гаштли ёмғир.

— Дунёда шундоқ ерлар ҳам бор экан-ку, жоним. Тушун, биз шу ердამиз, шу ердამиз. Билдингми?

Биз қаҳвахонага кириб озодагина тахта столга ўтирдик. Биз худди маст одамларга ўхшардик. Олдига этак тутиб олган бир ажойиб покиза хотин чиқиб келди ва биздан нима келтирай, деб сўради.

— Кулчалар, мураббо ва қаҳва,— деди Кэтрин.

— Қечирингиз, ҳозир кулчалар йўқ, уруш вақти.

— Унда нон беринг.

— Ё нонни ёққа қовуриб берайми?

— Майли.

— Тухум беринг.

— Жағобга нечта тухум пиширсам маъқул бўлади?

— Учта.

— Яхшиси тўртта, жоним.

— Тўртта тухум.

Хотин кетди. Мен Кэтринни ўпиб, қўлини қаттиқ қисиб қўйдим. Биз бир-биримизга термилишар, атрофга назар солардик.

— Жоним, айт-чи, ажойиб эмасми, а?

— Беқиёс,— дедим.

— Кулча нон бўлмаса бўлмас,— деди Кэтрин.— Мен уларни кечаси билан ўйлаб чиққан эдим. Майли, ҳеч қиси йўқ. Ҳеч нарса қилмайди.

— Бизни афтидан тез орада қўлга олишса керак.

— Буни ўйлаб бошингни қотирма, жоним. Биз олдин нонушта қилиб олишимиз керак. Нонуштадан кейин қамашса, одамга унча алам қилмайди. Бундан ташқари улар бизни нима ҳам қилолардилар? Мен Британия фуқаросиман, сен эса Американинг. Ҳамма нарсамиз жойида.

— Сенинг паспортинг борми?

— Албатта. Аҳ, қўй, буни гаплашиб ўтирмайлик. Ке, шодлигимизни бузмайлик.

— Ҳалиям қувончимдан жоним ичимга сирмай турибди,— дедим. Семиз бир кулранг мушук думини бураб келиб, хонани айланди-да, менинг оёғимга ўралиб олиб ҳур-ҳур қилиб ишқалана бошлади. Мен энгашиб мушукни силаб қўйдим. Кэтрин менга шодон жилмайди.— Ана қаҳва,— деди у.

Бизни нонуштадан кейин қўлга олишди. Биз шаҳарчани бирпас айланиб юрдик, кейин чамадонларимизни олгани пристанга тушдик. Қайиқ олдида солдат қоровуллик қилиб турган экан.

— Бу сизнинг қайиғингизми?

— Ҳа.

— Қаердан келдингизлар?

— Қўлнинг нариги томондан.

— Мен билан юришга тўғри келади.

— Чамадонлар-чи?

— Олишингиз мумкин.

Мен чамадонларни олдим, Кэтрин ёнимда борди, солдат эса орқамиздан. Биз божхона жойлашган эски бир уйга келдик. Бунда бизни жуда ориқ, кўринишдан жангари бир лейтенант сўроқ қила бошлади.

— Миллатингиз?

— Америкалик ва инглиз.

— Паспортларингизни кўрсатинг.

Мен ўзимникини бердим, Кэтрин сумкачасидан ўзиникини олди. У узоқ текширди.

— Нега сиз Швейцарияга қайиқда келдингиз?

— Мен спортчман,— дедим.— Қайиқда сузиш — менинг энг севиқли машғулотим. Имконият туғилиши билан эшкак эшсам дейман.

— Нега бу ерга келдингиз?

— Қишки спорт билан шуғуллангани. Биз туристлармиз, қишки спортга жуда қизиқамиз.

— Бу ер қишки спорт билан шуғулланадиган жой эмас.

— Биламиз. Биз қишки спорт билан шуғуллавиш мумкин бўлган жойга бормоқчимиз.

— Италияда нима қилиб юрувдингиз?

— Мен архитектурани ўрганаётгандим. Жияним санъат тарихини.

— Нега сиз у ердан кетиб қолдингиз?

— Биз қишки спорт билан шуғулламоқчимиз. Уруш лайтида архитектурани ўрганиш қийин.

— Шу ерда ўтириб туринглар,— деди лейтенант. У паспортларимизни олиб ичкари хонага ўтиб кетди.

— Жоним, бирам бопладинг-е,— деди Кэтрин,— шу гапда туравер. Сен қишки спорт билан шуғулламоқчисан.

— Санъатдан бир оз хабаринг борми?

— Рубенс,— деди Кэтрин.

— Гўшти кўп.

— Тициан,— деди Кэтрин.

— Тициан мўйлари,— дедим мен.— Хўш, Мантеньячи?

— Сен қийинларини сўрамагин-да,— деди Кэтрин.— Лекин мен биламан, у жуда ҳам даҳшатли рассом.

— Жуда ҳам,— дедим.— Мих қоқилган жароҳатларни кўрсатади.

— Кўрдингми, қандай ажойиб хотининг бор,— деди Кэтрин.— Мен санъат ҳақида сенинг буюртмачиларинг билан баҳслаша оламан.

— Ана, у келяпти,— дедим.

Ориқ лейтенант божхонанинг ичкарисидан паспортларимизни кўтариб қайтиб келди.

— Сизларни Локарнога жўнатишга мажбурман,— деди у.— Экипаж олсангиз, сиз билан бирга солдат боради.

— Майли, марҳамат,— дедим.— Қайиқ-чи?

— Қайиқ мусодара қилинади. Чамадонларингизда шма бор?

У ҳар иккала чамадонни очиб кўрди ва коньяк шишасини чиқарди.

— Балки бирга улфатчилик қилармиз,— дедим мен.

— Йўқ, раҳмат.— У қаддини ростлади.— Қанча пулларингиз бор?

— Икки ярим минг лир.

— Жиянингизда-чи?

Кэтринда бир минг икки юз лирдан кўпроқ бор экан. Лейтенант мамнун бўлди. Бизга муомаласи илиди ҳисоб.

— Агар сизни қишки спорт қизиқтирса,— деди у,— бунинг энг зўр жойи — Венген. Венгенда отамнинг жуда яхши меҳмонхонаси бор. Йил бўйи очиқ.

— Кўп хурсандман,— дедим мен.— Адресларини беролмайсизми?

— Мен сизга карточкага ёзиб бераман.— У менга карточкасини тавозе билан узатди.— Солдат сизни Локарногача кузатиб қўяди. Паспортларингиз унда туради. Афсус, лекин бошқа иложимиз йўқ. Мен Локарнода виза билан полициядан рухсат оларсиз деб умид қилман.

У иккала паспортни солдатга берди ва биз чамадонларимизни кўтариб, экипаж ёллагани шаҳарчага кетдик.

— Ҳей!— чақирди лейтенант солдатни. У ўз лаҳжа-сида бир нарсалар деди. Солдат милтиғини елкасидан ошириб олди-да, чамадонларимизни кўтариб кетди.

— Ажойиб мамлакат,— дедим мен Кэтринга.

— Ўз ишига пишиқ мамлакат ҳар ҳолда.

— Сиздан жуда миннатдоримиз,— дедим мен лейтенантга. У бизга қўлини силкиб қолди.

— Хизматингизга тайёرمиз,— деди у. Биз ўз соқчимизнинг ортидан тепага кўтарила бошладик.

Локарнога экипажда кетдик, солдат олдинги ўриндиққа, кучернинг ёнига ўтириб олди. Локарнода ишимиз ўнгидан келди. Бизни сўроқ қилишди, лекин паспортларимиз, пулларимиз бор бўлгани учун мулозаматдан четга чиқишмади. Улар менинг бир оғиз гапимга ҳам ишонишмаган бўлса керак, ўзимча ҳам буларни ғирт аҳмоқона гаплар деб ўйлардим, лекин бошқа иложи йўқ эди, бу судга ўхшаш бир нарса эди. Бунда ақлга тўғри келадиган ҳеч қандай гапнинг кераги йўқ эди, узоқ тушунтириб ўтирилмайдиган бирон сабаб кўрсатилса, шунинг ўзи етарли бўларди. Бизнинг паспортларимиз бор эди, пул сарфламоқчи бўлиб тургандик. Шунинг учун бизга муваққат виза беришди. Бу визаларни истаган пайтларида бекор қилишлари мумкин эди. Биз қаерга бормайлик, албатта полицияга бориб учрашишимиз керак эди.

Қаерга борсак ҳам майлими? Ҳа. Қаерга бормоқчи жанмиз?

— Сен қаерга бормоқчисан, Кэт?

— Монтрега,

— Жуда яхши шаҳар,— деди амалдор.— У шаҳар сизларга маъқул бўлади деб ўйлайман.

— Локарно ҳам яхши шаҳар,— деди бошқа амалдор.— Мен Локарно сизларга гоятда маъқул бўлади деб ўйлайман. Бу жуда чиройли шаҳар.

— Бизга қишки спорт билан шуғулланиш мумкин бўлган жой ёқади.

— Монтреда қишки спорт билан шуғулланишмайди.

— Маъзур тутасиз,— деди биринчи амалдор.— Мен ўзим монтреликман. Монтре-Оберленд-Берн темир йўлида, шубҳасиз, қишки спорт учун шароит бор. Буни инкор қилиш сизнинг тарафингиздан инсофдан эмас.

— Мен инкор қилаётганим йўқ. Мен фақат Монтреда қишки спорт билан шуғулланишмайди, дедим.

— Мен бунга қўшилмайман,— деди биринчи амалдор.— Мен бу фикрга қўшилмайман.

— Мен ўз фикримда қоламан.

— Мен сизни фикрингизга қўшилмайман. Монтре кўчаларида ўзим *luge*¹ да учганман. Бир марта эмас, кўплаб учганман. Ҳеч шубҳасиз у қишки спортнинг турларидан бири ҳисобланади.

Иккинчи амалдор менга қаради.

— Сиз қишки спорт деганда *luge* ни назарда тутган эдингизми, сэр? Сизни ишонтириб айта оламанки, Локарпода жуда ором олиб яшайсиз. Соғлом иқлим дейсизми, гўзал жойлар дейсизми, ҳаммаси топилади. Сизга бу ер жуда манзур бўлади.

— Жаноб ўзлари Монтрега бориш иштиёқини билдирдилар.

— *luge* нима дегани?— сўрадим мен.

— Кўряпсизми, у *luge* нималигини ҳам билмас экан.

Бу нарса иккинчи амалдорга жуда хуш ёқиб кетди. У ғолиб чиққанди.

— *luge*,— деди биринчи амалдор,— тобоганининг худди ўзи-да.

— Мен қўшилолмайман,— бошини чайқади иккинчи амалдор.— Бунга мен сира қўшилолмайман. Тобоган

¹ Кичикроқ швейцар каналари (франц.)

luge дан жуда катта фарқ қилади. Тобогган Канадада юпқа тахталардан қилинади. luge — оддий қўшқоракли чана. Ҳамма нарса аниқ бўлгани маъқул.

— Биз тобогганда учсак ҳам мумкин,— деди биринчи амалдор.— Тобогганда бемалол учиш мумкин. Монтреда сифатли канада тобогганлари сотилади. Ака-ука Окслар тобогган билан савдо қилишади. Улар тобогганли ўзлари олиб келишади.

Иккинчи амалдор бошини тескари бурди.

— Тобогганда учиш учун,— деди у,— махсус piste¹ керак. Монтре кўчаларида тобогганда учиб бўлмайди-ку. Сиз қаерда тўхтадингиз?

— Ҳали ўзимиз билмаймиз,— дедим.— Биз Бриссагодан эндигина келиб турибмиз. Экипаж кўчада кутиб турибди.

— Монтрега борсангиз фақат хурсанд бўласиз,— деди биринчи амалдор.— У ернинг иқлими ниҳоятда майин. Қишки спорт билан шуғулланмоқчи бўлсангиз ҳам узоқларга бориб овора бўлиб ўтирмайсиз.

— Агар сизни чиндан ҳам қишки спорт қизиқтирса,— деди иккинчи амалдор,— Энгадин ёки Мюрренга боринг. Сизга қишки спорт учун Монтрега бориш керак дейилган маслаҳатга норозилик билдиришга мажбурман.

— Монтре тепасидаги Лез-Аванда ҳар қандай қишки спорт учун энг яхши шароитлар мавжуд.— Монтренинг мухлиси ўз касбдошига еб қўйгудай бўлиб ўқрайди.

— Жаноблар,— дедим мен.— Биз боришимиз керак. Жияним жуда ҳам чарчаган. Биз таваккал қилиб Монтрега бора қоламиз.

— Мана бу ўғил бола гап.— Биринчи амалдор қўлимни қисиб қўйди.

— Сиз Локарнодан кетиб афсус қиласиз, деб ҳисоблайман,— деди иккинчи амалдор.— Ҳар ҳолда Монтреда полицияга учрашиб қўйишларингга тўғри келади.

— Полиция томонидан ҳеч қандай англашилмовчиликлар бўлмайди,— деб мени ишонтирди биринчи амалдор.— Аҳоли ҳам сизни қучоқ очиб қарши олади.

— Сизларга катта раҳмат,— дедим.— Сизларнинг маслаҳатларингиз бизга ёрдам беради.

— Хайр,— деди Кэтрин.

¹ Йўл (франц.).

— Раҳмат сизларга.

Улар бизни тавозе билан эшиккача кузатиб чиқишди, Шокарнионинг мухлиси бир оз совуқроқ хайрлашди. Биз ойнадан тушиб, экипажга ўтирдик.

— О, худойим, жоним!— деди Кэтрин.— Наҳотки у ердан олдинроқ чиқиб кетишнинг иложи бўлмади?— Мен кучерга амалдорларнинг бири айтган меҳмонхонанинг адресини бердим. Кучер жиловни бўшатди.

— Сен армияни эсингдан чиқарибсан,— деди Кэтрин. Солдат ҳамон экипаж олдида турарди. Мен унга ўқлар бердим.

— Менда ҳали швейцар пуллари йўқ,— дедим. У миннатдорчилик билдириб, қўлини чаккасига олиб борди-да, жўнаб кетди. Экипаж меҳмонхонага қараб йўл олди.

— Монтре қаердан хаёлингга кела қолди?— сўрадим мен Кэтриндан.— Сен чиндан ҳам у ерга боришни истайсанми?

— Оғзимга келганини айтдим-қўйдим-да,— деди у.— У ер ёмон жой эмас. Биз бирон ерда, тоғларда туришимиз мумкин.

— Уйқунг келяптимн?

— Кўзимни очолмаётибман.

— Тўйиб ухлаб хумордан чиқамиз. Сен шўрликкина қийналиб кетдинг! Кечаси бўларингча бўлдинг.

— Вақтимиз хуш ўтди,— деди Кэтрин.— Айниқса, сен соябонни миниб олганингда қизиқ бўлди.

— Швейцарияга келдик, а, билияпсанми?

— Йўқ, менга ҳалиям кўзимни очсам, бошиқа жой бўлиб қоладигандай.

— Менгаям.

— Лекин ростми, жоним? Мен Милан вокзалига сени кузатгани кетаётганим йўғ-а?

— Нафасингни ел учирсин-е.

— Ундай дема. Мен қўрқаман. Кутилмаганда шундай бўлиб қолса-я.

— Мен худди маст одамга ўхшаб ҳеч нарсани тушу-полмаяпман,— дедим.

— Қўлларингни кўрсат.

Мен унга иккала қўлимни узатдим. Кафтларимнинг териси шилиниб, қип-қизил гўшти чиқиб қолганди.

— Фақат ёнимдагина яра йўқ,— дедим.

— Шаккоклик қилма.

Қаттиқ чарчагандим, бошим айланиб кетмоқда эди. Хушиудлигим йўқолди. Экипаж йўлдан кетиб борарди.

— Вой-бў, бечора қўллар-а!— деди Қэтрин.

— Тегма,— дедим.— Нима бало бўлди, қаердалигимизни ҳеч билолмаяпман. Биз қаерга кетяпмиз, кучер?

Кучер отни тўхтатди.

— «Метрополь»га. Узингиз айтмовдингизми?

— Ҳа, ҳа,— дедим.— Ҳаммаси жойида, Кэт.

— Ҳаммаси жойида, жоним. Тинчлан. Бир хумордан чиқиб ухлаб оламизу кейин эртага сен худди мастга ўхшаб юрмайсан.

— Мен бутунлай бошимни йўқотиб қўйдим,— дедим мен.— Бугунги кун бари опереттага ўхшайди. Балки очикқандирман.

— Сен чарчагансан, холос, жоним. Утиб кетади.

Экипаж меҳмонхона олдига бориб тўхтади. Чамадонларимизни олгани бир бола чиқди.

— Утиб кета бошлади,— дедим мен. Биз кўчани кесиб меҳмонхонага қараб бормоқда эдик.

— Утиб кетишини билардим. Сен чарчадинг, холос. Тўйиб ухлаб олишинг керак.

— Ҳар ҳолда биз Швейцариядамиз-ку.

— Ҳа, биз чинданами Швейцариядамиз.

Чамадонларимизни кўтариб олган боланинг изидан меҳмонхонага кирдик.

Ўттиз саккизинчи боб

Уша кузак қор жуда кеч тушди. Биз тоғ ён бағрида, қарағайзорда жойлашган ёғоч кулбада яшардик, тунларни аёзли бўлар, эрталаб иккита кўзадада ювинишга қўйилган сувнинг бети юпқа музлаб қоларди. Madawe Гуттинген деразаларни ёпиш учун каллаи саҳарлаб хонага кирар, баланд кошиндор печга ўт қаларди. Қарағай ўтинлар чарсиллаб ёна кетар, печда олов гувиллай бошлар ва madawe Гуттинген печга ёқишга палёнлар билан кўзада иссиқ сув кўтариб иккинчи марта хонага кирарди. Уй исигандан кейин, нонушта олиб келарди. Уринда нонушта қилиб ёғиб биз кўлни, кўлнинг у бетидаги, француз қирғоғидаги тоғларни томоша қилардик. Тоғ чўққиларида қор ётарди, кўл пўлатдай тиниқ кўкимтир тусга кирганди.

Ташқарида шундоқ уйнинг тагидан йўл ўтарди. Совуқдан арава излари тошдай қотиб қолган, йўл дарахтзордан ўтиб борган сари тик кўтарилар, кейин тоғ белига камардай чирмашиб, ўтлоқлар ва саройларга, нақ водий узра осилиб турган ўрмон чеккасидаги ўтлоқлардаги кулбаларга чиқиб борарди. Сойлик жуда ҳам пастда эди, унинг ўртасидан кўлга қуйиладиган анҳор оқиб ўтарди, шамол сойлик томондан эсган чоғларда тошдан тошга урилиб оқаётган сувнинг шовиллаши эшитиларди.

Баъзан биз йўлдан бурилиб, сўқмоққа тушиб, қарағайзордан ўтиб борардик. Дарахтзордаги ер юмшоқ бўларди: у ҳалиги йўлга ўхшаб совуқдан қотиб қолмаганди. Лекин биз йўлнинг қаттиқлигидан унчалик озурда эмасдик, чунки этикларимизнинг тагига, товонига мих қоқилган, михлар қатқалоққа санчилиб кирар, юриш қандайдир ёқимли ва одамни бардам қиларди. Лекин дарахтзор ичидан юриш ҳам ғоятда гаштли эди.

Биз турган уйдан кўл бўйидаги чоғроқ бир водийга тик қиялик тушиб борар, қуёшли кунларда биз айвонда

Ўтириб, тоғ ён бағридан буралиб кетган йўлни томоша қилардик, бу ердан бошқа бир тоғнинг ёнбағирлари ва қиш келганидан қуруқ новдалари қолган пойма-пой тушган узумзорлар, тошлар билан ўралган далалар ва узумзорлардан қуйроқдаги кўл бўйида, тор водийда жойлашган шаҳар уйлари кўриниб турарди. Кўлда бир оролча бўлиб, унда балиқчилар қайиғининг қўш елканига ўхшаш иккита дарахт ўсганди. Кўлнинг нариги бетидаги тоғлар тик ва найзадор тоғлар эди, кўлнинг жанубий чеккасида икки тоғ тизмаси орасида Рона водийси чўкиб ётар, унинг энг орқа томонида эса, водийни тоғлар кесиб ўтган ерда Дан-дю-Миди жойлашганди. У жуда баланд қорли тоғ эди, бутун ён атрофда ундаш кўра зўрроқ чўққи йўқ, лекин у шунчалар йироқда эдики, биз томонларга соя ташламасди.

Офтоб чарақлаган кунларда биз айвонда ўтириб овқатланар, лекин бошқа пайтларда биз тепада, тахта дсворли бурчагига каттакон печь қўйилган мўъжаз бир хонада тамадди қилардик. Биз шаҳардан жуда кўп китоб ва журналлар сотиб олдик, икки киши ўйнайдиган анча-мунча қарта ўйинларини ўргандик. Печлик кичкина уй биз учун ҳам меҳмонхона, ҳам емакхона эди. Бу ерда иккита қулай кресло, китоб-журнал қўйиладиган столча бўлиб, қартани идиш-товоқларни йиғиштириб олишгача, овқат столида ўйнардик. Monsieur va p a l t e Гуттинген пастки қаватда яшашар, кечалари баъзан уларнинг гап-сўзларини эшитиб қолардик, улар ҳам биздек бир-бирлари билан тотув яшардилар. У бир маҳаллар обер-кельнер бўлиб ишлаган, хотин эса ўша меҳмонхонанинг ўзида хизматчилик қилган, кейин пул йиғишиб мана шу уйни сотиб олишган экан. Уларнинг ёлғиз бир ўғиллари бўлиб, у обер-кельнер бўлишга тайёргарлик кўрарди. У Цюрихдаги меҳмонхонада хизмат қиларкан. Пастда яна бир хона бўлиб, унда вино ва пиво билан савдо қилишар ва гоҳо қош қорайган кезлари йўлда аравалар келиб тўхтаганини, одамлар унча-мунча отгани кирганларини эшитиб қолардик.

Йўлакда, хонамизнинг олдида бир яшикда ўтинлар турар, мен ундан палён олиб печга ташлардим. Лекин биз кечаси узоқ ўтирмасдик. Бизнинг хосхонамиз катта эди, биз чироқни ёқиб ўтирмасдан ётиб олардик, мен счингач, деразаларни очиб юборардим, тунга, совуқ юлдузларга, дераза тагларидаги қарағайларга бир на-

фас тикилиб турар, кейин ўринга шўнғирдим. Ҳаво бундай совуқ ва соф бўлган тунлари кўрпада ётиш маза бўлади. Биз донг қотиб ухлаб қолардик, кечаси мабодо уйғониб кетсам, Кэтринни уйғотиб юбормаслик учун оҳиста пар тўшакни четга суриб қўяр, кейин устим енгиллашгач, яна осуда уйқуга чўмардим. Уруш ўзга мактабдаги футбол ўйини каби йироқда эди. Лекин газеталардан тоғларда ҳамон уруш бораётганлигини билардим, бунга сабаб у ерларда ҳали қор тушмаганлиги эди.

Гоҳида тоғ ёнбағридан Монтрега тушиб борардик. Уйимизнинг шундоқ ўзидан пастга тушадиган сўқмоқ бор эди, лекин у шу қадарли тикка эдики, одатда биз йўлдан юрардик, кенг, совуқда қотиб қолган йўлдан далалар, узумзорларнинг тош деворлари, йўл бўйидаги қишлоқ уйлариини оралаб ўтиб борардик. Қишлоқлар учта эди: Шернэ, Фонтаниван ва яна бири, номи эсимда қолмаган. Кейин яна шу йўл билан тоғ тумшугидаги мустаҳкам тош chateau дан ўтиб, узумзор ишқомларга кириб бориларди, тоқ занглари бари бойлаб қўйилганди, занглар қуруқ, қўнғир тусга кирганди, пастда эса, чуқурликда ойнадай текис, пўлатдай кўкимтир товланиб кўл ётарди. Chateau дан йўл пастга қиялаб тушиб кетарди, кейин ўнг томонга бурилиб, шу ердан Монтрегача тош ётқизилган тик нишаб йўл бошланарди.

Монтреда ҳеч қандай таниш-билишларимиз йўқ эди. Биз кўл бўйидан бораётганимизда оққушларни, сон-саноксиз оқ чарлоқларни ва яқинроқ борган ҳамонинг кўкка кўтарилиб, пастга, сувга қараб зорлашиб қичқирадиган бўрон қушларини томоша қилардик. Соҳилдан ичкарироқда жимитгина қорамтир гагара тўдалари сувда из қолдириб учиб юришарди. Шаҳарга боргач, биз катта кўчадан магазинларни ва витриналарини томоша қилиб бордик. Бу ерда ҳозир ёпиқ катта меҳмонхоналар кўп эди, лекин магазинларнинг деярли ҳаммаси очиқ ва ҳаммалари бизни очиқ чеҳра билан қарши олишарди. Яхши бир сартарошхона бор экан, Кэтрин у ерга сочини тузатган кирди. Сартарошхонанинг бекаси уни жуда хушнудлик билан қаршилади. Монтредаги бизнинг бирдан-бир танишимиз шу киши эди. Кэтрин сочини тузатар экан, мен пивохонада ўтириб Мюнхеннинг барқут пивосидан ичиб, газета кўрар эдим. Мен «Курьере делла сера»ни ҳамда Париждан олиб келинган Америка ва инглиз газеталарини ўқир эдим. Барча эълонлар босма-

хона бўёғи билан чаплаб ташланганди, душман улардан алоқа сифатида фойдаланмасин дейишарди шекилли. Газеталарни ўқиб одамнинг дили сиёҳ бўларди. Ҳамма ерда ишларнинг мазаси йўқ. Бир кружка барқут пиво олиб, pretzels¹ нинг қоғоз қутисини очардим, pretzels нинг шўртак таъми менга жуда ёқар, ундан пивонинг мазаси ўткирлашгандай туюларди ва мен мағлубият ҳақидаги хабарларни ўқирдим. Мен Кэтрин шу ерга келса керак деб ўтираверибман, лекин у ҳадеганда келавермагач, газеталарни ўз жойига қўйиб, пиво пулини тўладим-да, уни қидириб кетдим. Кун совуқ, бадқовоқ эди, ҳатто деворлардан ҳам қишнинг совуқ нафаси келарди. Кэтрин ҳали ҳамон сартарошхонада ўтирган экан. Бека унинг сочларини жингала қиларди. Мен кичкина бир хоначада қараб ўтирдим. Бу мени тўлқинлантириб юборди, Кэтрин майин табассум билан менга гапириб ўтирар, менинг овозим эса, ҳаяжонимдан бирмунча ўзгариб, хириллаб чиқмоқда эди. Қисқичлар ёқимли шиқирлаб турар, Кэтриннинг сочлари учта ойнадан баравар кўринар, хона шинам ва иссиққина эди. Кейин бека Кэтриннинг сочларини ётқизиб тўғрилади ва Кэтрин ойнага қараб туриб тўғнағичлари билан бироз бошқача қилиб олди; кейин ўрнидан турди.

— Жудаям кўп куттириб қўйдим-ку.

— Monsieur— зерикканлари йўқ. Шундай эмасми, monsieur?— жилмайди бека.

— Ҳа,— дедим мен.

Биз эшикка чиқиб кўчадан юриб кетдик. Ҳаво совуқ, хафагазак эди, шамол эсиб турарди.

— Сени қанчалар севганимни билсанг эдинг,— дедим мен.

— Энди яхши бўляпти-а, тўғрими?— деди Кэтрин.— Биласанми нима? Ке, бирон ерга кирамиз-да, чой ўрнига пиво ичамиз. Кичкина Кэтринга пиво жуда ҳам фойдали. Бола қаттиқ ўсиб кетмайди.

— Кичкина Кэтрин,— дедим мен.— Вой эринчоғ!

— У ақлли,— деди Кэтрин.— Унинг тарбияси жуда ҳам яхши. Доктор менга пиво фойдали деб айтди, тез ўсиб кетмас экан.

— Сен ҳақиқатан унинг ўсиб кетишига йўл қўйма, агар у ўғил бола бўлса, чавандоз бўлади.

¹ Шўртак печенье (нем.).

— Агар бола туғиладиган бўлса биз ростданам никоҳ ўқитишимизга тўрғи келади,— деди Кэтрин. Биз пивохонада бурчакдаги столда ўтиргандик. Ташқарида қош қорайиб бормоқда эди. Ҳали эрта бўлса ҳам, ҳавонинг турқи бузуқ, шунинг учун қоронғилик тез тушганди.

— Ке энди уйланамиз,— дедим мен.

— Йўқ,— деди Кэтрин.— Энди ўнғайсиз бўлади. Жуда ҳам билиниб қолди. Мен шу аҳволда мэрияга бормайман.

— Олдинроқ шу ишни қилмаганимизни қара.

— Унда ҳар ҳолда ёмон бўлмасди-я. Лекин бунга вақтимиз бўлдими, жоним?

— Билмадим.

— Мен эса биламан. Мэрияга бунақа она хотин бўлиб бормайман.

— Она хотининг нимаси?

— Чинакам она хотин, жоним. Сартарош хотин бу биринчисими, деб сўради. Мен унга иккита ўғил, иккита қиз боламиз бор дедим.

— Қачон тўйимизни қиламиз?

— Яна озишим биланоқ тўй қиламиз. Тўйимиз жуда ҳам зўр бўлишини, ҳамма кўрганлар қандай чиройлик, муносиб эр-хотинлар дейишини истайман.

— Кўнглинг хижил бўлмайдими?

— Нега энди хижил бўлсин жоним? Кўнглим бир марта Миландалигимизда хижил бўлганди, унда мен ўзимни саёқ қиз деб ҳис қилгандим, кейин беш дақиқалардан сўнг ўтиб кетганди. Хонанинг кўриниши менга ёмон таъсир қилганди. Наҳотки мен ёмон хотин бўлсам!

— Сен топилмас хотинсан.

— Ундай бўлса, қоғозбозликни ўйлаб ўтирма, жоним. Мен асл ҳолимга қайтишим билан тўй қиламиз.

— Хўп.

— Мен яна пиво ичсам бўлармикин, нима дейсан? Доктор менинг тосимни торроқ деяпти, шунинг учун кичкина Кэтринни қаттиқ ўстириб юбормаганимиз тузук.

— У яна нима деди?— Юрагим ҳаприқиб кетди.

— Ҳеч нима. Менинг қон босимим жуда ҳам яхши экан. У менинг қон босимимга ҳайрон қолди.

— Тосингнинг торлиги хусусида яна нима деди?

— Ҳеч нима. Ҳеч нима дегани йўқ. У менга чапгида юриш мумкин эмас, деди.

- Тўғри.
- Агар шу пайтгача юрмаган бўлсангиз, энди юришга кеч бўлди, деди. У чанғида юриш умуман мумкин-у, лекин йиқилиш мумкинмас, деди.
- Ҳазилкаш одам экан сенинг докторинг.
- Йўқ, у ростданам яхши киши. Кичкинамиз туғиладиган маҳалда уни чақирамиз.
- Сен ундан турмуш қурсак майлими, деб сўрамадингми?
- Йўқ. Мен унга турмуш қурганимизга тўрт йил бўлди, дедим. Биласанми, жоним, агар мен сенга тегсам, мен америкалик бўлиб қоламан. Америка қоннуларига кўра эса, қачон туғилганидан қатъи назар бола қонуний ҳисобланади.
- Қаердан ўқий қолдинг буни?
- Кутубхонада Нью-Йоркда чиқадиган «Уорлд алманак» бор экан.
- Қандоқ яхшисан.
- Мен америкалик бўлишимдан жуда хурсандман. Биз Америкага борамиз-а, жоним? Мен Ниагара шоввасини кўрмоқчиман.
- Якка-ю ягонам.
- Мен яна ниманидир томоша қилмоқчи бўлиб юрардим, лекин нималиги эсимдан чиқиб қолди.
- Қушхопаларними?
- Йўқ. Эсимдан чиқди.
- Вулворт минорасиними?
- Йўқ.
- Катта Дараними?
- Йўқ. Лекин буни ҳам кўрмоқчи эдим.
- Унда нима бўлмасам?
- Олтин дарвоза! Мен ана ўшани кўрмоқчийдим. Олтин дарвоза қаерда?
- Сан-Францискода.
- Унда ўша ерга борамиз. Мен умуман Сан-Францискони кўрмоқчиман.
- Жуда соз. Уша ерга борамиз.
- Энде ке, тоғнинг тепасига чиқамиз. Майлими?
- Соат бешдан неча минут ўтгандаям поезд келади.
- Ана ўшанда борамиз.
- Хўп. Мен фақат яна пиво ичиб олай.
- Биз кўчага чиқиб, зиналардан станцияга кўтарилаётганимизда жуда ҳам совуқ эди. Совуқ шамол Рона

водийсидан эсмоқда эди. Магазинларнинг витриналарида чироқлар ёқилган, ёруғ эди, биз тик тош пиллапоядан юқори кўчага, кейин бошқа пиллапоядан станцияга кўтарилдик. Бунда чароғон ёритилган электр поезд турарди. Каттакон циферблатда поезднинг кетадиган вақти кўрсатиб қўйилганди. Поезд бешдан ўн дақиқа ўтганда юрар экан. Мен станция соатига қарадим. Бешдан беш дақиқа ўтган. Биз вагонга ўтираётганимизда мен вагон ҳайдовчи билан кондуктор буфетдан чиққанларини кўрдим. Биз ўтирдик, дарчани очдик. Вагонни электр печлар иситар, шунинг учун ичи дим, лекин дарчадан совуқ тоза ҳаво кирмоқда эди.

— Чарчадингми, Кэт?— сўрадим мен.

— Йўқ. Узимни жуда ҳам яхши сезяпман.

— Салдан кейин тушамиз.

— Яхши кетяпман,— деди у.— Кўп менадан чўчийверма. Узимни яхши сезяпман.

Ҳайитга уч кун қолганда қор ёғди. Бир куни эрта-лаб уйғонсак, қор ёғаётган экан. Печкада олов гуриллаб ёнар, биз тўшақда қор ёғишини томоша қилиб ётардик. Магапне Гуттинген нонуштадан кейин идиш-товоқларни йиғиштириб олди ва печкага яна ўтин ташлади. Чинакам қор бўрони бўлаётганди. Madam e Гуттинген қор ярим кечалардан ёғишга бошлади, деди. Деразага бориб қаровдим, олдимиздаги йўлдан бошқа ҳеч нарса кўринмади. Шамол ҳар томондан айланиб учар, қор тўзонини кўтарарди. Мен яна ўринга кирдим, биз анчагача гаплашиб ётдик.

— Қани энди чанғида учсанг,— деди Кэтрин.— Чанғида учолмаслигим тоза ҳафсаламни пир қилди-да.

— Чана оламиз-да, пастга кетаётганда ўтириб оламиз. Автомобилда юргандай бўласан.

— Силкитиб ташламайдими?

— Бир учиб кўрайлик-чи.

— Силкитмаса, яхши бўларди-я.

— Бирпасдан кейин қорда айлангани чиқиш мумкин.

— Тушликдан олдин,— деди Кэтрин,— иштаҳа учун.

— Усиз ҳам доим қорним очга ўхшайди.

— Менинг ҳам.

Биз уриб турган бўронга чиқдик. Лекин ҳамма ёқни қор уюмлари тутиб кетганидан олис юриб бўлмасди. Мен қорни топтаб олдинда кетдим, лекин станциягача

узоқ юриб боришга тўғри келди. Қор башарага уриб кўзни очиргани қўймасди. Биз станция яқинидаги кичкина қовоқхонага кирдик, супрутки билан қорларимизни супуриб ташладик, ёғоч курсига ўтириб, вермут сўраддик.

— Бугун қаттиқ бўрон бўляпти,— деди кельнер хотин.

— Ҳа.

— Бу йил қор анча кеч ёғди.

— Ҳа.

— Мен бир плитка шоколад есам нима қилади?— сўради Кэтрин.— Ёки нонуштагача сабр қиламизми? Мен доим очман.

— Бир дона есанг бўлади,— дедим мен.

— Мен ёнғоқ солинганидан оламан,— деди Кэтрин.

— Ёнғоқ солингани жуда ҳам мазали,— деди кельнер қиз.— Мен ҳаммадан ҳам ёнғоқ солинганларини яхши кўраман.

— Мен яна вермут ичаман,— дедим мен.

Уйга кетайлик деб эшикка чиққанemizда, бояғи изларимизни қор босиб кетганди. Фақат оёқ излари ўрнида билинар-билимас ботиқлик қолганди. Қор одамнинг башарасига урар, кўз очиргани қўймасди. Биз қорларимизни тозалаб нонушта қилгани ўтирдик. Нонуштамизга madame Гуттингеннинг ўзи қараб турди.

— Эртага чанғида учса бўлади,— деди у.— Чанғи учишни биласизми, мистер Генри?

— Йўқ. Лекин ўрганмоқчи эдим.

— Сиз тез ўрганиб оласиз. Уғлим ҳайитга келмоқчи, у сизга ўргатиб қўяди.

— Қойил. Қачон келиши керак эди?

— Эртага кечқурун.

Тушлиқдан кейин кичкина хонада, печка олдида қор ёғишига қараб ўтирган эдик, Кэтрин гап бошлаб қолди:

— Жоним, бир ўзинг бирон ерларга бориб келсанг, эркаклар ўртасида бўлсанг, чанғиларда учсанг бўлмасмикин?

— Нима кераги бор?

— Наҳотки бошқаларни сира кўргинг келмаса?

— Сен бошқаларни кўргинг келяптими?

— Йўқ.

— Мен ҳам.

— Биламан. Лекин сен бошқа гап. Мен ҳомилалиман, шунинг учун мен ҳеч нарса қилмасам ҳам бўлаве-

ради. Мен жуда ҳам тентак бўлиб кетаётганимни, маҳмадона бўлиб қолаётганимни биламан, шунинг учун сен бирон ерга бориб келсанг, яхши бўлади, бўлмаса, жудаям жонингга тегиб кетаман.

— Сен мени кетишимни истайсанми?

— Йўқ, ёнмада бўлишингни истайман.

— Унда ҳеч ерга кетишимнинг кераги йўқ.

— Бери кел,— деди у.— Мен бошингдаги ғуррангни кўрмоқчиман. Каттагина экан.— У шишни бармоқлари билан сийпалаб кўрди.— Жоним, соқол қўйсанг нима қиларкин?

— Соқол қўяйми?

— Шунчаки эрмакка. Соқол билан қандай бўларкинсан, кўрмоқчийдим.

— Майли, соқол қўяман. Ҳозирнинг ўзиданоқ соқол қўя бошлайман. Буни гоё деса бўлади. Энди менинг ўзимга яраша машғулотим бўлади.

— Қиладиган ишинг бўлмаганидан хафамисан?

— Йўқ. Мен жуда мамнунман. Ўзимни яхши сезяпман. Сен-чи?

— Жуда ҳам яхши. Лекин мен бунақа пайтимда сени зериктириб юборармикинман, деб қўрққаним қўрққан.

— Оҳ, Кэт! Сени қанчалар севишимни билсайдинг.

— Ҳозир ҳамми?

— Ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам. Мен ўзимни бахтли деб биламан. Нима, биз бу ерда ёмон яшаяпмизми?

— Жуда ҳам яхши. Лекин менга нуқул сен қандайдир безовта бўлиб қолганга ўхшаб кўринасан.

— Йўқ. Мен баъзи пайтларда фронтни ва турли-туман одамларни эслаб кетаман, лекин бунинг ташвишланадиган ери йўқ. Мен ҳеч нарсани узоқ ўйлаб ўтирмайман.

— Қимларни эслайсан?

— Ринальдини, кашишни ва бошқа турли одамларни. Лекин мен буларни узоқ ўйламайман. Уруш ҳақида ўйлашни истамайман. У билан ҳисоб-китобларимиз битган.

— Ҳозир нимани ўйлаяпсан?

— Ҳеч нимани.

— Йўқ, сен бир нарсани ўйлаётган эдинг. Айт.

— Мен Ринальди ростданам захм бўлиб қолганмикан, деб ўйлаётгандим.

- Бор-йўғи шуми?
- Ҳа.
- У захмга йўлиққанми?
- Билмайман.
- Мен сенда бўлмаганидан хурсандман. Сенда бунақа нарсалар бўлмаганмиди?
- Мен сўзак бўлганман.
- Бўлди, қўй. Жонинг жуда оғриганмиди, жоним?
- Жуда.
- Менда ҳам бўлишини истардим.
- Бекорларни айтибсан.
- Йўқ, ростдан. Мен худди сендай бўлишни истардим. Мен сен билган ҳамма хотинларни билишни, сўнг уларни сенинг олдинда майна қилишни истардим.
- Мана бу чиройли гап.
- Нима, сенда сўзак бўлганда чиройли бўлганмиди?
- Йўқ. Қорнинг ёғишини қара.
- Мен яхшиси сенга қараб ўтираман. Жоним, сочларингни ўстириб юборсанг, нима қиларкин?
- У нима деганинг?
- Сал узунроқ қилиб ўстирсанг деяпман-да.
- Ҳозир ҳам узун-ку.
- Йўқ, бир оз ўстиргин, мен бўлсам, бир оз қирқтираман, кейин икковимиз бир хил бўлиб қоламиз. Фақат биттамыз қорароқ, биттамыз оқишроқ бўламиз.
- Мен сочингни қирқтиришингни истамайман.
- Балки бу жуда антиқа бўлармиди. Сочим жонимга тегиб кетди. Кечаси ётганда жуда ҳам халақит беради.
- Менга шундоқ тургани ёқади.
- Қалта қилдирсам, ёқмасмиди?
- Эҳтимол. Менга ҳозиргиси ёқади.
- Балки калта бўлса, маъқул бўлармиди. Икковимиз бир хилда бўлардик. Жоним, сени шу қадар яхши кўраманки, сендай бўлиб қолсам дейман.
- Ўзи ҳам шундай. Битта одаммыз.
- Биладан. Кечасилари.
- Кечалари ҳамма нарса бошқача бўлади.
- Мен сен қаерда-ю, мен қаерда, ҳечам билиб бўлмайдиган бўлиб қолса дейман. Сен ҳеч ерга кетмайсан. Мен боя жўрттага айтгандим. Агар кетгинг келса, кета-

вер. Лекин тезроқ қайтиб кел. Жоним, сенсиз менга ҳаёт йўқ, ахир.

— Мен ҳеч қачон кетмайман,— дедим мен.— Сен бўлмасанг, мен соядай бўлиб қоламан. Сенсиз мен жоним жисмман.

— Мен ҳаётинг яхши бўлишини истайман. Ҳаётинг жуда ҳам яхши бўлишини истайман. Лекин бу бизнинг икковимизнинг ҳаётимиз бўлади, тўғрими?

— Хўш, қалай, соқол қўйишни бошлайми ёки тўхта-тайми?

— Усаверсин. Соқол қўй. Бу жудаям қизиқ бўлади. Балки у янги йилгача ўсиб кетар.

— Истайсанми, шахмат ўйнаймиз!

— Яхшиси, бошқа ўйин ўйнайлик.

— Йўқ. Шахмат ўйнаймиз.

— Кейин бошқа ўйин қиламиз, а?

Ҳа.

— Хўп, яхши.

Мен шахмат олиб келиб доналарни тикдим. Ташқарида ҳамон қор гупиллаб ёғмоқда эди.

Бир куни мен кечаси уйғониб кетдим, қарасам, Кэтрин ҳам уйғоқ экан. Ой деразага тушиб турар, дераза ромларининг сояси ўринга тушиб турганди.

— Уйқунг келмаяптими, жоним?

— Йўқ. Сен ухлолмаяпсанми?

— Мен ҳозиргина уйғониб кетдим, биринчи марта учрашганимизда қанчалар телба эканлигимни ўйлаб ётибман. Эсингдами?

— Сен салгина девона эдинг.

— Энди ҳеч ундай бўлмаяпман. Энди ҳаммаси яхшига ўхшайди. Ажойиб. Сен бу сўзни ғалати қилиб айтсан. «Ажойиб» дегин.

— Ажойиб.

— Сен жонимсан. Мен ҳам энди девона эмасман. Фақат мен жуда, жуда бахтлиман.

— Майли, ухла,— дедим.

— Майли. Ке, иккаламиз баравар ухлаб қоламиз.

— Майли.

Лекин биз дарҳол ухлаб қолмадик. Мен яна ҳар турли нарсаларни ўйлаб Кэтринга, унинг бўйнига тушиб турган ой нурига қараб анчагина уйғоқ ётдим. Сўнг мен ҳам ухлаб қолибман.

Январнинг ўрталарига бориб соқолим ўсиб қолди, чинакам қиш бўлиб кетди, кунлар совуқ ва кўзни қамаштирадиган, тунлари аёзли, қаҳратон совуқ бўларди. Яна йўлларда қатнов бошланди. Чаналарнинг қўшқораклари ва тоғдан судраб келишадиган ёғочлардан йўллардаги қор қотиб силлиқ бўлиб қолди. Тўрт томон қор, Монтрегача қор эди. Кўлнинг нариги ёғидаги тоғлар оқариб қолганди, Рона водийсини ҳам қор босди. Биз тоғнинг бошқа ёнбағридан Бэн-де-л Альязгача узоқ сайр қилиб юрардик. Кэтрин тагига мих қоқилган оёқ кийим, плаш кийиб олар, қўлида учи пўлат найзалик асо билан юрарди. Плаш кийганда унинг тўлалиги билинмас ва биз ўртача қадамлар билан юриб борар, баъзан тўхтаб йўллардаги хариларга ўтириб дам олвардик.

Бэн-де-л Альязда дарахтлар тагида ўрмон кесувчиларнинг қовоқхоналари бўлиб, биз ҳам шу ерга кириб шириликлар ва лимонлар билан қайноқ қизил вино ичардик. Уни Glühwein деб аташади, баданингни бир оз қизитиб олмоқчи бўлсанг, ёки бировнинг соғлиғига қадаҳ кўтаргинг келса, ундан ҳам созроғи йўқ. Қовоқхона ним қоронғи, тутун босган бўларди, кейин биз эшикка чиққанимизда одамнинг ўпкасига муздек ҳаво тегар, нафас олганда бурнингни учи қотиб қоларди. Биз ҳамма дарчаларидан ёруғ тушиб турган қовоқхонага бир зум қараб турардик, чиқаверишда ўрмон кесувчиларнинг отлари совқотиб қолмаслик учун депсиниб туришар, бошларини силкиб-силкиб ташлашарди. Тумшуқларидagi мўйлари қиров билан қопланган, нафас олганда оғизларидан чиққан пар ҳавода яхлаб қоларди. Қайтаётганимизда йўл силлиқ ва тийғончиқ бўлар ва то муюлишга боргунча от сийдикларидан сарғимтир тусга кирарди, бурилишга борганда чет томонга ёғоч олиб тушиладиган сўқмоқ айрилиб кетарди. Йўлнинг бу ёғи ўрмон ичидан ўтиб борар, унинг устидаги қор топталавериш қотиб қолганди, кечқурун уйга қайтарканмиз, икки марта тулки кўрдик.

Бу ниҳоятда гаштли юрт эди, биз айлангани чиққанимизда доим қувноқ бўлардик.

— Соқолинг жуда ажойиб бўлди,— деди Кэтрин.—

Худди ўрмончиларникига ўхшайди. Сен ҳалиги олтин узук таққанни кўрдингми?

— У тоғ кийикларини овлайди,— дедим мен.— Уларнинг эшитиш учун узук тақшади.

— Наҳотки? Ундай эмасдир. Ҳамма бизнинг тоғ кийикларини овловчилар эканимизни кўрсин деб, узук тақиб юришади. Бу ерда тоғ кийиклари борми?

— Ҳа, Дан-де-Жаманининг нарёғида.

— Тулкини кўрганимиз қизиқ бўлди,а?

— Тулки ухлагаида думини танасига ўраб ётади, совқотмайди.

— Жуда маза бўлса керак, а?

— Мен доим қани энди шунақа думим бўлса деб юрардим. Тулкиникига ўхшаган думларимиз бўлса нима бўларди?

— Унда қандай қилиб кийинардик?

— Махсус кийимлар тиктириш мумкин бўларди, ёки бунга аҳамият бериб ўтирмайдиган мамлакатларга кетиш мумкин эди.

— Биз ҳалиям ҳеч нарсанинг аҳамияти бўлмаган мамлакатда турибмиз. Ҳеч кимни кўрмай шу ерда яшаб турганимизнинг ўзи ажойиб эмасми? Сен чиндан ҳам ҳеч кимни кўргинг келаётгани йўқ, тўғрими, жоним?

— Ҳа.

— Ке, бирпас ўтираемиз. Мен сал чарчадим.

Хари устида бир-биримизнинг пинжимизга суқилиб ўтирдик. Олдинда йўл ўрмонга кириб кетарди.

— Кичкинтой бизга ортиқча юк бўлмасмикин, нима дейсан?

— Йўқ. Бунга йўл қўймаймиз.

— Пулимиз ҳали борми?

— Бир дунё. Мен кейинги чекни ҳам олдим.

— Қариндош-уруғларинг сени қидириб юришмасмикин? Улар энди сенинг Швейцарияда эканлигингни билишади-ку.

— Бўлиши мумкин. Мен уларга хат ёзиб юбораман.

— Ҳали ёзганинг йўқми?

— Йўқ. Фақат чекни қўл қўйишга юборгандим.

— Худога шукурки, сенга қариндош эмасман.

— Мен уларга телеграмма бераман.

— Наҳотки сен уларни яхши кўрмасанг?

— Олдинлари севардим, кейин шунчалар кўп жанжаллашдикки, ҳозир кўкрагимда ҳеч нарса қолмаган.

— Менимча улар менга ёқишган бўларди. Эҳтимол, улар менга жуда ҳам ёқиб қолишган бўларди.

— Ке, улар ҳақида гаплашмайлик, бўлмаса, одам уларнинг ташвишларини чекиб юради.— Бир оздан сўнг дедим:— Дам олган бўлсанг, кетайлик.

— Дам олиб бўлдим.

Биз йўлимизда давом этдик. Қош қорайиб қолган, қадам ташлаганимизда қор ғарч-ғурч қиларди. Осмон тип-тиниқ, қора совуқ ҳоким эди.

— Соқолинг менга жуда ёқади,— деди Кэтрин.— Бирам чиройли. Кўринишдан қаттиқ, тикандай, аслида эса, майин ва ёқимли.

— Сенингча соқолсиз юргандан шу яхшими?

— Яхшига ўхшайди. Биласанми, жоним, мен кичкина Кэтрин туғилгунча сочимни олдирмайман. Мен ҳозир семириб, катта хотинларга ўхшаб қолганман. Лекин у туғилгандан кейин яна озаман, ўшанда сочимни бошқатдан тузаттираман, шунда сенга яна янгидай бўлиб қоламан. Сен билан бирга бориб сочимни олдираман ёки битта ўзим бориб, кейин келиб сени ҳайрон қолдираман.

Мен индамасдим.

— Сен йўқ демайсан, тўғрими?

— Йўқ. Балки менга ёқиб ҳам қолар.

— Қандай яхшисан! Мен яна озгин бўлиб қолсам, яна кўҳликкина бўлиб кўринсам, тўсатдан яна мени яхши кўриб қолсанг-а.

— О, қурмағур!— дедим мен.— Ҳалиям сендан жонимни аямайман. Яна нима керак сенга? Бутунлай мажнун бўлиб юрсам, тузукми?

— Ҳа. Мен мажнун бўлиб қолишингни истайман.

— Майли унда,— дедим.— Ўзим ҳам шунни хоҳлайман.

Қирқинчи боб

Жуда ҳам бахтиёр яшардик. Январь ҳам, февраль ҳам ўтди, қиш соз эди, биз жуда бахтиёр эдик. Уқтин-ўқтин илиқ шамоллар эсиб кела бошлади, шунда қор юмшоқ бўлиб қолар, баҳор келаётганга ўхшарди, лекин яна ҳаво тиниқлашиб, совуқ зўраяр, яна қиш қайтиб келарди. Март ойида қиш илк бор чинакам чекинди. Кечаси ёмғир ёғди. Ёмғир эрталабгача тинмади, қор пилчиллаб кетди ва тоғ ёнбағри маъюсликка чўмди.

Кўл ва водий узра булутлар йиғилди. Тоғларда ёмғир ёга бошлади. Кэтрин чуқур калиш кийиб олди, мен таште.

Гуттингеннинг резина этигини олдим ва биз музи эриётган йўлдан қор, лой кечиб станциядаги қовоқхонага нонушта олдидан вермут ичгани бордик. Ташқарида ёмғир ёғаётгани деразадан эшитилиб турарди.

— Шаҳарга кетсак, нима дейсан?

— Ўзинг қандай фикрдасан?— сўради Кэтрин.

— Агар қиш тугаб, ёғингарчилик бошланиб кетган бўлса, бу ерда яшаб бўлмайди. Қичкина Кэтринга қанча қолди?

— Бир ойча. Балки кўпроқдир.

— Пастга тушиб Монтреда турсак ҳам бўлади.

— Лозаннага бормаймизми? Касалхона ўша ерда-ку.

— Лозаннага борсак ҳам бўлади. Мен фақат у шаҳар бизга катталик қилмасмикин дедим.

— Биз катта шаҳарда ҳам ёлғиз ўзимиз бўламиз. Лозанна яхши шаҳар бўлса керак.

— Қачон кетамиз?

— Менга барибир. Қачон десанг, ўшанда, жоним. Агар кетишни истамасанг, қолаверсак ҳам бўлади.

— Ҳавони кўрайлик-чи.

Ёмғир уч кунгача ёғиб турди. Станция пастдаги тоғ бағрида сира ҳам қор қолмади. Лойгарчилик, эрувгарчилик бошланди. Уйдан ташқарига чиқиб бўлмай қолди. Ёмғирнинг учинчи куни эрталаб биз шаҳарга кетишга қарор қилдик.

— Қўйинг, ташвиш чекманг, monsieur Генри,— деди Гуттинген.— Ҳеч қандай огоҳлантиришнинг кераги йўқ. Ҳаво айнигандан кейин бу ерда қолмасалар керак деб юривдим ўзим ҳам.

— Madame боисидан биз касалхонага яқинроқ бўлишимиз керак.

— Албатта,— деди у.— Балки яна кичкинтойлар билан бирга келарсизлар.

— Агар сизда жой топилса.

— Баҳорда бу ерлар жуда очилиб кетади, келинлар, сизларга маъқул бўлади. Кичкинани энагаси билан катта уйга жойлаштирамиз, ўзингиз madame билан яна олдинги кўлга қараган хонангизни оласиз.

— Мен сизга олдиндан ёзиб юбораман,— дедим мен.

Биз йиғиштириб, тушдан кейинги биринчи поезд би-

лан кетдик. Monsieur va madame Гуттинген бизни станцияга кузатиб қўйишди, эри нарсаларимизни лойда қанада элтиб берди. Уларнинг икковлари ҳам станцияда ёмғирда туриб, хайрлашиб қўлларини силкиб қолишди.

— Жуда ҳам яхши одамлар экан,— деди Кэтрин.

— Улар бизга кўп меҳрибонлик қилишди.

Монтрега бориб Лозанна поездига ўтирдик. Вагондан биз яшаган жойлардаги тоғлар кўринмас экан, уларни булутлар тўсиб олганди. Поезд Веведа тўхтадида, кейин йўлда давом этди. Йўлнинг бир томонида кўл, иккинчи томонида ёмғирда бўккан кўнғир далалар, намиқиб кетган ўрмон ва ивиган уйлар бор эди. Лозаннага келгач, кичикроқ бир меҳмонхонага жойлашдик. Биз кўчалардан ўтиб, меҳмонхонага бурилган пайтимизда ҳам ҳали ёмғир тинмаганди. Тугмасининг тешигидан мис калитлар осилган занжир ўтказиб олган портъе, лифт, полга тўшалган пояндозлар, ялтираб, оппоқ бўлиб турган умивальниклар, сим каравот ва каттакош шинам ётоқ — буларнинг бари Гуттингенлардан сўнг кўзимизга жуда ҳашаматли бўлиб кўринди. Хонанинг деразалари тепасига темир тўр тортилган девор билан ўраб олинган боққа очиларди. Нишаби тик кўчанинг бошқа томонида яна меҳмонхона, деворлар бор эди. Мен боғдаги ҳовузга ёмғир томчиларининг тушишини томоша қилардим.

Кэтрин барча чироқларни ёқиб, нарсаларни саранжом қила бошлади. Мен содали виски сўрадим, каравотга ётиб, вокзалда сотиб олган газетани қўлимга олдим. 1918 йилнинг март ойи эди, немислар Францияда ҳужум қилмоқда эдилар. Мен Кэтрин ишларини битириб бўлгунча содали виски ичиб, ўқиб ётдим.

— Биласаним, жоним, мен нималарни тайёрлаб қўйишим керак экан,— деди у.

— Нималарни?

— Чақалоқнинг нарсаларини. Одатда бунақа пайтгача ҳамма майда-чуйдаларни тахт қилиб қўйишади.

— Сотиб олсак ҳам бўлади-ку.

— Биламан, Эртагаёқ олгани бораман. Фақат нима кераклигини билсам эди.

— Билишинг керак эди. Ҳамшира бўлгансан-ку.

— Шундоғу, лекин госпиталда солдатлар ҳар куни бола қилиб турганлари йўқ эди-да.

— Мен-чи?

У менга ёстиқ отди, виским чайқалиб тўкилди.

— Мен ҳозир сенга бошқасини олдириб келаман,— деди у.— Мени кечир.

— Ўзи озгинагина қолганди. Ке, ёнимга ке.

— Йўқ. Мен бу хонани сая эпқага келтирмоқчиман.

— Эпақанг нимаси?

— Ўз уйимизга ўхшаб турсин.

— Антантанинг байроқларини осиб қўй.

— Бемаза бўлма.

— Қани яна бир қайтар-чи.

— Бемаза.

— Буни шундоқ мулойим айтдингки,— дедим мен,— худди бировни хафа қилиб қўймай дегандай.

— Ҳеч-да.

— Унда ке ёнимга.

— Майли.— У келиб каравотга ўтирди.— Сени зериктириб қўяётганимни биламан, жоним. Мен пиво бочкасига ўхшаб қолдим.

— Бекор гап. Сен чиройлисан, жуда ҳам ёқимлисан.

— Менга сен эҳтиётсизлик қилиб уйланиб қўйгансан, мен шундай бир бадбашара одамман.

— Бекор гап. Сен кундан-кунга очилиб боряпсан.

— Лекин, жоним, ҳали яна асл ҳолимга қайтаман.

— Сен ҳозир ҳам чиройлисан.

— Сен ичиб олгансан.

— Бир стакан содали виски ичдим, холос.

— Ҳозир яна виски беришади,— деди у.— Балки тушликни ҳам шу ерга бериша қолсамикин?

— Жудаям соз бўларди.

— Унда бугун ҳеч қаерга чиқмаймиз, майлими? Оқшомни уйда ўтказа қоламиз.

— Ўйнаймиз,— дедим мен.

— Мен вино ичаман,— деди Кэтрин.— Менга ҳеч нарса қилмайди. Балки бу ерда бизнинг оқ капримиз бордир.

— Бўлса керак,— дедим.— Бунақа меҳмонхоналарда доим италян винолари бўлади.

Кельнер эшикни қоқди. У муз солинган стаканда виски олиб келди, унинг патнисида содали сувнинг кичкина шишаси ҳам бор эди.

— Раҳмат,— дедим мен.— Бу ерга қўйинг. Барака топинг, шу ерга икки кишилик тушқи овқат билан икки шиша қуруқ оқ капридан берсангиз.

— Биринчисига шўрва буюрадиларми?

— Шўрва ичасанми, Кэт?

— Ҳа, бемалол.

— Битта шўрва.

— Бажону дил, сэр.

У чиқди, эшикни ёпди. Мен газеталаримни яна қайта қўлга олиб газетадаги урушларни ўқишга тушдим, содали сувни муз солинган вискининг стаканига аста қуйиб турдим. Вискига муз солманглар десам бўларкан. Музни алоҳида қилиб олиб келишарди. Ушанда стаканда қанча виски қолганига қараб содали сув қўшиларди, бўлмаса, вискининг қуввати сусайиб кетмоқда. Бир шиша виски сотиб олиб фақат муз билан содали сув сўралса тузук бўларкан. Яхши виски — яхши нарса-да. Ҳаётнинг энг гўзал нарсаларидан бири деса ҳам бўлади.

— Нималарни ўйлаб ётибсан, жоним?

— Вискини.

— Вискининг нимасини?

— Вискининг жуда татти нарса эканлигини.

Кэтрин афтини буриштирди.

— Бўпти,— деди у.

Биз бу меҳмонхонада уч ҳафта яшадик. Бу ер унчалик ёмон эмасди: ресторанда кўпинча ҳеч ким бўлмас ва биз кўп маҳаллар овқатни ўз хонамизда ердик. Шаҳарни айланардик, трамвай билан Ушига борардик, кўл тепасида ўйнаб келардик. Кунлар илиб қолган, худди баҳор келганга ўхшарди. Биз тоғлардаги чайламиздан кетганимизга афсусланар, лекин илиқ кунлар тезда совуқ рутубат билан алмашарди.

Кэтрин чақалоққа керакли ҳамма нарсаларни сотиб олмоқда эди. Мен сал ҳаракатланай деб гимнастика залига бокс тушгани борардим. Одатда у ерга мен эрталаб ҳали Кэтрин кўрпада ётганда кетардим. Эрта кўк-лам чоғларида боксдан ва душдан сўнг одам ўзини бардам сезар, баҳор ҳавосини шимириб кўчадан юриш, қаҳвахонага кириб ўтириб, одамларни кўриш, газета ўқиш, вермут ичиш жуда гаштли эди. Кейин меҳмонхонага қайтиб Кэтрин билан маза қилиб нонушта қилардик. Гимнастика залидаги бокс муаллими мўйлов қўйган одам эди, унинг ҳаракатлари аниқ ва қисқа бўларди, унга ҳужум қила бошласанг, у жуда қўрқиб кетарди. Лекин гимнастика залида машқ қилиш одамга ҳузур бағишларди. Бу ернинг ичи ёруғ, тоза бўлгани учун мен

истойдил машқ қилар, арқондан сакрар, боксинг турли усулларини синаб кўрар, деразадан тушган қуёш нурларига ётиб олиб қорин мушакларини мустаҳкамловчи машқларни бажарардим, баъзан муаллим билан бокс туша туриб уни қўрқитиб юборардим. Аввалига узун камбар ойна олдида туриб машқ қилишга кўниколмадим, чунки серсоқол боксчи ойнада жуда ғалати кўринарди.

Лекин бора-бора бу менинг кулгимни қистатадиган бўлди. Мен бокс билан шуғуллана бошлагач, соқолимни қирдириб ташламоқчи эдим, лекин Кэтрин йўл қўймади.

Баъзан биз теварак-атрофларни экипажга тушиб айланиб келардик. Ҳаво яхши кунларда экипажда юриш мароқли эди, бундан ташқари биз бориб овқатланса бўладиган иккита хушманзара ерни топгандик. Кэтрин энди кўп юролмайдиган бўлиб қолганди ва у билан дала йўлларида от қўшилган аравада сайр қилардим.

Агар ҳаво мусаффо бўлса, биз вақтимизни жуда мароқли ўтказардик, умуман эса, бизнинг ёмон ўтган вақтимизни эслолмайман. Биз боланинг ой-кунлари тўлиб бораётганини билар ва бундан худди биров бизни қувиб келаётгандек, бир-биримиздан ажралишни истамас, бирон соат ҳам вақтимизни зое кеткизгимиз йўқ эди.

Қирқ биринчи боб

Бир куни мен азон маҳали соат учларда уйғониб кетдим, қарасам, Кэтрин тўшакда тўлғаниб ётибди.

— Тобинг йўқми, Кэт?

— Дард тутаётганга ўхшайди, жоним.

— Тез-тезми?

— Унчаликмас.

— Агар тез-тез бўлса, касалхонага бориш керак.

Жуда ҳам уйқум келаётган эди, яна ухлаб қолибман. Кўп ўтмай яна уйғондим.

— Докторга қўнғироқ қилсангмикин, а,— деди Кэтрин.— Балки бошланаётибдими?

Мен телефонга бориб докторга қўнғироқ қилдим.

— Тез-тез тўлғоқ тутяптими?— сўради у.

— Тез-тезми, Кэт?

— Деярли ҳар ўн беш минутда бир марта.

— Унда касалхонага келинглар,— деди доктор.— Мен ҳам ҳозир кийиниб у ерга бораман.

Мен трубкини қўйдим, кейин такси чақириб учун вокзал олдидаги гаражга қўнғироқ қилдим. Телефонга анчагача ҳеч ким келмади. Ниҳоят, бир одамга тушдим, у ҳозироқ машина юборишга ваъда қилди. Кэтрин кийинмоқда эди. Унинг чамадонига касалхона учун ҳамма керакли нарсалар билан чақалоқнинг майда-чуйдалари солинганди. Биз коридорга чиқдик, мен лифтчини чақирдим. Жавоб бўлмади. Пастга тушдим. Пастда тунги қоровулдан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Лифтда ўзим кўтарилдим, кабинага чамадонни киритдим, Кэтрин кирди ва биз пастга тушдик. Тунги қоровул бизга эшикни очиб берди ва биз эшик олдидаги тош устига ўтириб такси келишини кута бошладик. Ҳаво очиқ эди, осмонда юлдузлар бодраб ётарди. Кэтрин қағтиқ ҳаяжонда эди.

— Бошланди, алоҳал бошланди-я,— деди у.— Энди ҳаммаси тезда ўтиб кетади.

— Сен азамат хотин экансан.

— Мен қўрқмайман. Фақат такси кела қолсайди.

Биз кўчада машина шовқинини эшитдик, чироқлар кўринди. Такси олдимизга келиб тўхтади, мен Кэтринни машинага ўтказдим, шофер эса, чамадонни олд ўриндиққа қўйди.

— Касалхонага,— дедим.

Биз тош йўлга чиқиб тепаликка кўтарила бошладик.

Касалхонага келганимизда чамадонни кўтариб олдим, ичкарига кирдик. Пастда конторка орқасида бир хотин ўтирган экан, Кэтриннинг фамилиясини, отини, ёшини, адресини, ота-онасини, динини сўраб ёзиб олди. Кэтрин динга алоқам йўқ, деди, шунда хотин дини дейилган жойга чизиқ чизиб қўйди. Кэтрин фамилиям Генри деди.

— Сизни палатага олиб бораман,— деди хотин.

Биз лифтда кўтарилдик. Хотин лифтни тўхтатди, биз чиқиб коридорда унинг орқасидан кетдик. Кэтрин менинг қўлимдан маҳкам ушлаб олганди.

— Мана шу сизнинг палатангиз,— деди хотин.— Марҳамат қилинг, ечиниб ётинг. Мана сизга тунги кўйлак.

— Менинг тунги кўйлагим бор,— деди Кэтрин.

— Сизга мана бунда қулайроқ бўлади,— деди хотин.

Мен чиқиб кетдим. Йўлакдаги стулга ўтирдим.

— Энди кирсангиз бўлади,— деди ҳамшира эшик олдига туриб.

Кэтрин худди бўздан тикилганга ўхшайдиган, ёқаси чор қирра қилиб қийилган тунги кўйлак кийиб энсизгина каравотда ётарди. У менга жилмайиб қўйди.

— Энди росмана дард тута бошлади,— деди у.

Ҳамшира унинг қўлини ушлаб турар, соатига қараб тўлғоқ тутишига қулоқ соларди.

— Мана ҳозир қаттиқроқ бўлди,— деди Кэтрин. Қаттиқроқ бўлгани унинг юзидан ҳам кўриниб турарди.

— Доктор келмадими?— сўрадим мен унинг ҳамширасидан.

— Келди, пастда ухлаб ётибди. Керак бўлган пайтда бу ерга чиқади. Мен madameга бир оз қарашим керак,— деди ҳамшира.— Барака топинг, бирпас чиқиб туринг.

Мен йўлакка чиқдим. Йўлакнинг атиги иккита деразаси бор эди, иккала томондаги қатор кетган эшиклар берк эди. Йўлакдан касалхонанинг ҳиди анқирди. Мен стулда ўтириб, ерга тикилганча худодан Кэтрин омон-эсон қутулишини ёлвориб сўрадим.

— Киришингиз мумкин,— деди ҳамшира. Мен кирдим.

— Сенмисан, жоним?— деди Кэтрин.

— Тузукмисан?

— Энди роса оляпти.

Унинг юзи ўзгариб кетди. Кейин у жилмайди.

— Мана буниси чинакам бўлди. Ҳамшираҳон, қўлингизни яна курагимга қўйиб турсангиз.

— Сизга шундай қулай бўляптими?— сўради ҳамшира.

— Сен энди кетавер, жоним,— деди Кэтрин.— Бориб бирон нарса еб ол. Ҳамшираҳон бу ҳали анчагача чўзилиши мумкин деяпти.

— Биринчи марта кўзи ёриётганда бир оз чўзилади,— деди ҳамшира.

— Бор, бирон нарса тамадди қилиб ол,— деди Кэтрин.— Мен ўзимни анча дуруст ҳис қиляпман, ростдан.

— Мен яна бирпас бўламан,— дедим.

Тўлғоқ дам-бадам тутиб турарди, кейин камайиб қолди. Кэтрин қаттиқ ҳаяжонда эди. Жуда ҳам жони оғриб кетган кезларда у яхши деб қўярди. Дард тутиш сусайиб қолганда у норози бўлиб хижолат чекарди.

— Сен кета қол, жоним,— деди у.— Сенинг олдингда

мен ўзимни эркин тутолмаяпман.— Унинг чеҳраси яна ўзгариб кетди.— Ана. Буниси дурустроқ бўлди. Мен яхши хотин бўлишни шу қадар истайманки, ҳеч бир найранг-пайранг қилмасдан туғишни истайман. Барака топ, бор, овқатланиб кел, жоним. Сенсиз зеркиб қолмайман. Ҳамшираҳон бирам яхши эканларки.

— Ҳали бемалол нонушта қилиб олсангиз бўлади,— деди ҳамшира.

— Яхши, мен кетдим. Кўришгунча, азизим.

— Кўришгунча,— деди Кэтрин.— Яхшилаб нонушта қил, менинг ўринимга ҳам.

— Бу ерда қаерда нонушта қилиш мумкин?— сўрадим мен ҳамширадан.

— Бизнинг кўчамизда шундоқ майдон олдида қаҳвахона бор,— деди у.— Ҳозир очилган бўлса керак.

Тонг оқариб келмоқда эди. Мен кимсасиз кўчадан қаҳвахонага бордим. Ойналар ёруғ эди. Мен рухлаб қўйилган буфет олдига бордим, буфетчи чол менга бир стакан оқ вино билан бриошь берди. Бриошь кечаги экан. Мен уни винога ботириб едим, кейин яна қаҳвахонада ичдим.

— Қаллаи саҳарлаб бу ерда нима қилиб юрибсиз?— сўради чол.

— Хотиним касалхонада кўзи ёримоқда.

— Шундай денг! Хўп, омон-эсон қутулсин.

— Менга яна бир стакан вино беринг.

У шишани азотроқ кўтариб қўйди, стакан тўлиб бир ози тўкилди. Мен ичиб, ҳақини тўлаб ташқарига чиқдим. Кўчада, ҳамма уйларнинг олдида ахлатчини кутиб ахлат идишлари турарди. Бир челақни ичмаскаб кўрмоқдайди.

— Сенга нима керак?— сўрадим мен ва унга бирон нарса йўқмикин деб энгашиб челақни қарадим; челақнинг устида қаҳва қуйқаси, ахлат ва қуриган гуллардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

— Ҳеч вақо йўқ, ит,— дедим мен. Ит кўчанинг нариги томонига ўтиб кетди. Қасалхонага келиб Кэтрин ётган қаватга кўтарилдим ва йўлакдан унинг эшигигача бордим. Тақиллатдим. Ҳеч ким жавоб бермади. Эшикни очдим; фақат Кэтриннинг чамадони стулда турар, унинг халати илгакка осиб қўйилганди. Йўлакка чиқиб биров кўриниб қолармикин деб, қарай бошладим. Мен бошқа ҳамширани кўриб қолдим.

— Madame Генри қани?

— Ҳозиргина бир хонимни туғруқхонага олиб киришди.

— Қаерда?

— Юринг сизга кўрсатаман.

У. мени йўлакнинг нарига бошига олиб борди. Туғруқхонанинг эшиги қия очиқ турарди. Мен Кэтринни столда ётган, устига чойшаб ёпилган ҳолда кўрдим. Столнинг олдида ҳамшира турар, доктор эса нариги томонда, қандайдир цилиндрлар олдида эди. Доктор қўлида най қувурга уланган резина ниқоб ушлаб олганди.

— Мен сизга халат бераман, кейин киришингиз мумкин,— деди ҳамшира.— Марҳамат, бу ёққа келинг.

У менга оқ халат кийдириб, орқамдан туғнағич билан қадаб қўйди.— Энди кирсангиз бўлади,— деди у. Мен хонага кирдим.

— Келдингми, жоним?— деди Кэтрин қандайдир ўзгариб кетган овоз билан.— Ишларимиз нимагадир юришмаяпти.

— Meusour Генри сиз бўласизми?— сўради доктор.

— Ҳа. Уэлларингиз қалайсиз, доктор?

— Ҳаммаси яхши кетяпти,— деди доктор.— Тўлғоқ пайтида газ бериш мумкин бўлсин деб бу хонага ўтдик.

— Беринг,— деди Кэтрин.

Доктор унинг юзига резина ниқоб кийгизди ва қандайдир дискни буради. Кэтрин тез-тез чуқур нафас ола бошлаганини кўрдим. Кейин у ниқобни олиб ташлади, доктор аппаратни ўчирди.

— Унча қаттиқ бўлмади. Яқинда жуда қаттиқ бўлганди. Доктор мени худди йўқдай қилиб қўйди. Тўғрими, доктор?— Унинг овози ғалати эди. «Доктор» сўзини айтганда бир оз баландроқ чиқди. Доктор жилмайди.

— Беринг,— деди Кэтрин. У ниқобни юзига тез тугиб, тез нафас ола бошлади.

Унинг секин инграётганини эшитдим. Кейин у ниқобни суриб қўйди-да, жилмайди.

— Буниси қаттиқроқ бўлди,— деди у.— Бу жуда ҳам қаттиқ бўлди. Сен ташвишланма, жоним. Бор. Яна бир марта нонушта қилиб ол.

— Мен шу ерда бўламан,— дедим мен.

Биз касалхонага соат учларда келгандик. Туш бўлди, лекин ҳамон Кэтриннинг кўзи ёригани йўқ. Тўлғоқ

яна сусайиб қолди. Унинг қаттиқ уринганлиги, азоб чекканлиги кўриниб турарди. Лекин у ўзини тетик тутишга ҳаракат қиларди.

— Қўлимдан ҳеч нарса келмаяпти, жоним,— деди у.— Хўрлигим келяпти. Мен ҳаммаси оппа-осон ўтиб кетади, деб ўйлагандим. Энди бўлса, мана — яна...— У кўлини ниқобга чўзди, ниқобни юзига босди. Доктор дискни бураб, Кэтринга тикилиб турди. Дард яна дарров босилди.

— Бир нави,— деди Кэтрин. У жилмайиб қўйди.— Бу газ менга жудаям ёқиб қолди. Ажойиб нарса.

— Уйга ҳам озгинасини олиб кетамиз,— дедим мен.

— *Ҳозир яна тутати,*— деди Кэтрин шоша-пиша. Доктор дискни буриб соатига қаради.

— Тўлғоқ тутиши қандай боряпти?— сўрадим мен.

— Ораси бир минут.

— Сиз овқатланмайсизми?

— Мен ҳозир нонушта қилгани бораман,— деди у.

— Сиз албатта овқатланиб олишингиз керак, доктор,— деди Кэтрин.— Мунча имилламасам, одамга бир ам алам қиладики. Балки эрим унгача менга газ бериб турар?

— Таъблари,— деди доктор.— Икки рақамигача бурасиз.

— Тушунарли,— дедим мен. Дискнинг тили бўлиб, у айлантириб туриларди.

— *Беринг,*— деди Кэтрин. У ниқобни юзига қаттиқ босиб олди. Мен дискни икки рақамигача бурдим. Кэтрин ниқобни юзидан олганда орқасига бураб қўйдим. Доктор менга иш топиб берганидан ғоятда хурсанд эдим.

— Газни сен берганмидинг жоним?— сўради Кэтрин. У менинг қўлимни силаб қўйди.

— Мен.

— Қандай яхшисан!

Газдан бир оз унинг боши айланиб қолганди.

— Мен қўшни хонада овқатланаман,— деди доктор.— Бирор гап бўлса, дарров чақирарсиз.

Мен у қандай овқатланаётганига қараб турардим, кейин бир оз ўтгач, унинг ёнбошлаганини, чекаётганини кўрдим. Вақт ўтиб борарди. Кэтрин тез-тез чарчай бошлади.

— Нима дейсан, мен ўзи туға олармикинман?— сўради у.

— Албатта туға оласан.

— Қўлимдан келганча ҳаракат қилипман. Мен италасам, у яна орқага кетади. *Ҳозир тутади. Бер тезроқ.*

Соат иккида мен овқатлангани кетдим. Қаҳвахонада бир қанча одамлар бор эди, столчада қаҳва билан киршвассер солинган қадаҳлар турарди. Мен столга ўтирдим.

— Нимангиз бор?— сўрадим мен кельнердан.

— Иккинчи нонушта тамом бўлди.

— Тузукроқ ҳеч нарса йўқми?

— *choucroute*¹ тайёрлаш мумкин.

— *choucroute* билан пиво беринг.

— Тўлами, яримми?

— Ярим, очидан.

Кельнер устига чўчқа гўшти қўйилган, винога омихта қилинган қайноққина карамга сосиска ботирилган *Sauerkraut*² олиб келди. Карам еб пивони ичдим. Жуда ҳам очқагандим. Қаҳвахонада ўтирганларга бир-бир кўз югуртириб чиқдим. Бир столда қарта ўйнамоқда эдилар. Енимдаги столда икки киши гаплашиб, чекишиб ўтирарди. Қаҳвахона тутун бўлиб кетганди. Эрта-лаб нонушта қилган жойимда энди уч киши турибди: чол, кассада ўтириб столларга нима берилаётганига қараб турган қора қўйлакли семиз хотин ва этак тутган бола. Мен бу хотиннинг болалари қанчайкин ва уларни қандай қилиб туққанийкин, деб ўйлаб ўтирардим.

Овқатланиб бўлиб, орқамга, касалхонага қайтдим. Кўча энди ялаб қўйилгандай топ-тоза эди. Ахлат челақлар олиб кетилганди. Ҳавода булутлар кезиб юрар, лекин гоҳи офтоб кўринай-кўринай деб қўярди. Лифтда юқорига чиқиб, йўлакдан Кэтриннинг хонасига бордим, халатим шу ерда эди. Мен уни кийиб олиб, гарданимга тўғнағич қадаб олдим. Ойнага қарадим, ичимда худди серсоқол лўттибозга ўхшайман, деб қўйдим. Йўлакдан Кэтрин ётган жойга бордим. Эшик ёпиқ эди, тақиллатдим. Ҳеч ким жавоб бермади; мен эшикни очиб ичкарига кирдим. Доктор Кэтриннинг олдида ўтирарди. Ҳамшира хонанинг бир бошида нимадир қилмоқда эди.

— Ана сизнинг эрингиз,— деди доктор.

^{1, 2} Нордон карэм (франц., немис.).

— Оҳ, жоним, доктор бирам ажойибларки!— деди Кэтрин жуда ғалати товуш билан.— У менга қизиқ бир латифа айтиб берди, жуда ҳам жоним оғриб кетганда шундай қилдики, мен яна ўзимни билмай қолдим. У антиқа. Сиз антиқа одамсиз, доктор.

— Маст бўлиб қолибсан,— дедим мен.

— Биладан,— деди Кэтрин.— Фақат буни гапириб ўтирмайлик.— Сўнг:— *Беринг тезроқ. Тезроқ беринг.*

У ниқобга жонҳолатда ёпишиб олиб, энтикиб узуқ-юлуқ пафас ола бошлади. Кейин чуқур хўрсингандай нафасини чиқарди. Шунда доктор чап қўли билан ниқобни олди.

— Буниси жуда кучли бўлди,— деди Кэтрин. Унинг овози жуда ғалати эди.— Энди мен ўлмайман, жоним. Мен ўлиб қолай дедим, лекин ўтиб кетди. Сен хурсанд-мисан?

— Энди у ёққа қайтиб бормагин.

— Бормайман. Бироқ ундан қўрқмайман ҳам. Мен ўлмайман, жоним.

— Сиз бундай тентакликни қилманг,— деди доктор.— Сиз ўлмайсиз ва эрингизни ёлғиз қолдириб кетмайсиз.

— Йўқ, йўқ. Мен ўлмайман. Мен ўлишни истамайман. Улим — тентаклик. Мана яна. *Беринг тезроқ.*

Бир оздан сўнг доктор деди:

— Сиз, мистер Генри, бирпасга чиқиб туринг, мен хотинингизни текшириб кўраман.

— У ишнинг қандай бораётганини кўрмоқчи,— деди Кэтрин.— Сен кейин кирасан. Майлими, доктор?

— Ҳа,— деди доктор.— Мен ўзим чақиртираман.

Бу ердан чиқиб бола туғилгандан кейин Кэтринни олиб келишлари керак бўлган палатага кетдим. Мен стулга ўтириб атрофга қарадим. Чўнтагимда овқатлангани борганда сотиб олган газета бор эди, чиқариб ўқишга тушдим. Қоронғи тушиб қолгани учун чироқни ёқдим. Салча фурсатдан сўнг ўқишдан тўхтаб, чироқни ўчирдим ва ташқарида қоронғи қуюқлашиб бораётганини томоша қилиб турдим. Қизиқ, нега доктор чақиртирмапти. Балки мен кетганим яхши бўлгандир. Афтидан, менинг у ерда турмаслигимни хоҳлагандир. Соатга қарадим. Яна ўн минутгача ҳеч ким келмаса, ўзим бораман.

Шўрлик, шўрлик Кэт. Бирга ётганнинг оқибати мана шундоқ бўлар экан-да. Мана энди қолқон отилди. Севишганларга мукофот мана шу. Яхшиямки, газ бор экан. Оғриқни пасайтирадиган нарсалар бўлмаган кезларда нима қилишган экан? Тўлғоқ тута бошласа, худди тегирмонга тушгандай бўласан. Кэтрин бутун ҳомиладорлик пайтини яхши кечирди. Унчалар ёмон бўлгани йўқ. Ҳатто кўнгли ҳам деярли айнигани йўқ. Охирги кунларгача у вой деб айтмади. Лекин алоҳал барибир тутилди. Алқасосул миналҳақ. Бўлмаган гап! Биз эллик марта уйланган тақдиримизда ҳам яна шундай бўлган бўларди. Агар у ўлиб қолса-я? У ўлмайди. Ҳозир ҳеч ким туғаётганда ўлмайди. Ҳамма эрлар шундай деб ўйлашади. Шундай, лекин у ўлиб қолса-я? У ўлмайди. Фақат у жуда қийналиб кетди. Кейин биз: қандай қийин бўлган эди-я, деб гаплашиб юрамиз, ўшанда Кэтрин: унча эмас, дейди. Тўсиндан у ўлиб қолса-я? У ўлмаслиги керак. Ҳа, баногоҳ, ўлиб қолса-я? Бундай бўлиши мумкин эмас, деярман сенга. Аҳмоқ бўлма. Фақат у қийналиб кетди, холос. Фақат табиатнинг ўзи шундай қийналадиган қилиб қўйган, холос. Биринчи туғишида қийналиб туғади. Ҳа, лекин у ўлиб қолса-я? Унинг ўлиши мумкин эмас. Нега энди у ўлар экан? Ўлишига қандай сабаблар бўлиши мумкин? Милан кечаларида тугилган мева тугилиши керак, холос. Барча қийинчиликлар у туфайли бўляпти, кейин у тугилади-ю, айланиб, ўргила бошлайсан, кўрмасанг туролмайдиган бўлиб қоласан. Хатарли ҳеч нарса йўқ. Яна у ўлиб қолса-я? У ўлиши мумкин эмас. Тўсатдан ўлиб қолса-я?

Доктор хонага кирди.

— Ҳеч.

— Нима демоқчисиз?

— Нима дердим. Мен уни ҳозиргина қараб чиқдим...— У батафсил тушунтириб берди.— Кейин мен яна кутдим. Лекин иш олдга силжимапти.

— Нима маслаҳат берасиз?

— Икки йўл бор: қисқич ишлатиш мумкин, лекин бу аёл учун жуда хавфли. Болани бир ёққа қўйиб тураверинг. Қорнини кесиш ҳам мумкин.

— Қорнини кесиш жуда ҳам хавфлими?

Яна у ўлиб қолса-я?

— Туғишга қараганда хавфли эмас.

— Бунн ўзингиз қилоласизми?

— Ҳа. Менга ҳаммасини тайёрлаш ва керакли одамларни олиб келиш учун бир соат вақт керак бўлади. Балки, бир соатга ҳам бормас.

— Сизнингча қайси осонроқ?

— Мен кесиб олишни айтган бўлардим. Агар бу менинг хотиним бўлганда мен уни кесиб олардим.

— Оқибати нима бўлади?

— Ҳеч қандай оқибати йўқ. Фақат чандиқ қолади.

— Ҳеч қандай асорати бўлмайдими?

— Қисқич билан олганда шундай бўлиши мумкин.

— Ҳеч нарса қилмай, кутсак-чи?

— Эртами-кеч бирон нарса қилиш керак бўлади.

Madame Генри ҳалиям кўп куч йўқотдилар. Қанча тез операция қилсак, шунча яхши.

— Унда тезроқ бошланг,— дедим мен.

— Ҳозир бориб айтаман.

Кэтриннинг олдига бордим. Кэтрин столда устига чойшаб ёпилганча ётар, жуда оқариб, бўздай бўлиб қолган, ҳорғин эди. Ҳамшира унинг ёнида турарди.

— Сен рози бўлдингми?— сўради у.

— Ҳа.

— Яхши бўлибди. Энди бир соатдан кейин ҳаммаси тамом бўлади. Бошқа кучим қолмади, жоним. Энди кучим етмайди. *Бер, бер тезроқ.* Фойдаси бўлмади. *Ё худо, фойдаси бўлмаяпти.*

— Чуқурроқ нафас ол.

— Оляпман. Ё худо, ёрдам бермаяпти. Ёрдам бермаяпти.

— Бошқа цилиндр беринг,— дедим ҳамширага.

— Шу янги цилиндр.

— Жоним, мен шундай тентакманки,— деди Кэтрин.— Лекин ростданам ҳеч ёрдам бермаяпти.— У бирдан йиғлаб юборди.— Мен чақалоқ туғишни шунчалик орзу қилгандим, ҳеч кимга оғирим тушмасин дедим, мана энди кучим ҳам қолмади, ҳеч нарса қилолмаяпман, мана, газ ҳам ёрдам бермай қўйди. Жоним, ҳеч ёрдам бермай қўйди. Улсам ҳам майли эди, фақат тезроқ тамом бўла қолса. О, жоним, жоним, бирон нарса қил, ҳаммаси тугасин. Ана яна. О-о, о-о, о-о!— У пиқиллаб йиғлаганча ниқоб билан нафас олмоқда эди.— Ёрдам бермаяпти. Ёрдам бермаяпти. Ёрдам бермаяпти. Кечир мени, жоним. Йиғлама. Кечир мени. Бошқа қи-

толмайман. Шўрлигим! Сени мен шундай севамакки, хали яна бир уриниб кўраман. Мана ҳозир бир уриниб кўраман. Бошқа ҳеч нарса беришнинг иложи йўқми? Қанийди менга яна бир нарса беришса!

— Мен газ таъсир этадиган қиламан. Охиригача бу-райман.

— Мана энди бер.

Мен дискани охиригача бурдим, у босиқ ва чуқур нафас ола бошлаши билан ниқобни ушлаб турган кўллари шилқ этиб тушди. Мен аппаратни ўчириб, юзидан ниқобни олдим. У қайтиб келмайдиган ердан қайтиб келгандай бўлди.

— Қандоқ яхши, жоним. Сен қандоқ меҳрибонсан.

— Бирпас чида ,сен жуда юраклисан-ку. Мен ҳадеб бундай қилолмайман. Бу сени ўлдириб қўйиши мумкин.

— Менда энди юрак қолдим, жоним. Мен тамом бўлдим. Мени тамом қилишди. Мен энди биламан.

— Ҳаммада бўлади бундай.

— Лекин бу жуда ҳам ёмон бўляпти. Одамни тамом қилмагунча қийнашади.

— Яна бир соатдан кейин қутуласан.

— Мунча яхши! Жоним, мен ўлмайман-а, тўғрими?

— Тўғри. Сен ҳеч қачон ўлмайсан.

— Менинг ҳеч ўлгим йўқ, сени ёлғиз ташлаб кетолмайман, лекин бирам мадорим қолмади-ей, ўлиб қоламан, деб кўрқяпман.

— Бекор гап. Ҳамма шундай деб ўйлайди.

— Гоҳида мен шундай бўлишини сезиб турибман.

— Ундай бўлмайди. Ундай бўлиши мумкин эмас.

— Мабодо?

— Мен бунга йўл қўймайман.

— Бер менга тезроқ. *Бер, бер, менга.*

Кейин яна:

— Мен ўлмайман. Мен ўзим бунга йўл қўймайман.

— Албатта сен ўлмайсан.

— Сен шу ерда бўласанми?

— Ҳа, фақат қарамасдан тураман.

— Яхши. Фақат кетиб қолма.

— Йўқ, йўқ. Мен ҳеч қаерга кетмайман.

— Бирам яхшисанки. Мана, яна бер. Бер яна. *Ер-дам бермаяпти.*

Дискани уч рақамигача, кейин тўртгача бурдим.

Доктор тезроқ кела қолса-чи, дердим. Мен иккидан сўнг келадиган рақамлардан қўрқардим.

Ниҳоят, бошқа бир доктор билан иккита ҳамшира келишди, улар Кэтринни филдиракли замбилга солишди-да, йўлакдан юриб кетдик. Йўлакдан зудлик билан ўтиб лифтга чиқдик, лифтда замбилга жой бериш учун ҳаммамиз деворга қисилишиб турдик; кейин тепага чиқилди, эшик ланг очилди, майдончага чиқилди, йўлакдан резина филдиракларда операцияхонагача борилди. Доктор ниқоб тутиб, қалпоқча кийиб олган экан, танимабман. Бу ерда яна бир доктор билан яна ҳамширалар бор эди.

— Менга бирон нарса беришсин,— деди Кэтрин.— Менга бирон нарса беришсин. Доктор, менга таъсир қиладиган қилиб беринг.

Докторлардан бири унинг юзига ниқоб тутди, мен эшикка қараб, ёп-ёруғ операция саҳнини кўрдим.

— Сиз ҳув анави эшикдан кириб, ўша ерда ўтиришингиз мумкин,— деди ҳамшира.

Тўсиқнинг бу томонида ўтирадиган жойлар бор экан, бу ердан оқ стол билан чироқлар кўриниб турарди. Мен Кэтринга қарадим. Унинг юзига ниқоб тутиб қўйилган, қимирламай ётарди. Замбилни олдинга олиб ўтишди. Мен йўлакдан орқамга қараб кетдим. Икки ҳамшира галерея томонга шоша-пиша ўтиб боришарди.

— Қоринини кесишармиш,— деди бири.— Ҳозир қоринини кесиб олишармиш.

Иккинчиси кулди.— Етиб келганимизни қара. Омадимиз бор экан!— Улар галереяга олиб борадиган эшикка кириб кетишди.

Яна бир ҳамшира келди. У ҳам шошиб турарди.

— Нимага турибсиз, киришг. Қирсангиз-чи,— деди у.

— Мен шу ерда кутаман.

У ҳовлиққанча кириб кетди. Мен йўлакда у ёқдан-бу ёққа юра бошладим. Киришга қўрқардим. Деразага қарадим. Қоронғи эди, лекин деразанинг шуъласида ёмғир ёғаётгани кўринди. Йўлак охиридаги бир хонага кирдим-да, ойнаванд жавонда турган шишаларнинг ёзувларига қараб чиқдим. Кейин чиқиб бўм-бўш йўлакда туриб операция хонасининг эшикларига қараб қолдим.

Иккинчи доктор, ундан кейин ҳамшира чиқди. Доктор иккала қўли билан териси ҳозиргина шилиб оли-

ган қуёнга ўхшаш бир нарсани кўтариб олганди. У йўлақдан тез ўтиб бошқа бир эшикка кириб кетди. Мен у кириб кетган хонанинг эшигидан келиб қарадим, улар чақалоқни нимадир қилаётганларини кўрдим. Доктор менга кўрсатиш учун уни кўтарди. У чақалоқнинг оёғидан кўтариб шапатилаб қўйди.

— Аҳволи дурустми?

— Зўр йигитча. Беш килолар келади.

Уни кўрганда юрагим жиз этмади. Худди менга унинг алоқаси йўқдай. Юрагимда унга нисбатан оталик меҳрини туймадим.

— Наҳотки сиз ўз ўғлингиз билан фахрланмасангиз?— сўради ҳамшира. Улар чақалоқни ювишиб нима-ларгадир ўраб қўйишмоқда эди. Мен унинг кичкина қорамтир юзини, қорамтир қўлчаларини кўрдим, лекин на қимирлаганини, на инг деб овоз чиқарганини эшитдим. Доктор уни яна алланималар қила бошлади. У ташвишли кўринарди.

— Йўқ,— дедим.— У онасини ўлдириб қўяй деди.

— Бунга бечора чақалоқ гуноҳкор эмас. Сиз ўғил бўлишини истамовдингизми?

— Йўқ,— дедим. Доктор ҳамон у билан овора эди. Уни яна оёғидан кўтариб шапатилади. Мен бунга қараб ўтирмадим. Йўлаққа чиқдим. Энди кириб кўришим мумкин эди. Галереяга олиб чиқадиган эшикдан кириб, бир неча зина пастга тушдим. Тўсиқ олдида ўтирган ҳамширалар менга пастга тушинг деган ишорани қилишди. Мен бош чайқадим. Шу ердан ҳам бемалол кўриниб турарди.

Мен Кэтрин ўлган бўлса керак деб ўйлардим. У ўлганга ўхшаб ётарди. Унинг менга кўрниниб турган юзи кўкариб кетганди. Пастда эса чироқ тагида доктор кенг, узун очилган, четлари бўртиб турган пинцетлар билан тортилган ярани тикмоқда эди. Бошқа, юзига ниқоб тутиб олган доктор нархоз берарди. Икки юзларини бойлаб олган ҳамшира ускуналарини узатиб туришарди. Бу инквизиция пайти тасвирланган суратга ўхшарди. Мен у ерда туриб ҳаммасини ўз кўзим билан кўришим мумкин эди, лекин шундай қилмаганимдан ҳозир хурсанд эдим. Эҳтимол, мен кесишларига чидаб туролмаган бўлардим, лекин энди мен доктор косиблардай чаққонлик билан чок тикаётганига бемалол қараб турардим.

У охиригача тикиб бўлгандан сўнг йўлакка чиқиб кетдим ва яна уёқдан-буёққа юра бошладим. Кўп ўтмай доктор чиқди.

— Қалай, у тузукми?

— Тузук. Сиз қараб турувдингизми?

Унинг кўриниши ҳорғин эди.

— Мен сизнинг тикаётганингизни кўрдим. Жуда ҳам катта кесибсизларми дейман?

— Сизга шундоқ туюлгандир.

— Ҳа. Чандиғи кейин текис бўлиб кетадими?

— Албатта.

Салдан кейин замбилни олиб чиқишди-да, йўлакдан зудлик билан лифтга олиб кетишди. Мен ёнида бордим. Кэтрин инграб ётарди. Пастда палатада уни ўрнига ётқизишди. Мен каравотнинг оёғидаги стулга ўтирдим. Палата қоронғи эди. Кэтрин қўлини узатди.

— Шу ердამисан, жоним?— деди у. Унинг овози заиф ва ҳорғин эди.

— Шу ердаман, азизам.

— Бола қанақа?

— Ш-ш, гаплашманг,— деди ҳамшира.

— Уғил. Каттакон, семиз, қорача.

— Ўзи тузукми?

— Ҳа,— дедим.— Зўр бола.

Ҳамшира менга ғалати қараб қўйганлигини кўрдим.

— Жонимда жон қолмади,— деди Кэтрин.— Ҳамма ёғим оғриб кетяпти. Ўзинг тузукмисан, жоним?

— Жуда яхши. Гапирма.

— Сен бирам яхшисанки. О жоним, билсайдинг қандай оғриётганини! У кимга ўхшайди?

— У териси шилинган қуёнга ўхшайди, башараси қаримсиқ.

— Сиз яхшиси чиқиб кетинг,— деди ҳамшира.— Madame Генри гапиришлари мумкинмас.

— Мен йўлакда бўламан,— дедим.

— Бор, бирон нарса еб кел.

— Йўқ. Мен йўлакда бўламан.

Мен Кэтринни ўпиб қўйдим. Унинг юзи паға бўлиб кетган, қаттиқ азоб тортгани кўриниб турарди.

— Сизни бир минутга мумкинми,— дедим мен ҳамширага. У мен билан йўлакка чиқди. Мен эшикдан нарироққа юрдим.

— Болага нима бўлган?

— Ҳали ўзингиз билмайсизми?

— Йўқ.

— Бола тирик эмасди.

— У ўликмиди?

— Уни нафас олдиролмадик. Киндиги бўйнига ўралиб қолган экан.

— Демак, у ўлганми?

— Ҳа. Бирам ачинарлиг-ей. Паҳлавондай бола эди-я. Мен сиз билсангиз керак девдим.

— Йўқ,— дедим мен.— Боринг, *madame* олдилагига кириг.

Мен ҳамшираларни сизга қадалган ҳисоботлари турган стол олдидаги стулга ўтирдим ва деразага қарадим. Кўзимга зимстон туп билан ойша ёруғида ёғаётган ёмғирдан бўлак ҳеч нарса кўринмади. Мана гап қаерда экан! Бола ўлик туғилибди. Доктор нега мунча ҳорғин десам, шунга экан-да. Нега бўлмаса, хонада унинг оёқларидан кўтариб орқаларига шапати уриб юришибди? Афтидан, уни тирилтиришмоқчи бўлган бўлсалар керак. Мен диндор эмасдим, лекин уни чўқинтириш кераклигини англаб турардим. У бирон марта ҳам нафас олмаган бўлса-я? Шундайликка шундай-я. У бир сония ҳам яшамаган. Фақат она қурсоғидагина тирик бўлган. Мен неча марталаб унинг қимирлаганини сезганман. Кейинги пайтларда эса, биллинмай қолган эди-я. Балки у ўшандаёқ бўғилиб қолгандир. Бечора чақалоқ! Нега ҳам мен ундай бўлиб бўғилиб ўлмадим. Афсус. Йўқ, афсус эмас. Эҳтимол ўлиб кетганимда яна бунча ўлимларни бошимдан кечирмаган бўлардим. Энди Кэтрин ўлади. Мана, ҳаммасининг оқибати нима бўлар экан. Улим. Буларнинг ҳаммасининг нима кераги бор, ҳатто билмайсан ҳам. Билиб улгуролмайсан.

Бир куни ўрмонда ҳордиқ чиқаргани ўтирдим. Гулханга чумолилар уймалашиб ётган тўнкани қалаб қўйдим. Тўнка ёна бошлагач, чумолилар ташқарига ўрмалаб чиқишди ва аввал олов ёнаётган ўрталиққа қараб юришди, кейин тўнканинг тепасига қараб қочишди. Бу ерда чумолилар кўпайишиб кетгандан кейин бирин-бирин оловга қулаб туша бошлашди. Баъзи бирлари амал-тақал қилиб ўтдан чиқиб олишди, куйган, эзилган ҳолда ўзлари ҳам қаергалигини билмай тирқираб қочишди. Лекин уларнинг кўпчилиги оловга яқинлашиб сўнг яна ортга қайтишар, бир ерга тўпланишиб олар ва

яна ўт ичига қулар эдилар. Эсимда, ўшанда буни дунёнинг охирига ўхшатган, тўнкани олиб отиб юбориб масиҳодай халоскорлик қилмоқчи бўлгандим, унда чумолилар қутулиб кетган бўлардилар. Лекин бунинг ўрнига мен қалай кружкадаги сувни тўнкага сепиб юбордим, кружкага виски солиб кейин устидан сув қуйиб аралаштирмоқчи бўлган эдим. Ёниб турган тўнкага тушган сув эҳтимолки, чумолиларни баттарроқ куйдирган бўлса.

Мен йўлакда ўтириб Кэтриннинг соғлиги ҳақида хабар беришларини кутар эдим. Ҳамширадан ҳамон дарак бўлмагани учун бир оздан сўнг ўрнимдан туриб, бориб секин эшикни қиялаб очиб ичкарига назар ташладим. Йўлак ёп-ёруғ, палата ичи қоронғи бўлгани учун аввал ҳеч нарсани кўролмадим. Кейин каравот олдида ўтирган ҳамширани, ёстиқдаги Кэтриннинг бошини, чойшабдан билинар-билинимас кўтарилиб турган гавдасини кўрдим. Ҳамшира қўлини лабига босди-да, кейин ўрнидан туриб, эшик олдига келди.

— Аҳвол қалай?— сўрадим мен.

— Тузук, ҳаммаси жойида,— деди ҳамшира.— Сиз овқатланиб келавринг; кейин яна келарсиз.

Йўлакдан бориб зинадан пастга тушдим, касалхонанинг эшигидан чиқдим-да, ёмғирда қаҳвахонага қараб кетдим. Қаҳвахона чароғон, ҳамма столлар банд эди. Жой излаб тополмадим, шунда кельнер олдимга келиб ҳўл пальтом билан шляпамни олиб, менга бўш стул кўрсатди, столнинг бир ёғида қандайдир кексароқ бир одам пиво ичиб кечки газетани ўқиб ўтирарди. Мен кельнердан бугун қандай *plat du jour*¹ борлигини сўрадим.

— Бузоқ гўшти бор эди, лекин тугади.

— Кечки овқатга нималарингиз бор?

— Чўчқа гўшти билан тухум, пишлоқ солинган қуймоқ ёки

— *Choucroute* ени эрталаб еган эдим,— дедим мен.

— Рост,— деди у.— Рост. Сиз бугун эрталаб овқат еган эдингиз.

Ўрта ёшли бу одам ўзининг тепакали устига сийрак сочларини силлиқ қилиб тараб қўйган эди. Юзига қараганда яхши одамга ўхшарди.

¹ Таом таом (франц.).

— Нима келтирай? Гўшт билан тухумми ёки қуй-моқми?

— Гўшт билан тухум,— дедим,— пиво.

— Demi-blonde?

— Ҳа,— дедим.

— Кўрдингизми, эсимда турибди,— деди у.— Сиз эрталаб ҳам demi-blonde буюрган эдингиз.

Мен овқатни еб, пивони ичиб олдим. Овқатни ичи чўнқир идишда беришди, идишнинг ичида гўшт, устига тухум қўйилганди. У жуда ҳам иссиқ экан, бир қошиқ оғзимга олиб боргандим, куйдириб юборай деди. Пиво билан қўшиб ичдим, мен жуда оч эдим, яна овқат сўрадим. Бир неча стакан пиво ичдим. Мен ҳеч нарсани ўйламасдим, қўшним ўқиётган газетани ўқий бошладим. Унда инглиз фронтида юз берган ўпирилиш ҳақида ёзилганди. Қўшним унинг газетини ўқиётганимни кўриб бошқа бетига ағдариб олди. Мен кельнердан газета сўрамоқчи эдим, лекин сира хаёлимни бир ерга йиғолмадим. Қаҳвахонанинг ичи иссиқ ва ҳавоси бўғиқ эди. Утирганларнинг кўплари бир-бирларини танир эдилар. Бир неча столларда қарта ўйнашмоқда эди. Кельнерлар столлар орасидан ичимликлар ташиб юришарди. Икки киши кириб ўрин топишолмади. Улар меннинг қаршимга келиб тўхташди. Мен яна пиво сўрадим. Ҳозир кетганим билан қаерга ҳам бораман, касалхонага боришга ҳали эрта эди. Мен ҳеч нарсани ўйламасликка, оғир бўлишга ҳаракат қилардим. Қирганлар яна бирпас туришди, лекин ҳеч кимнинг ўрни бўшамагач, чиқиб кетишди. Яна пиво ичдим. Олдимда, стол устида анча идишлар йиғилиб қолганди. Қаршимда ўтирган одам кўзойнагини олди, уни филофига солиб қўйди, газетани буклаб чўнтагига тикди-да, қўлидаги ликёр солинган қадахни ўйнаб атрофга аланглай бошлади. Тўснндан бормасам бўлмаслигини сездим. Мен кельнерни чақирдим, пулни тўладим, пальтони кийдим, шляпани олиб кўчага чиқдим. Касалхонага қайтдим, ёмғир ёғиб турарди.

Тепада, йўлакда ҳамширага дуч келдим.

— Мен ҳозиргина сизга, меҳмонхонага қўнғироқ қилгандим,— деди у.

Ичимда бир нарса узилиб кетгандай бўлди.

— Тинчликми?

— Madame Генридан қон кетяпти.

— Кирсам бўладими?

— Йўқ, ҳозир мумкинмас. Доктор бор.

— Хавфлими?

— Жуда ҳам хавфли.

Ҳамшира ичкарига кириб орқасидан эшикни зичлаб ёпди. Мен йўлакда, эшик олдида ўтирдим. Ичим ўпирилиб тушгандай эди. Мен ўйламасдим. Миямга ҳеч нарса кирмасди. Мен унинг ўлишини билардим ва худодан унинг ўлмаслигини илтижо қилардим. Илоҳо, у ўлмасин. Ераб, ёраб, у ўлмасин. Нимани буюрсанг, шуни адо этаман, фақат у ўлмасин. Йўқ, йўқ, йўқ, жоним худоё, у ўлмасин. Жоним худо; у ўлмасин. Йўқ, йўқ, йўқ, у ўлмасин. Парвардигорим, уни ўз паноҳингда асра. Нима дессанг, шуни адо этаман, у ўлмасин. Сен болани олдинг, энди уни ўз паноҳингда асра. Уни олдинг, майли, лекин энди буни ўз паноҳингда асра. Худо, жоним худо, уни ўз паноҳингда асра.

Ҳамшира эшикни қия қилиб очди, менга киришга ишора қилди. Унинг орқасидан палатага кирдим. Кирганимда Кэтрин ўгирилиб қарамади. Мен ўрин олдига келдим. Доктор тўшакнинг нариги томонида турган эди. Кэтрин менга қараб жилмайди. Мен тўшакка энгашиб йиғлаб юбордим.

— Шўрлигим,— деди Кэтрин жуда ҳам хаста овозда. Унинг юзи паға бўлиб кетганди.

— Ҳаммаси жойида, Кэт,— дедим мен.— Тезда ҳаммаси яхши бўлиб кетади.

— Мен тезда ўламан,— деди у. Кейин бир зум сукут қилиб турди-да, деди:— Мен эса хоҳламайман.

Мен унинг қўлини тутдим.

— Ушлама мени,— деди у. Унинг қўлини қўйиб юбордим. У жилмайди.— Шўрликкинам! Ушлайвер истаганингча.

— Ҳаммаси яхши бўлади, Кэт. Мен биламан, ҳаммаси яхши бўлади.

— Мен бир нарса бўлиб қолса деб, сенга хат ёзиб қолдирмоқчи эдим, ёзилмаёқ қолди.

— Мен кашишними, бирон одамни чақирайми?

— Ўзинг борсан, етади,— деди у. Кейин анчадан сўнг:— Мен қўрқмайман. Фақат мен хоҳламайман.

— Сизга кўп гапириш мумкин эмас,— деди доктор.

— Яхши, гапирмайман,— деди Кэтрин.

— Нима қилай, Кэт? Сенга бирон нарса керакми?

Кэтрин жилмайди.— Йўқ.— Бир қанча вақт ўт-

гач:— Сен бошқа қиз билан мен билан бўлгандай бўлмайсанми? Бизнинг сўзларимизни гапирмайсанми? Айт.

— Ҳеч қачон.

— Мен сенинг яна қизларинг бўлишини истайман.

— Улар менга керакмас.

— Сизга кўп гапириш мумкин эмас,— деди доктор. Monsieur Генри чиқиб турмаса бўлмайди. Кейинроқ яна киради. Сиз ўлмайсиз. Бўлмағур гапларни гапирманг.

— Ҳўп,— деди Кэтрин.— Мен сенинг олдинга тунлари келаман,— деди у. У зўр-базўр гапирмоқда эди.

— Марҳамат, палатадан чиқинг,— деди доктор.— Унинг гапириши мумкинмас.

Кэтрин менга имо қилиб қўйди; унинг юзи кўкариб кетмоқда эди.

— Майли, мен йўлакда тураман,— дедим.

— Хафа бўлма, жоним,— деди Кэтрин.— Мен зигирча ҳам қўрқмайман. Фақат бу жуда бўлмағур нарса.

— Сен менинг жонажонимсан, сен жуда юракли хотинсан.

Мен йўлакда, эшик орқасида турдим. Узоқ турдим. Ҳамшира палатадан чиқиб, ёнимга келди.

— Madame Генрининг ҳоли жуда ёмон,— деди у.— Мен қўрқяпман.

— У ўлдими?

— Йўқ, у ҳушсиз ётибди.

Афтидан қон тўхтамай кетмоқда эди. Қонни сира тўхтатиб бўлмади. Мен палатага кирдим, то жон бергунча Кэтриннинг олдида бўлдим. У бошқа ўзига келмади, кўп ўтмай ҳаммаси тугади.

Йўлакда мен докторга дедим:

— Бугун яна қилинадиган ишлар борми?

— Йўқ. Ҳеч нарса қилиш керак эмас. Сизни меҳмонхонага кузатиб қўяйликми?

— Йўқ, раҳмат. Мен яна бир оз шу ерда бўламан.

— Биламан, нима ҳам дердим. Ифода қилолмайман...

— Ҳа,— дедим,— нима ҳам дейиш мумкин

— Хайрли тун,— деди у.— Балки ҳар ҳолда кузатиб қўйсам бўлармиди?

— Йўқ, раҳмат.

— Бошқа ҳеч нарса қилиб бўлмади,— деди у.—
Операция кўрсатдики...

— Мен бу ҳақда гапиришни истамайман,— дедим.

— Сизни меҳмонхонага кузатиб қўйсам дедим.

— Йўқ, раҳмат.

У йўлакдан юриб кетди. Мен палатанинг эшигига
келдим.

— Ҳозир мумкинмас,— деди ҳамширалардан бири.

— Мумкин,— дедим.

— Йўқ, ҳали мумкинмас.

— Кетинглар бу ердан,— дедим мен.— У ҳам кетсин.

Бироқ уларни ҳайдаб юбориб эшикни ёпиб чироқни
ўчирганимда, бунга энди ҳожат қолмаганлигини англа-
дим. Бу ҳайкал билан хайрлашувдай эди. Кўп ўтмай
мен чикиб зинадан тушдим-да, ёмғирда меҳмонхонага
йўл олдим. Ёмғир тинмай ёғарди.

